

Регистрационный № 4188-Ж
Основан в 1997 году

№ 1, 2018 г.
Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

**І. Жансүгіров атындағы
Жетісу мемлекеттік университетінің**

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

**Жетысуского государственного университета
им. И. Жансугурова**

Научный журнал

Бас редакторы – главный редактор
К.М. Баймырзаев
ректор, доктор географических наук, профессор,
академик Национальной академии Наук
Республики Казахстан

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

главный редактор – ректор, доктор географических наук, профессор,
академик Национальной академии Наук

Республики Казахстан

К.М. Баймырзаев

зам. главного редактора – проректор по академическим вопросам, доктор
юридических наук, профессор Л.К. Еркинбаева
ответственный секретарь – к.б.н., доцент А.С. Бахтаулова

Члены редколлегии:

М.Ж. Мальтекбасов – д.п.н., профессор

М.Т. Кантуреев – д.э.н., профессор

Б.Р. Таубаев – доктор PhD

Е.С. Андасбаев – д.т.н., профессор

И.Ж. Есенгабылов – к.п.н., доцент

А.Г. Толамисов – к.и.н.

Е.К. Утегенов – к.п.н.

Х.Т. Наубаева – д.пс.н., профессор

С.И. Мурыгина – магистр образования

**Регистрационное свидетельство издания № 4188-Ж выдано
Министерством информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 12 сентября 2003 г.**

**Международный центр ISSN в Париже зарегистрировал
журнал «Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік
университетінің хабаршысы» под номером
ISSN 1813-1123**

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

ӘОЖ 340

ҚАРТ АДАМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Адилгазы С.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
serikhan@mail.ru*

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы қарт адамдардың құқықтарын қорғау мәселелерінің маңызы мен оның рөлі туралы қарастырылған.

Кілттік сөздер: *билік, реформа, Президент, үкімет, өзгерістер, реформаның маңызы.*

Қарт адамдарға қатысты зорлық-зомбылық мәселелеріне қатысты әлеуметтік ғылымй зерттеу жұмыстары негізінен XX ғасырдың 70-інде пайда болды. Мұны Ұлыбританияда, негізінен, АҚШ-та, әртүрлі зерттеу түрлерінің саны артып келе жатқанын дәлелдеді. Қарт адамдарды бөтен пиғылмен пайдалану, заңды мүдделерін бұзу әлемнің көптеген елдерге тән кең таралған құбылыс болып барады. Оның негізгі себептері қарт адамдар өздерін-өзі төмен бағалау, сонымен бірге қарт адамдардың салыстырмалы түрде кедейлігі, еңбекке жоғары сураныстың жоқтығы - мұның бәрі дәстүрлі түрде қалыптасқан қарт адамдарға теріс қатынас үшін негіз болып табылады [1].

Көптеген елдерде қарт адамдар әлеуметтік жағынан аз қамтылған топтың үлкен үлесін құрайды. Кедейлік адамның негізгі құқықтарын сақтамау мәселелерін одан әрі тереңдете алады. Жасы бойынша кемсітушілік қарт адамдардың құқықтарын бұзу немесе бұзудың бір түрі. Қарттарға қатысты жағымсыз көзқарастар мен қартаю проблемалары қоғамның егде жастағы адамдарға деген қызығушылығының жоқтығы, маргинализация қаупінің пайда болуы және теңдік принципін құрметтеуден бас тартқан кезде көрінуі мүмкін. Құқық пен сот төрелігі жүйелері егде жастағы адамдардың құқықтарын қорғау үшін әрдайым адамгершілік қағидасын басшылыққа алуы тиіс.

Егде жастағы адамдарға теріс көзқарасты зерттеу барысында ең дамыған елдердің зерттеу нәтижелері бойынша Испания үкіметте қаржыландырылатын «Тұрмыстық зорлық-зомбылықты зерттеу орталығы» құрылды. Финляндияда және Швецияда құқық бұзушылықтар көбінесе психологиялық зорлық-зомбылық пен қаржыны пайдалану түрінде болды. Олардың қатарына ерлі-зайыптылар, ересек балалары, жақын туыстары болған. Норвегиядағы отбасылардағы зорлық-зомбылықты зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі әлеуметтік қызметкерлердің ақпаратының және құзыреттілігінің жоқтығын көрсетті. Испанияда зерттеу жобасының аясында қарттарды теріс пайдалану туралы ақпаратты жинау, сондай-ақ қарт адамдарға қатысты ақпарат тарату үшін екі орталық құрылды. Осы зерттеу жобасының аясында зорлық-зомбылықтың құрбандары негізінен 75 жастан асқан адамдар болды, ал осылардың ішінде әйелдер 79% ды құрады.

Жобалық деректерді талдау кезінде зорлық нысандарының келесі нәтиже көрсетті: [2]

- психологиялық зорлық (67%)
- физикалық зорлық-зомбылық (44%)
- қаржылық пайдалану (41%)
- елемеу (22%)
- азаматтық құқықтарды бұзу (9%).

Зерттеушілер қарттар мен әлеуметтік саясатты теріс пайдалану арасындағы қатыгез қарым-қатынастың ең таралған формалары психологиялық зорлық-зомбылық пен егде жастағы адамдардан бас тарту болып табылады. аталған зерттеулер әлеуметтік қамсыздандырудың жеткіліксіз болғанын көрсетті, ал қоғамның бұл мәселеге жеткіліксіз назар аударуы қарттарға қатысты кемсітушілік жиы орын қайталануының себептерін

көрсетті:

- қарт адамдардың құқықтарын бұзу және кемсітушілік мәселелерінің саяси аспектілеріне назар аудармау
- қарт адамдардың экономикалық және әлеуметтік құқықтарының бұзылуына қарсы тұру қажеттігіне назар аудармау
- мүдделер мен зорлық-зомбылыққа қарсы күрес бойынша тиімді шараларды қарастырмау
- қарт адамдар өздерін-өзі төмен бағалау
- еңбекке жоғары сураныстың жоқтығы

БҰҰ Бас хатшысының «Қарт адамдар құқықтарын сақтау: қарт адамдардың құқықтарының бұзу тәжірибесін анықтау және оны әлемге күресу» атты баяндамасы [3] 25 ақпан 2002 жылы Нью-Йорктегі екінші сессиясында Екінші Дүниежүзілік Ассамблеяның қартаю жөніндегі дайындық комитеті ретінде Әлеуметтік даму жөніндегі комиссияға ұсынылды. Кіріспе баяндамада соңғы 20 жылдағы зерттеу деректерін неғұрлым дамыған елдерде, дамыған өңірлерде және өтпелі әлеуметтік-экономикалық жағдайдағы елдерде зерттелгені туралы мәлімдейді. Зерттеудің басым бөлігі қалалық жерлерде жүргізілді, ауылдық жерлерде қарт адамдардың мүдделеріне нұқсан келтіретіні туралы мәлімет аз. Баяндама өткен ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап қарттар мәселесі қызығушылықтың басталуын растайды. Қарт адамдардың мүдделерін бұзу адам құқықтарының мәселелерінің бірі болып табылатыны түсінікті, бұл адам құқықтарына назар аударуды және қарт адамдардың құқықтарын жан жақты қорғау керектігін көрсеткен. Қарт адамдардың мүдделерін бұзудың әмбебап танылған анықтамасының жоқтығын есепке ала отырып, баяндамада: «қарт адамдарға зиян немесе эмоциялық жарақаттарға әкеп соғатын кез-келген сенімді қарым-қатынаста қайталанатын әрекет немесе әрекетсіздік» деп жазылған. Оның Жіктелуі:

- физикалық әсер ету
- эмоциялық жарақаттар тудырады
- қаржылық пайдалану
- күтімсіздік.
- Саяси зорлық

Физикалық әсер – адамдардың еркіндігін немесе қозғалыс еркіндігін заңсыз шектелуі, сонымен бірге еріксіз емдеу, дене жарақаттарын тудыру белгілері [4].

- Әдетте физикалық зорлық-зомбылық санатына кіретін жыныстық зорлық-зомбылық
- жұбайының тарапынан нашар қарым-қатынас, физикалық, психологиялық немесе сексуалдық зорлық-зомбылықты, қаржыны пайдалануды және қамқорлықтың болмауын қамтуы мүмкін
- дәрілік заттарды теріс пайдалану - мақсатты және кездейсоқ емес дәрілік заттардың дұрыс пайдаланылуы.
- Әлеуметтік немесе тұрмыстық зорлық-зомбылық - қарт адамдар мен олардың отбасылары арасындағы әлеуметтік байланыстардың ыдырауы немесе отбасындағы келіспеушіліктен орын алуы

- егде жастағы адамдарға қамқорлық жасаған немесе оларға қамқорлық көрсету бойынша міндеттерін орындамаудан немесе оларды орындамаудан бас тарту

Эмоциялық немесе психикалық жарақат немесе созылмалы ауызша агрессия, егде адамдарды жаманатты ететін және олардың жеке басын, сонымен бірге қорқыту, тәуелсіз шешімдер қабылдауға қабілетсіздік, депрессия. қадір-қасиетін және өзін-өзі қорлайтын сөздер мен әрекеттерді пайдалануды қамтиды [5].

Эмоциялық немесе психикалық жарақаттың көбінде мынандай түрлері кездеседі:

- егде жастағы адамдардың жеке өміріне қол сұғылмаушылықты және мүлкін елемей

- олардың тілектеріне мән бермеу
- олар үшін маңызы бар адамдарға қол жеткізуден бас тарту
- егде жастағы адамдардың медициналық және әлеуметтік қажеттіліктеріне қанағаттанбау.

Қаржылық пайдалану немесе материалды бұзу мыналарды қамтиды:

- егде жастағы адамдардың мүлкін және қаржылық ресурстарын заңсыз немесе дұрыс пайдаланбау немесе заңсыз иелену
- егде адамдарды ерік-жігер мен басқа да заңдық құжаттарды өзгертуге мәжбүрлеу
- жеке қаражатқа кіру немесе бақылау құқығынан бас тарту
- қаржылық алаяқтық және алаяқтық алаяқтық.

Күтімсіздік ол қамқорлықтың жоқтығы - басқа тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыруда әрекетсіздік, ол:

- оған жеткілікті азық-түлік, таза киім, қауіпсіз және жайлы тұру, сапалы медициналық көмек және жеке гигиена өнімдерін бермеу
- адамды әлеуметтік қарым-қатынастан айыру
- егер бар болса, егде жастағы арнайы медициналық мақсаттағы бұйымдар мен медициналық техниканы бермеу
- физикалық зиянның алдын-алу және қажетті қадағалауды қамтамасыз етпеу [6].

Саяси зорлық-зомбылық пен қарулы қақтығыстар егде жастағы адамдарға тікелей әсер етіп, оларды көшіруге мәжбүр етеді. Ауыстырылған егде жастағы адамдардың ерекше қажеттіліктері гуманитарлық көмек көрсету жоспарларында сирек ескеріледі.

Ақпарат пен білім беру егде жастағы адамдардың мүдделеріне нұқсан келтіру тәжірибесін жөндеуге маңызды рөл атқарады. Бұқаралық ақпарат құралдары қарттардың құқықтарын қорғаудың тетіктерін қоғамның назарын аудару өте маңызды. Ақпараттық-білім беру бағдарламалары соңғы жылдары адам құқықтары қағидаттарына негізделген. Мұндай бағдарламалардың мақсатты аудиториясы - заңгерлер, саясаткерлер, құқық қорғау органдары қызметкерлері, әлеуметтік қызметкерлер және басқа да мамандар. Оларға көмектесу үшін егде жастағы адамдардың құқықтарын бұзу жағдайларын анықтау бойынша әдіснамалық нұсқаулықтарды, егде адамдарды тиісті қызметтерге жіберу туралы хаттамаларды және қызмет көрсету персоналы үшін анықтамалық материалдарды қоса, арнайы материалдар дайындау. Ақпараттық бюллетеньдер, тренингтер, CD-ROM курстары, көмек көрсететін мекемелер сілтемелері, веб-сайттар арқылы қоғамның назарын аудару [7].

Қарт адамдар құқықтарын бұзу мәселелеріне байланысты шараларды қабылдау. Көп дамыған мемлекеттерде халықты ақпараттандыру бағдарламалары, жаңа заңдарды қабылдау, түзету және профилактикалық бағдарламалар сияқты шаралар әзірленген. Бұл қарттардың құқықтарының бұзылуына қарсы күрес бойынша әртүрлі іс-шаралардың негізгі мақсаты - егде жастағы адамдардың мүдделерін бұзбауға, құрметтеуге, егде жастағылардың қадір-қасиетін тануға және осы негізде егде жастағы адамдардың құқықтарын қорғауға қатысты ақпараттарды және қарттардың қорғау түсініктерін арттыру. Ерекше шараларға мыналар жатады: емделуді реттеу, егде жастағы адамдардың құқықтарын бұзуды анықтаудың тиімділігін арттыру, күтім жасау мен емдеуді жоспарлауды жетілдіру, құзыретті мекемелер арасындағы ынтымақтастықты ынталандыру және осы саладағы әлеуметтік құқықтық зерттеулерді ынталандыру.

Қазақстанда әлеуметтік құқықтық сарапшылар қарт адамдарға, әсіресе жалғызбасты қарт адамдарға, қоғамның физикалық әлеуметтік кемтушіліктерге байланыстыратын агрессиялық мінез-құлықтың бар екендігін, сондай-ақ агрессияның жазаланбайтын растайды [8]. Қарттардың медициналық көмекке, әлеуметтік қызметтерге қатысты құқықтарының бұзылуына назар аударып отырып медициналық және әлеуметтік құқықтарын бұзған жауапкерлердің жауапкершілігін арттыру қажет деп есептейміз.

Қазақстанда қарт азаматтардың медициналық құқықтардың бұзылуының келесі

түрлері кездеседі:

- білікті медициналық көмекке, әсіресе дәрігерлік көмек құқығы;
- маңызды дәрі-дәрмектерді беруден бас тарту;
- стоматологиялық көмек алу құқығы.
- егде жастағы адамдарға, әсіресе ауылдық жерлерде, мемлекеттік медициналық-әлеуметтік көмек көрсету

Ал қарт адамдардың әлеуметтік құқықтарын бұзудың келесі түрлері кездеседі:

- ақпарат алу құқығы
- патронатты тәрбиелеу құқығы
- әлеуметтік қызметтерге құқығы
- жаңа жұмыс түрлерін құрудың аздығы
- табыс кепілдігінің кепілдігі болмауы
- Ақпараттың жетіспеушілігі
- Үкімет егде жастағы адамдарды елемейді деген сезім
- зейнетке шығу мерзімінің ұзаруы
- Ардагерлердің басқа категориясының соғыс ардагерлері санатынан бас тартуы, олардың көзге көрінбейтін көрінісі [9].

Қарт азаматтар медицина мамандарының үнемі консультацияларына мұқтаж созылмалы наукас ретінде егде жастағы адамның көп жасауына әсері көрсетеді сонымен бірге қартаюдың медициналық жағынан алдын алуға болар еді. Сол себепті медицина мамандар күш құрылымдарының назарын тек аурулар мен емдеуге аудары бермей бір уақыт қарт адамдардың денсаулығының алдын ала жақсарту мақсатында көңіл бөлсе қарттарымыз көп болар еді. Қартаюдың медициналық моделі - бұл әртүрлі кемсітушілік тәжірибелердің пайда болуына әкеліп соқтырған үкіметтің әлеуметтік саясатымен туындаған қартаюдың басталуына әкеп соғудың салдары.

Біз қарт адамдарды қоғамның әлеуметтік құқықтық жағынан төмен қорғалған топ деп санаймыз, сол себепті әлеуметтік құқықтық жеңілдіктермен қамтамасыз ететін арнайы заң қабылдуды ұсынамыз. Осылайша, қартаю саясатын жүзеге асырудың саяси негізі егде жастағы адамдардың құқықтары мен мүдделерін жүйелі түрде қорғалады деп сенеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года: <http://www.adilet.gov.kz/>
2. Шмарин А.Г. Конституционно-правовые основы формирования социального государства в республике Казахстан: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Алматы. 2004. – 29 с.
3. Aging: The Social Context / by L. Morgan, S. Kunkel. – Pine Forge Press. A Sage Publications Comp., Thousand Oaks, California, 1998.
4. An Aging World: 2005 // Kinsella, Kevin and Victoria A. Velkoff, U.S. Census Bureau, Series P95/01-1, U.S. Government Printing Office, Washington, DC, 2005
5. Толковый словарь русского языка: <http://www.vedu.ru/>
6. Стимулированная неполная занятость пожилых работников // www.partner-inform.de/www/modules.php?name
7. Принципы здорового общества [//www.aiha.com/russian/confwork/ju100bud/clough/tsld009.htm](http://www.aiha.com/russian/confwork/ju100bud/clough/tsld009.htm)
8. Германии государство стимулирует неполную занятость пожилых людей // www.jobsme.ru/NewsAMShow.asp?ID
9. Абдуллаев Ш.Н., Леонтьева Л.П., Павлова К.Г. Социально-гигиенические факторы старения и долголетия. Формы и методы медико-социальной помощи престарелым // Вопросы геронтологии и гериатрии. Вып.2.- Караганда, 1978

Адилгазы С.

В данной статье рассмотрены роль и значения вопросов защиты прав пожилых людей в Республике Казахстан.

Ключевые слова: *власть, реформа, президент, правительство, изменения, реформы.*

S. Adilgasi

This article examines the role and importance of issues of protecting the rights of older people in the Republic of Kazakhstan.

Key words: *power, reform, president, government, changes, reforms.*

УДК 340

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИОННЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ

Таубаев Б.Р., Алдаберген А.Д.

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкурган

В статье связанные с коррупцией в системе государственной службы, обнаруживались и обнаруживаются практически в любом государстве. Однако это не означает, что коррупция везде и всегда одинакова. Причины ее возникновения и распространения в системах государственной службы различных государств весьма разнообразны, поэтому и попытки выработать универсальные административно-правовые средства по предупреждению и пресечению коррупции представляются малореальными.

Ключевые слова: *коррупция, коррупционные преступления, борьба с коррупцией.*

Коррупция имела и имеет широкую распространенность во все времена, во всех странах. Опасность таких преступлений связана с тем, что они нарушают нормальную деятельность властных и управленческих структур, подрывают их престиж, создают у значительного числа людей представление о возможности решить вопросы, получить желаемое за счет подкупа должностных лиц.

Кроме того, коррупция является активно действующим криминогенным фактором, поэтому повышенная опасность этого явления обусловлена и тем, что во многих случаях оно сочетается с другими опасными преступлениями: хищениями, легализацией (отмыванием) денежных средств или имущества, приобретенных незаконным путем, и др.

Широкая распространенность, высокая латентность этих преступлений во многих странах мира вынуждают эти государства регламентировать в национальном уголовном законодательстве ответственность за коррупцию [1].

Современная законодательная практика стран Запада свидетельствует о непрекращающихся попытках найти оптимальную линию борьбы с должностными преступлениями.

В августе 1990 года была принята Конвенция Совета Европы об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности, в которой рассматривались как уголовно-правовые, так и гражданско-правовые аспекты международного сотрудничества по борьбе с данным видом преступлений. В ноябре 1996 г. Комитет Министров Совета Европы принял Программу действий по борьбе с коррупцией.

Конвенция ООН против коррупции принята 31 октября 2003 года и является комплексным универсальным международным договором, препятствующим развитию и распространению коррупции во всех сферах жизнедеятельности.

Международное сообщество, озабоченное транснациональной коррупцией, рекомендует ввести в национальное законодательство уголовную ответственность за подкуп за рубежом. Первой страной, которая ввела ее, были США. После разоблачения случаев взяток в 1977 г., которые выплачивались крупными корпорациями США за получение иностранных заказов, был принят Закон об иностранной коррумпированной практике (ФКПА). Санкции - штраф до 2 млн. долл. США для корпораций и до 5 лет тюремного заключения для физических лиц. Особое распространение это деяние имеет в международной торговле самолетами, кораблями, вооружением, боевой техникой, нефтепродуктами, а также при заключении контрактов на военное и гражданское строительство, где нет стандартных цен, но давно существуют таксы комиссионных для должностных лиц разных уровней.

По данным неправительственной организации "Transparency International" (Международная гласность), 5% от 100 тыс. долл. США могут заинтересовать старшее должностное лицо, а от 100 млн. долл. США - главу государства, тогда как для корпорации 5% от суммы сделки считаются смехотворно низкой ценой комиссионного вознаграждения [2].

Рассмотрим основные законодательные акты, принятые во Франции за последнее десятилетие и направленные на борьбу с коррупцией.

11 марта 1988 г. принято решение о публикации счетов политических партий и данных о расходах на проведение избирательных кампаний, об обязательной декларации доходов президента, министров, президентов региональных советов и парламентариев.

15 января 1990 г. принят закон о финансировании политических партий, который ввел лимит на предоставление средств политическим партиям и на проведение избирательных кампаний от отдельных лиц и предприятий. На выборах в марте 1993 г. эти расходы были установлены в размере 500 тыс. фр. для избирательных округов с численностью избирателей более 80 тыс. человек и в 400 тыс. фр. - с меньшей численностью. Участие каждого из юридических лиц в финансировании избирательных кампаний не должно превышать 10% суммы разрешенного лимита в 500 тыс. фр. Физические лица также могут участвовать в финансировании избирательных кампаний, при этом вклад одного физического лица не должен превышать 30 тыс. фр. на одни выборы; любой вклад, превышающий 1000 фр., должен осуществляться с предоставлением чеков [3].

Помимо политических партий, коррупция во Франции широко распространена в деятельности чиновников и должностных лиц.

В последнее время особое внимание уделяется вопросам назначения бывших высших государственных чиновников на ответственные посты в частных и государственных компаниях, так как здесь возможны различные правонарушения, например, в форме создания чиновником льготных условий для предприятия или банка, куда он намерен пойти работать после своей отставки. Еще в 1919 г. в Уголовный кодекс Франции была включена статья, запрещающая государственному чиновнику в течение пяти лет после его отставки работать в компании, которую он контролировал, находясь на государственной службе. По этой статье предусматривалось наказание в виде двухлетнего заключения и штрафа в размере 200 тыс. фр. Эта статья была усилена в 1946 г. в связи с принятием общего устава государственной службы, а также в 1992 г. в связи с принятием нового УК Франции. Однако эти нормы постоянно нарушались.

3 января 1991 г. создана межминистерская миссия по контролю за рынками государственных заказов и общественных работ [4].

29 января 1993 г. принят закон Салена (loi Sapin) о регулировании рынка общественных работ, названный «антикоррупционным законом». Закон расширил арсенал законодательных мер, направленных против нарушения правил при прохождении и заключении контрактов на проведение общественных работ. К классическим экономическим нарушениям (коррупции, взяточничеству, злоупотреблению служебным положением и т.д.)

был добавлен фаворитизм (*Le favoritisme*), или покровительство. Суть этого явления состоит в том, что избранное должностное лицо или государственный чиновник, ведающий распределением заказов, предоставляет частному предприятию определенные незаконные льготы или не соблюдает правило «равенства рекламы» для всех предприятий-подрядчиков, записанное в Кодексе общественных работ. Обвиненный в фаворитизме чиновник по решению суда может быть наказан двумя годами тюрьмы или штрафом в 200 тыс. фр. Закон предусмотрел создание при Министерстве юстиции Франции центральной службы по борьбе с коррупцией, а также расширил компетенцию Палаты бюджетно-финансовой дисциплины на местные органы власти. Кроме того, была создана национальная комиссия по контролю за счетами ассоциаций, получающих государственные субсидии, а также над деятельностью подобных комиссий, действующих на уровне департаментов [5].

В январе 1993 г. был принят закон, дополнивший и изменивший закон от 15 января 1990 г. По новому закону на 30% был снижен потолок расходов на избирательную кампанию. Теперь эти расходы состоят из двух частей: фиксированной, составляющей 250 тыс. фр., и переменной, зависящей от численности избирателей в данном округе. В среднем для округа с числом избирателей в 100 тыс. человек расходы должны составлять 350 тыс. фр.

19 января 1995 г. был принят закон Сегена (*loi Seguin*), который усилил гласность рынков общественных работ и подчинил процесс назначения на государственную службу контролю Счетной палаты и ее региональных отделений. По этому же закону была создана Комиссия по финансовой гласности политической жизни (*Commission pour la transparence financière de la vie politique*), которая призвана контролировать имущественное положение французских парламентариев. Еще до принятия этого закона каждый депутат Национального собрания Франции после своего избрания обязан был предоставить финансовые счета о средствах, израсходованных на предвыборную кампанию, а также так называемую «декларацию чести» с указанием размеров личной собственности. То же самое он должен сделать и по окончании срока своего мандата. Закон 1995 г. расширил обязательство предоставлять декларацию о доходах на депутатов Европейского парламента, членов генеральных и региональных советов [6].

В 1995 г. правительство Франции приняло решение о создании Комиссии по деонтологии государственной службы, которая призвана оценивать совместимость будущей работы государственного чиновника с его функциями на государственной службе, чтобы не допустить фаворитизма. Создание этой комиссии вызвало резкое неприятие со стороны чиновников, поскольку их переход на хорошо оплачиваемые посты в частные компании и банки стал своего рода "национальной традицией", оправдываемой тем, что "на ответственные посты нужно ставить лучших людей". Комиссия стала работать буквально по "конвейерной системе" - т.е. в 1995 г. она рассмотрела 550 дел, в 1996 г. - на сотню больше и т.д., при этом половина дел приходилась на долю высших чиновников (класса А). Среди общего количества рассмотренных в 1996 г. досье отрицательный ответ на заявку чиновника о переводе в частную компанию был дан только в 28 случаях и "ответ с оговоркой" - в 24 случаях.

Таким образом, комиссия играет роль своего рода фильтра, не позволяющего чиновникам злоупотреблять своим служебным положением (пусть даже бывшим) в интересах частных или государственных компаний. Представляется, что создание аналогичной комиссии как республиканского, так и регионального уровней, стало бы хорошим подспорьем на пути к уменьшению коррумпированности органов власти всех уровней в Казахстане [7].

Особый статус существует во Франции для министров, к которым, с правовой точки зрения, относятся все члены правительства, независимо от их ранга - премьер-министр, государственный министр, министр-делегат, государственный секретарь. По конституции министрам запрещено совмещать эту должность с депутатским или сенаторским мандатом и с любой другой профессиональной деятельностью в общественном или частном секторе.

В течение шести месяцев после отставки министры не имеют права занимать руководящие посты в профессиональных и предпринимательских союзах, в компаниях государственного сектора экономики, а также в частных компаниях, которые ведут дела с государством (например, в компаниях по торговле недвижимостью, в строительных фирмах и т.д.). Правда, это не относится к министрам, которые уже работали в указанных сферах до назначения на министерский пост. В случае "безработицы" бывшие министры имеют право в течение шести месяцев после отставки получать пособие, равное министерскому окладу.

Аналогичные требования, а также другие антикоррупционные положения имеются в законах о федеральной и земельной службах и тарифно-правовых уложениях, в которых также содержатся этические требования к государственным служащим [8].

Отличительная особенность должностных преступлений состоит в том, что они совершаются людьми, которые сами призваны соблюдать и охранять законы. Широкая распространенность этих преступлений, коррумпированность государственного аппарата во многих странах Запада заставляет законодателей этих стран принимать особо строгие меры борьбы со взяточничеством, злоупотреблениями и другими опасными должностными преступлениями, и, напротив, не придавать большого значения менее опасным и более распространенным преступлениям чиновников (например, получение подарка на относительно небольшую сумму не считается преступлением) [9].

Современная законодательная практика стран Запада свидетельствует о непрекращающихся попытках найти оптимальную линию борьбы с должностными преступлениями.

Среди должностных преступлений для нас особый интерес представляют так называемые "коррупционные" преступления - взяточничество и злоупотребления служебным положением, ответственность за которые и рассмотрим на примере ряда стран.

Например, в ряде стран установлена разная степень наказуемости за взяточничество в зависимости от того, была ли получена взятка за действия законные или незаконные. В других странах дается решающее значение тому, была ли получена взятка до выполнения обещанных действий или после них. В этой связи особый интерес представляет возникшая за последние годы в США и других странах проблема квалификации предварительного подкупа должностного лица без указания конкретных действий, которые должны быть совершены им "из благодарности".

Нередко возникает вопрос о том, как отличать "подарки", получаемые должностными лицами "в знак расположения", от взяток, являющихся уголовным преступлением. Наибольшее внимание этой проблеме уделяется в США, где даже не законодательным путем, а часто правоприменительной практикой, в зависимости от роста инфляции, вырабатывается негласное правило, согласно которому государственный служащий может, не опасаясь преследований, принимать подарки стоимостью до 5 или даже 100 долл. США. Аналогичное положение присутствует и в правоприменительной практике Германии (до 50 марок) [10].

Говоря о взяточничестве, следует отметить, что в американском уголовном законодательстве и в уголовно-правовой доктрине принято различать четыре основные формы этого преступления:

- 1) собственно взяточничество, представляющее собой посягательство на деятельность публичной администрации;
- 2) так называемое коммерческое взяточничество;
- 3) взяточничество, связанное с деятельностью профсоюзов;
- 4) взяточничество в области спорта.

Этими видами отнюдь не исчерпывается коррупция, но, с точки зрения законодателя, и на федеральном, и на уровне штатов чаще всего эти четыре области представляются наиболее существенными и заслуживающими того, чтобы подкуп лиц, занимающих в них соответствующее положение, стал объектом уголовного преследования. Не рассматривая три

последние формы взяточничества, основное внимание уделим преступлениям, связанным с посягательством на деятельность публичной администрации [11].

Взяточничество всех трех степеней относится к числу тяжких преступлений, felonий классов "B", "C", "D", в зависимости от суммы взятки. Взяточничество третьей степени относится к felonии класса "D". Оно заключается в том, что взятокодатель предоставляет, предлагает или соглашается предоставить публичному служащему какое-либо благо в обмен на соглашение и он понимает, что этот служащий окажет свое влияние при голосовании, вынесении решения, высказывании мнения, совершении действия или осуществлении своего усмотрения. Вымогательство, согласие получить, получение взятки за указанные выше действия также относятся к felonии класса "D". Преступления, относящиеся к этому классу, наказываются лишением свободы на срок до 7 лет.

Взяточничество второй степени заключается в тех же действиях для того, кто дал взятку, и для того, кто ее получает, как и в случае взяточничества третьей степени, если размер взятки превышает 10 000 долл. США.

Взяточничество второй степени относится к felonии класса "C" и наказывается лишением свободы на срок до 15 лет.

Взяточничество первой степени отличается от предыдущих степеней не размером взятки, а объектом влияния, которое достигается или может быть достигнуто в силу подкупа. Влияние в данном случае должно быть направлено на проведение расследования, арест, заключение, обвинение или изоляцию любого лица за совершение им или предполагаемое совершение какого-либо тяжкого преступления, относящегося к felonии класса "A".

Виновные совершают felonию класса "B", наказуемую лишением свободы на срок до 25 лет. Следует отметить также, что никакие ссылки на заведомую невозможность осуществить действие или бездействие, используя свое влияние, не освобождают взятокополучателя от ответственности [12].

Как и в отношении взяточничества, дача или получение вознаграждения за неправомерное поведение публичного служащего, нарушение им своих служебных обязанностей также классифицированы по степеням: на первую и вторую. Незаконное вознаграждение второй степени состоит в сознательном предоставлении, предложении или соглашении о предоставлении любой выгоды за нарушение публичным служащим его обязанностей. Оно относится к felonиям класса "E", наказуемым лишением свободы на срок до 4 лет.

В отличие от взятки речь в данном случае идет о предоставлении или получении незаконного гонорара. Тот, кто получает его за служебный проступок, также совершает felonию класса "E". Предоставление или получение незаконного вознаграждения, относящееся к первой степени, отличается от второй по объекту нарушения. Ими являются любое расследование, арест, заключение, обвинение или изоляция любого лица, совершившего или подозреваемого в совершении преступления, относящегося к felonии класса "A".

И предоставление, и получение вознаграждений классифицируется как felonия класса "C" (до 7 лет лишения свободы).

Дача или получение разного рода "чаевых" также наказуемы. В отличие от незаконных вознаграждений "чаевые" даются в тех случаях, когда публичный служащий исполняет и обязан исполнять свои служебные обязанности, но без каких-либо дополнительных вознаграждений [13].

Эти преступления относятся к числу менее тяжких (мисдиминоров) и наказываются лишением свободы на срок до 1 года.

Специфичным преступлением, порожденным особенностями американской избирательной системы, является как дача, так и получение взятки в целях содействия кому-либо в получении, в назначении или в избрании в качестве кандидата на занятие публичной должности или места чиновника политической партии.

В заключение отметим, что представленный в настоящей работе опыт зарубежных государств в сфере регулирования ответственности за преступления, совершаемые государственными служащими и лицами, приравненными к ним, а также смежных с ними должностных преступлений весьма разнообразен, часто противоречив и изменчив (даже когда речь идет об одной и той же стране), но, во всяком случае, крайне поучителен.

Трудно не согласиться с французским правоведом М. Анселем, писавшим, что изучение зарубежного права открывает перед юристом новые горизонты, позволяя ему лучше узнать право своей страны, ибо специфические черты этого права особенно отчетливо выявляются в сравнении с другими системами. Сравнение способно вооружить юриста идеями и аргументами, которые нельзя получить даже при очень хорошем знании только собственного права [14].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Послание Президента страны народу Казахстана «К свободному, эффективному и безопасному обществу» // Казахстанская правда. – 2000. – 25 октября.
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира»: приоритеты и пути их развития. – Алматы: КИСИ, 2006.
3. Статистическая информация международной неправительственной организации «Transparency International» // Сайт - www.np.kz. - 2011г. - 01 декабря.
4. Глобальная экономика и Казахстан // Казахстанская правда. - 2011. - 27 апреля.
5. См.: Сборник статистических данных о преступности, коррупционных правонарушениях и результатах деятельности правоохранительных органов и судов РК за 12 месяцев 2011г. – Астана: Комитет по правовой статистике и специальным учетам при Генеральной прокуратуре РК, 2012.
6. Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – ООН. - Нью-Йорк, 1992.
7. Экономические и социальные проблемы Российской Федерации. Социально-экономические аспекты коррупции. - В 2-х ч. – М.: ИНИОН РАН, 1998.
8. Концепции правовой политики Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года // Казахстанская правда. – 2002. - 24 сентября.
9. Концепция правовой политики Республики Казахстан от 28 августа 2009 года на период с 2010 до 2020 года // Казахстанская правда. – 2009. - 29 августа.
10. Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный секретариатом ООН. А / CONF. 169/ 14, 1995. – 13 April.
11. Лунеев В.В. Коррупция, учтенная и фактическая // Государство и право. – 1996. – №8.
12. Волуев В.Н., Макарычев А.С. Коррупция в России: политологические подходы // Коррупция в России: муниципальные, региональные, федеральные и международные аспекты: Аналитический доклад. – Н. Новгород, 2000. – С.39-40; Эсанова А.А. Подкуп как криминогенное преступление: правовая природа, квалификация и ответственность: Монография / Под ред. П.Н. Панченко. – Н. Новгород, 2001. – С.67.
13. Эстрин А.Я. Взятничество в законодательстве и доктрине // Труды кружка уголовного права Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1913. – С.153-189.
14. Данилов С.Ю. Законодательные меры против парламентской коррупции в Канаде // США. Экономика. Политика. Идеология. – 1992. – №5; Масловский В. Правовые меры борьбы с коррупцией: зарубежный опыт // Организованная преступность Дальнего Востока: общие и региональные черты: Учебное пособие. – Владивосток, 1998. – С. 67-72.
15. Мишин Г.К. Коррупция: понятие, сущность, меры ограничения. – М., 1991. – С.19; Селихов Н.В. Коррупция в государственном механизме современной России (теоретические аспекты): Автореф. дисс. ... кандид. юрид. наук. – Екатеринбург, 2001. – С.8-

9; Енютина Г.Е. Коррупция в судебных органах // Организованная преступность, терроризм и коррупция: Криминологический ежеквартальный альманах. – Вып.1. – М.: Юристъ, 2003. – С.18-29.

Таубаев Б.Р., Алдаберген Ә.Д.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстармен күресудегі шетелдік тәжірибе

Мақала мемлекеттік қызмет жүйесіндегі сыбайлас жемқорлыққа қатысты, ол кез келген мемлекетте табылды және табылады. Дегенмен, бұл дегеніміз, сыбайлас жемқорлық барлық жерде және әрқашан бірдей. Оның әртүрлі мемлекеттердің мемлекеттік қызмет жүйесінде пайда болуының және таралуының себептері өте әртүрлі, сондықтан сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оны болдырмау үшін әмбебап әкімшілік және құқықтық құралдарды жасау шындыққа жатпайды.

Кілттік сөздер: жемқорлық, сыбайлас жемқорлық қылмыстар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес.

B.R. Taubaev, A.D. Aldabergen

Foreign experience to combat corruption crimes

Phenomena associated with corruption in the public service, were found and are found in almost every state. However, this does not mean that corruption is everywhere and always the same. Its causes and spread into public service systems of various countries are very diverse, and therefore attempts to develop universal legal and administrative means to prevent and combat corruption is highly unlikely.

Key words: corruption, corruption crimes, combating corruption.

УДК 340

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Таубаев Б.Р., Алдаберген А.Д.

Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкурган

В статье проблемы коррупции превратилась в проблему международного масштаба, поскольку она присуща всем странам, независимо от их политического устройства и уровня экономического развития, имеет место и в демократических государствах с рыночной экономикой. Коррупция оказывает большое влияние на все сферы общества: экономику, политику, социальную сферу, а негативные последствия, порождаемые этим явлением, не только препятствуют прогрессивному развитию общества, но и представляют реальную угрозу интересам национальной безопасности нашего государства.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные преступления, борьба с коррупцией.

Анализ судебной практики по делам о коррупции, изучение соответствующей литературы и законодательного материала свидетельствует о том, что государство уделяло большое внимание борьбе с должностными преступлениями и, в частности, с коррупцией.

Законодательные акты, предусматривающие ответственность за коррупционные преступления, отражали особую общественную опасность этого рода преступлений и содержали суровые санкции, вплоть до возможности применения смертной казни.

Как у всякого сложного социального явления, у коррупции не существует единственного канонического определения, что обуславливает многообразие подходов к ее исследованию. Исторически первые определения коррупции относятся к области права. С

юридической точки зрения коррупцией является то, что называется таковой в уголовном кодексе той или иной страны, или что запрещают кодексы профессиональной этики. Преимущество этого подхода состоит в четкости и определенности. Зафиксированные в законе разрешения и запреты определяют поведенческие ориентиры как для общества в целом, так и для отдельного индивида (гражданина и государственного служащего), компенсируя таким образом отсутствие индивидуальной или коллективной этики [1].

В общегосударственном документе, определяющем правовое развитие Республики Казахстан, а именно в Концепции правовой политики Республики Казахстан от 20 сентября 2002 года указывается: «Требует постоянного внимания проблема повышения эффективности правовых механизмов борьбы с коррупционными правонарушениями»

Продолжая работу в данном направлении, Концепция правовой политики Республики Казахстан от 28 августа 2009 года на период с 2010 до 2020 года предусматривает криминализацию определенных видов правонарушений, а также о введении уголовной ответственности юридических лиц за некоторые категории коррупционных преступлений. Кроме того, перед органами финансовой полиции поставлена задача противостояние экономическим и коррупционным правонарушениям, выявлять и устранять причины и условия, способствующие возникновению коррупции [2].

В обращении Президента Казахстана к гражданам республики говорится, что «...коррупция все глубже проникает в различные сферы нашей жизни, искажает экономическую политику и стратегию развития страны, ведет к прямому и косвенному хищению бюджета и государственной собственности. А значит, оказывает все более серьезное и негативное влияние на социальную сферу, которое остро нуждается в средствах. Коррупция сильно ослабляет и производственный сектор, где на многих предприятиях руководят неразвитые или вороватый менеджмент, который ухудшает инвестиционный климат и закрывает дорогу в страну добросовестным инвесторам. Более того, она несет и более глобальные угрозы, подрывая демократические устои общества, веру в закон, справедливость. Она подтачивает и нравственные ценности, которые еще не успев принять форму цивилизованных, общечеловеческих, серьезно искажаются...».

Однако, такой подход не лишен недостатков и с юридической, и с этической точек зрения. С одной стороны, правовые нормы и запреты не охватывают всего спектра конкретных проявлений коррупции. Обвинения в коррупции часто соседствуют с обвинениями в других связанных с ней преступлениях, которые трудно отделить друг от друга; в некоторых делах элемент коррупции лишь присутствует, но не является определяющим; появляются новые формы преступности, еще не нашедшие отражения в уголовном законодательстве.

При достаточной разработанности отечественной правовой, в том числе и криминологической, терминологии, посвященной содержанию понятия коррупции, казахстанские специалисты чаще всего в своих исследованиях обращаются к терминологии, принятой международным сообществом. На наш взгляд, в современной мировой криминологической науке понятие коррупции наиболее кратко, точно и емко сформулировано в Справочном документе ООН о международной борьбе с коррупцией, где указывается: «Коррупция — это злоупотребление государственной властью для получения выгод в личных целях» [3]. Данное универсальное рабочее определение, выработанное международным сообществом с подачи эксперта ООН профессора В.В. Лунеева, [4] было принято и современной казахстанской криминологической наукой, а в последующем стало активно использоваться как криминологами, так и специалистами других отраслей знаний (философами, социологами, политологами, юристами, экономистами и др.).

В современной криминологической науке можно говорить о наличии, по меньшей мере, трех основных и более десятка дополнительных или производных от них научных направлений (подходов), изучающих коррупцию и коррупционную преступность. При этом коррупционное поведение, как правило, рассматривается ими как специфичное

отрицательное (негативное) социально-правовое явление, медленно и последовательно разрушающее органы государственной власти и местного самоуправления, а также нравственно разлагающее их представителей и современное казахстанское общество. На сегодняшний день основными из подходов к феномену коррупции являются:

1) Коррупция — как одно из обязательных (основных и необходимых) структурных элементов или атрибутивный признак другого негативного и еще более опасного социально-правового явления — организованной преступности;

2) Коррупция — как один из относительно самостоятельных и наиболее вредоносных, по своим социальным последствиям, видов экономической или «беловоротничковой» преступности (криминального предпринимательства);

3) Коррупция — как самостоятельный и довольно распространенный в большинстве государств современного мира вид преступности и/или форма девиантного (отклоняющегося) поведения должностных лиц органов государственной власти и местного самоуправления (государственных служащих).

В рамках обозначенных научных направлений отечественными и зарубежными исследователями на основе различных по своему значению и содержанию объективных и субъективных критериев происходит выделение, анализ и изучение различных видов, форм и сфер проявления коррупции и коррупционной преступности в современном казахстанском обществе и за рубежом.

В зависимости от инициатора коррупционных отношений выделяют «коррупцию снизу» — коррупцию, иницируемую подчиненным в отношении своих руководителей, и «коррупцию сверху» — коррупцию, иницируемую руководителем в отношении своих подчиненных[5].

Отдельные зарубежные специалисты, исследующие феномен проявления и распространения коррупции в различных сферах общественной деятельности, в зависимости от степени активности поведения субъектов коррупционного правонарушения или преступления выделяют:

- «активную коррупцию» — активный подкуп национального или иностранного должностного лица, члена международной организации, руководителей коммерческих, общественных и иных организаций со стороны заинтересованного лица или лиц, либо вымогательство незаконного вознаграждения указанными лицами в связи со своей профессиональной деятельностью (поведением по службе);

- «пассивную коррупцию» — пассивный подкуп, то есть получение незаконного вознаграждения национальным или иностранным должностным лицом, членом международной организации, руководителем коммерческой, общественной или иной организации за правомерное или общественно полезное поведение по службе.

Коррупция в негосударственных организациях либо в частном секторе имеет в настоящее время большое распространение. Руководитель организации (коммерческой или общественной) обязан следовать ее уставным задачам, однако он так же, как и государственный чиновник, имеет возможность в своих личных корыстных интересах или в пользу второй стороны распоряжаться не принадлежащими ему ресурсами, совершать действия, нарушающие интересы организации [6].

Большинство специалистов, изучающих коррупцию, относит к ней и покупку голосов избирателей во время выборов. Здесь действительно есть все характерные признаки коррупции, за исключением наличия должностного лица.

По Конституции Республики Казахстан, избиратель обладает ресурсом, который называется "властные полномочия". Эти полномочия он делегирует избираемым лицам посредством специфического вида решения - голосования. Избиратель должен принимать это решение исходя из соображений передачи своих полномочий тому, кто, по его мнению, может представлять его интересы, что является общественно признанной нормой. В случае покупки голосов избиратель и кандидат вступают в сделку, в результате которой

избиратель, нарушая упомянутую норму, получает деньги или иные блага, а кандидат, нарушая избирательное законодательство, надеется обрести властный ресурс.

Кроме того, еще на стадии избрания создаются условия для коррупции. Ведь всем известно, что для победы на выборах любому кандидату нужна финансовая поддержка, причем немалая. С этой целью кандидат вынужден обращаться за помощью к различным коммерческим структурам, а иной раз и к криминальным, заранее попадая в прямую зависимость. Естественно, что после избрания он вынужден за оказанные ему услуги "расплачиваться".

ЛИТЕРАТУРА:

1. Каиржанов Е.И. Преступность – явление социальное // Предупреждение преступности. – 2003. - №1.
2. Кабанов П.А. Коррупция и взяточничество в России: исторические, криминологические и уголовно-правовые аспекты. – Нижнекамск: Гузель, 1995.
3. Сатаров Г.А. Россия и коррупция: кто кого? // Российская газета. – 1998. – 19 февраля.
4. Основы борьбы с организованной преступностью: Монография / Под ред. В.С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 1997.
5. Кирпичников А. Это модное слово «коррупция» // Российская провинция. – Набережные Челны, - 1995. - №5.
6. Волженкин Б.В. Коррупция, как социальное явление // Чистые руки. – 1999. - № 1.

Таубаев Б.Р., Алдаберген А.Д.

Сыбайлас жемқорлық түсінігі және мәні

Мақалада халықаралық масштабтағы проблемаға айналды, өйткені ол барлық елдерге тән, олардың саяси құрылымы мен экономикалық даму деңгейіне қарамастан, нарықтық экономикадағы демократиялық мемлекеттерде де кездеседі. Сыбайлас жемқорлық қоғамның барлық салаларына үлкен әсер етеді: экономика, саясат, әлеуметтік сала, және бұл құбылыстың туындайтын теріс салдары, қоғамның прогрессивті дамуына кедергі, сондай-ақ біздің еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне нақты қатер төндіруі ғана емес.

Кілттік сөздер: жемқорлық, сыбайлас жемқорлық қылмыстар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес.

B.R. Taubaev, A.D. Aldabergen

Concept and essence of corruption crimes

In the article, the problem of corruption has turned into a problem of an international scale, since it is inherent in all countries, regardless of their political structure and level of economic development, is also found in democratic states with market economies. Corruption has a great impact on all spheres of society: the economy, politics, social sphere, and the negative consequences generated by this phenomenon not only hamper the progressive development of society, but also pose a real threat to the interests of the national security of our state.

Key words: corruption, corruption crimes, combating corruption.

ӘОЖ 340

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Ибраев А.С., Дарибаев Ғ.С.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,

alisher-ibraev@mail.ru, galimzhan_2016@mail.ru

Бұл мақалада мемлекеттің саяси жүйесінде маңызды орын алатын құқық қорғау органдарының рөлі және оған қатысты реформалаудың барысы баяндалады.

Кілттік сөздер: *орган, сот, реформа, инстанция.*

Жалпы, кез-келген мемлекет жоғары дәрежеде ұйымдасқан саяси билік ұйымы ретінде өмірдің барлық қоғамдық салаларында, адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастарда қатаң тәртіп пен сақтықты орнатуға мүдделі. Себебі тәртіп болмаған жерде қоғамның бірқалыпты дамуы әсте мүмкін емес. Сондықтан Қазақстан Республикасы да тәуелсіз мемлекет болғандықтан, қоғамдық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында азаматтардың, олардың бірлестіктерінің, шаруашылық ұйымдарының, мемлекеттік органдарының, олардың лауазымды адамдарының құқықтары мен міндеттерін, жауапкершілігін белгілейді және өзі қабылдаған заң нормаларын барлық адамдардың қатаң түрде сақтауын, сондай-ақ, заң талаптарын бұзғандардың жауапкершілікке тартылуын әрдайым бақылап және қадағалап отырады. Ал аталған мемлекеттің бұл қызметін жүзеге асыру үшін құқықтары мен міндеттері арнаулы заңдармен реттелініп отыратын және кең көлемде өкілеттіліктер берілетін әртүрлі органдар жүйесі құрылады. Олар жалпылама құқық қорғау органдары деп аталады. Ал құқық қорғау органдары болып мыналар саналады:

- ❖ Ішкі істер органдары;
- ❖ Ұлттық қауіпсіздік органдары;
- ❖ Прокуратура органдары;
- ❖ Сот органдары.

Бұл аталған органдар негізінен, ҚР Ішкі істер министрлігінің, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Бас Прокуратураның және Әділет министрлігінің құрамында әрекет етеді.

Енді атап өткен құқық қорғау органдары жүйесін реформалауды қарастырып өтейік. Жалпы алғанда, соңғы жылдардағы елімізде жүзеге асырылған реформалардың көпшілігінде заң үстемдігін қамтамасыз ету мәселесі қойылса, соның ішінде құқық қорғау органдарына да үлкен мән берілген. Солардың бірі – Ішкі істер министрлігінің құрамында әрекет ететін полиция органдарының қызметі. Полиция – құқық бұзушылықтың алдын-алу, анықтау және болдырмау жөніндегі жұмыстарды атқаратын орган болып табылады. Полицияны криминалдық полиция, әкімшілік полициясы, тергеу, анықтау бөлімшелері және де өзге де бөлімшелер құрайды. Криминалдық полиция ұйымдасқан қылмысқа, экстремизмге, есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлардың заңсыз айналымына қарсы күрес жөніндегі бөлімшелерден, жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын өзге де бөлімшелерден тұрады. Ал әкімшілік полиция жергілікті полиция қызметінен, азаматтық және қызметтік қару айналымы саласындағы бақылау бөлімшелерінен, көші-қон полициясынан, уақытша ұстау изоляторларынан, айдауыл қызметі бөлімшелерінен және қоғамдық тәртіпті сақтауды жүзеге асыратын өзге де бөлімшелерден тұрады. Біз қарастырғалы отырған реформа – осы әкімшілік полиция құрамындағы жергілікті полиция қызметінің құрылуы. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2015 жылы жариялаған «100 нақты қадам»-Ұлт жоспарының 30-бабында: «жергілікті атқарушы органдарға және жергілікті қоғамдастыққа есеп беретін жергілікті полиция қызметін құру. Жергілікті полиция қызметінің өкілеттілігі: қоғамдық тәртіпті қорғау мәселелері, тұрмыстық қылмысқа қарсы тұру, жол-бақылау қызметі, ұсақ құқық бұзушылыққа атымен төзбеушілік. Жол-бақылау полициясының қызметкерлері полиция қызметкерлерінің жұмыс ауысымы кезінде атқарған ісінің барлығын жазып отыратын бейнетіркегіштермен қамтамасыз етіледі»-деп көрсетілген. Жалпы, жергілікті полиция қызметі учаскелік полиция инспекторлары бөлімшелерінен, кәмелетке толмағандар істері, әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жөніндегі бөлімшелерден, жол-патрульдік полициясынан, қабылдау-бөлу орындарынан және арнаулы қабылдау орындарынан тұрады. Оның қызметінің жұмысы мынадай негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- Құқық бұзушылықтар профилактикасы;
- Қоғамдық тәртіпті сақтау;
- Жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- Қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын-алу және жолын кесу;
- Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу және қылмыстық

теріс қылықтар бойынша хаттамалық нысанда сотқа дейінгі тергеп-тексеру [1].

Негізінен, жергілікті полицияның құрылуы бұл әкімшілік-аумақтық бөліністегі құқықтық тәртіптің нығаюына, құқық бұзушылықтардың азаюына, халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және олардың полиция қызметкерлеріне деген сенімділіктерін арттыруға септігін тигізеді.

Ендігі кезекте құқық қорғау органдары жүйесінде маңызды орын алатын сот органдарын реформалаудың негізгі бағыттарын қарастырайық.

Сот билігі – мемлекеттің саяси жүйесінің құрамдас бөлігі. Ол мемлекеттік билік бөлінісінің бір тармағы болып табылады (заң шығарушы, атқарушы, сот билігі). ҚР Конституциясының 76-бабына сәйкес, сот билігі ҚР-ның атынан жүзеге асырылады және өзіне азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауды, Республиканың Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етіп қояды. Сот билігі Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады. Соттар шешімдерінің, үкімдері мен өзге де қаулыларының Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші болады [2]. Жалпы, соңғы жылдары еліміздің сот жүйесі түбегейлі өзгеріп, қарқынды дамып келеді. Оған дәлел ретінде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың жариялаған «100 нақты қадам»-Ұлт жоспарын айтуымызға болады. Ел экономикасын дамытып, халқымыздың әл-ауқатын арттыруға қатысты реформаларды жүзеге асырудың жолдарын белгілеген Елбасының «100 нақты қадамының» 16-шы қадамынан 34-ші қадамына дейінгі аралық тұтасымен заңның үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған болса, оның ішінде сот жүйесін жетілдіру мәселесі 16-шы қадамнан 27-ші қадамға дейінгі аралықта нақты көрсетілген [3]. Қазіргі таңдағы сот саласында туындап отырған барлық мәселелерді ескере отырып, Елбасы бүгінгі сот жүйесін заман талабына сай жаңартып, осы кезге дейін тәжірибеде қолданылып келген сот төрелігін жүзеге асырудың бес сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау және қайта қадағалау жасау) жүйесінен үш сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық) жүйесіне көшу керектігін ұлт жоспарында ерекше атап өтті. Жалпы, үш сатылы сот жүйесіне көшу-бұл судьялардың істі сапалы қарауына, осы істердің созылып, созбалаңға салынуына жол бермейді. Сонымен қоса үш сатылы сот жүйесіне көшу арқылы еліміздің сот саласы халықаралық деңгеймен теңесіп, дамыған елдер тәжірибесімен ұштасады. Өз кезегінде бұл әдіс біздің еліміздің терезесін әлем елдерімен теңестіре түседі. Осы арада Алматы облысының қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының төрағасы Берікжан Байжүнісовтың 3 сатылы сот жүйесіне көшу мәселесіне қатысты Жетісу газетіне берген сұхбатын айта кетсек. Бұл сұхбатында Б.Байжүнісов 3 сатылы инстанцияларға сипаттама беріп өтеді. Яғни, бірінші инстанциядағы соттар-аудандық және оған теңестірілген соттар, апелляциялық инстанция-облыстық соттар, кассациялық инстанция-Жоғарғы сот болып құрылады. Қазіргі кезеңде облыстық сотта апелляциялық және кассациялық инстанциялар шоғырланған. Кассациялық инстанцияның Жоғарғы Сотта болуы дүние жүзіндегі дамыған елдердің сот тәжірибесіне сай келеді. Сот инстанцияларының неғұрлым көп болуы тараптар мен сот процестерінің қасақана созылуына мүмкіншілік береді, ал сот инстанцияларының азаюы қысқа мерзімде іс бойынша түпкілікті шешім шығарылып, орындалуын қамтамасыз етеді-дейді [4].

Сондай-ақ, 100 нақты қадамның 21-бабына сәйкес, алқабилер соты қолданылатын салаларды кеңейту мәселесі қойылған. Алқабилер соты – бұл сот жүйесіндегі демократиялық институттардың бірі. Негізгі ерекшелігі халық қылмыстық істерді қарауға тікелей қатысады.

Бұл өз кезегінде қазақстандық соттардың қылмыстық істерді қарауының кәсіпқойлығын арттырады, соттарда қылмыстық істерді жариялы түрде қараудың көрсеткіші болып табылады. Алқабилер соты туралы еліміздің басты құжаты Конституцияның 75-бабының 2-тармағында былай деп көрсетілген: «Заңда көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу алқабилердің қатысуымен жүзеге асырылады». Жалпы, алқабилер соты тұрақты қолданылып жүрген сот мекемесі емес, өзінің өмірлік тәжірибесі және ішкі адал сезімі негізінде айыпталушының кінәлі немесе кінәсіздігі туралы мәселені айқындайтын, оны шешу үшін сотқа уақытша шақырылатын соттың ерекше нысандағы институты. Түптеп келгенде, алқабилер сотының қызметін қолданудың артуы біздің еліміз үшін таңсық дүние болмауы керек. Олай дейтініміз, алқабилер институтының сот жүйесінде кең қолданысқа ие болуы – қазақ елінің салт-дәстүрі, ғұрыптық ережелер жолымен құқықтық жүйені енгізген билер сотының жалғасын тауып, бүгінде қайта жаңғырып, заман талабына сай уақыт көшіне қайта ілесуін көрсететіндей. Кешегі күндерде алдына келген істі өткір тілімен безеп, байыптап шеше білген би-шешендерге деген халық сенімі қандай болса, бүгінгі алқабилер сотының сот жүйесіндегі қолданысының арта түсуі де халықтың сот істерінің әділетті жүргізілуіне сенімін арттыра түсетін аса ірі демократиялық өзгеріс болмақ. Елбасы Н.Ә.Назарбаев та алқабилер сотын енгізу арқылы тек қылмыстық істі жүргізу принциптерін толықтай іске асырып қоймай, әділеттіліктің толықтай орнығуына қол жеткізетініміз туралы сенімділікпен айтқан болатын. Енді алқабилер сотының негізгі ерекшеліктеріне тоқталайық. Алқабилер соты қолданысының кеңеюі қылмыстық іс жүргізудің жалпы жағдайлары мен негізгі принциптерін сақтай отырып, мынадай мүмкіндіктерге жол ашады:

- Тараптардың өз мүдделерін қорғауына себепкер болып, олардың алқабилер соты мен кәсіби судьялар алдында өз көзқарастарын ашық білдіруіне мүмкіндік бере отырып, сот ісін жүргізуде жіберілетін қателіктердің жойылып, істің әділ шешім табуына ықпал етеді;

- Алқабилер мен процеске қатысушылардың араласуымен іске қатысты кез келген дәйектер зерттеліп, сот залындағы зерттеу нысаны болған деректер негізінде қорытынды жасалады;

- Алқабилердің сот отырысына қатысуы тараптардың құқықтарын қорғай отырып, қарама-қарсы тараптарға қолайлы болар шешімнің шығуына, іске қатыстылардың даулы әрекеттерінің оңтайлы шешім табуына әсер етеді;

- Алқабилердің қатысуы қылмыстық іс жүргізу нысанының қатаң сақталуына жағдай жасайды, яғни алқабилер құрамындағы кәсіби судья емес мүшелер жауапкердің кінәлі не кінәлі еместігін істің барлық мазмұнын қарау нәтижесінде байыптай отырып, шешім шығару жүйесін қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен сәйкес реттейді, ал кәсіби судьялар алқабилер сотына дейін істің мән-жайымен таныс болғандықтан, олардың қаралатын мәселе төңірегінде өз пікірлері қалыптасып қояды;

- Алқабилердің қатысуымен сот төрелігін жүргізу арқылы халықтың сот жүйесімен танысуына мүмкіндік туады [5].

Сонымен қатар, Елбасының жариялаған ұлт жоспарында алқабилер соты қолданылатын салаларды кеңейтуге көңіл бөлуіне басқа дамыған мемлекеттердің озық ойлы тәжірибелерін ескеруі де өз септігін тигізгендігі анық. Себебі бұл алқабилер соты АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Ресейде (кейбір аймақтарда) және тағы басқа елдерде кең қолданысқа енгізілген. Ең жоғарғы деңгейдегі алқабилер сотының дамуы АҚШ деп танылған. Американдық заңнамаға сәйкес алқабилер соты адамдардың құқықтары мен бостандықтарын әр түрлі жағдайларда қорғауды және сот билігі мен жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтан қорғауды қамтамасыз етеді. Тіпті, АҚШ пен Батыс Еуропадағы алқабилер соты революцияға дейінгі Ресейдегі кінәлілік жөніндегі сауалдағы шешімді алқабилер алқасынан да асып түседі. Осы арада бір ескере кететін жайт, Қазақстандағы алқабилер сотының мақсаты жоғарыда атап өткен американдық заңнамадағы алқабилер сотының мақсатымен ұқсас болып келеді. Яғни, біздің алқабилер соты да американдық заңнамадағы алқабилер соты секілді адамның құқықтары мен бостандықтарын әр түрлі жағдайларда

қорғауды және сот билігі мен жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықтан қорғауды қамтамасыз етеді [6].

Жалпы, Елбасының «100 нақты қадам»-Ұлт жоспарында алқабилер соты қызметінің арта түсуіне жол ашуы мемлекеттің демократиялық, құқықтық факторының деңгейі жоғары екендігін көрсетеді, ұлттық қылмыстық іс жүргізу құрылымының гуманистік тұрғыда өзгеруіне, заң жүйесінің нығаюы мен бәсекеге қабілетті болуына әсер етеді және де сот билігінің тәуелсіздігі мен сот процесіндегі тараптардың жарыссөзге қатысу құқығын арттыра түсіп, сот қателіктер көрсеткіштерін төмендетуге, сонымен бірге соттың шешім шығаруына кімде-кімнің теріс ықпалын тигізбеуді алдын алуға ықпалдасуында маңызы өте зор.

Сондай-ақ, сот жүйесіндегі тағы бір тың өзгеріс – Ұлт жоспарының 20-қадамы бойынша, барлық сот процестеріне бейне және таспаға жазу шаралары міндетті түрде енгізіледі. Судьяның бейне жазуды тоқтатуға немесе аудио жазу материалдарын редакциялауға мүмкіндігі болмайды. Бұл сот қызметінің ашықтығын, жариялылығын қамтамасыз ету мақсатында жүргізіліп отырған шара. Осы шараға сәйкес сот отырысын аудио немесе бейнежазу құралдарымен тіркеп жазуды сот отырысының хатшысы жүргізеді. Істі талқылаудың аудио немесе бейнежазу құралдарын пайдалану арқылы тіркеп жазған жағдайда сот отырысының хатшысы жазбаша нысанда қысқаша хаттама толтырады. Сот отырысының аудио немесе бейнежазбасын қамтитын материалдық жеткізгіш пен қысқаша хаттамасы іс материалдарына қоса тіркеледі. Бұл судьялар мен сот отырысына қатысушылардың тәртіпті сақтауына ықпал ететін болады. Сонымен қоса, судьялардың жұмысын оңтайландырып, бюджет және сот өндірісіне қатысушылардың қаржысын, уақытын үнемдеуге, сот отырысы хаттамасының сапасын арттыруға, мәселелерді объективті түрде шешуге жол ашады. Ал 23-қадамға сәйкес инвестициялық даулар бойынша жеке сот істері жүргізілетін болады. Осыған сәйкес Жоғарғы Сотта ірі инвесторлар қатысатын дауларды қарау үшін Инвестициялық алқа құрылатын болады. Мемлекет басшысы: «Шетелдік және отандық инвесторлар қазақстандық әділ соттың адалдығына сенімді болуы тиіс»-деп атап көрсеткендей, осы алқа ұйымдастырылып, елдегі инвестициялық ахуалды жақсарту көзделуде. Бұл жүйенің басты ерекшелігі сот процестері қысқа мерзімде, барынша жеңілдетілген жағдайда жүргізілмек. Себебі, тұрақтылық ахуалы орнаған құқықтық мемлекет қана инвестициялар үшін қолайлы бола алады.

Тағы бір маңызды реформаның бірі – сотқа дейінгі қылмыстық іс жүргізу процесінде соттың бақылау тетігін күшейту. Яғни, ендігі кезектен бастап адамды қамауға алудың мерзімі мен негізділігі соттың қатаң бақылауында болмақ. Бұл жөнінде Алматы облысының қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының төрағасы Берікжан Байжүнісов «Алатау» газетіне берген сұхбатында нақты айтып көрсеткен. Берген сұхбатына сүйенсек, ендігі уақытта бұлтартпау шарасымен ұсталған адамның сотқа жеткізу мерзімі 72 сағаттан 48 сағатқа дейін қысқартылып, тергелетін қылмыстық істің шеңберден тыс шығатын дәлелдемелерді жинау тәжірибесі алынып тасталған екен. Қолданыстағы қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі бойынша күдіктіні соттың санкциясыз 72 сағат ұстауға рұқсат етілген. Ал судья санкция беруден бас тартқан жағдайда ұсталған адам дереу босатылуы керек екен. Бұл өзгеріс те адамның құқықтары мен бостандықтарын шектеу тәртібінің дұрыс жолға қойылуына және ең бастысы, сот жүйесінің құзыреттілігін арттырады сөзсіз [7].

Сонымен, мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде құқық қорғау органдары маңызды рөл атқарады. Оларды байланыстыратын ортақ міндет – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, сондай-ақ, құқық бұзушылықтардың алдын-алу мен кінәлілерді жауапкершілікке тарту болып табылады. Жоғарыда аталған құқық қорғау органдары жүйесін реформалаудың негізгі бағыттары азаматтардың заңның үстемдігіне, сот әділдігіне деген сенімін арттырып және Қазақстанның үшінші жаңғыру процесі барысында шынайы құқықтық мемлекет болып қалыптасуына, сонымен қатар 30 дамыған мемлекеттердің қатарына қосылуға жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі №199-V Заңы // Параграф ақпараттық жүйесі, 2017.
2. ҚР-ның Конституциясы // Параграф ақпараттық жүйесі, 2017.
3. Н.Ә. Назарбаев «100 нақты қадам».- Егемен Қазақстан газеті, 2015 жыл сәуір.
4. Б.Ә. Байжүнісов «100 нақты қадам» // Жетісу газеті, 2015 жыл 28 шілде.
5. «Алқабилер туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 16 қаңтардағы № 121 Заңы // Параграф ақпараттық жүйесі, 2017.
6. Е. Қаржаубаев Алқабилер сотының ағылшын саксондық жүйесінің даму негіздері// Тураби, 2007.-№6.- 11-13 бб.
7. Б.Ә. Байжүнісов «Қылмыстық үдеріс – көкейкесті мәселе» // Алатау газеті, 2017 жыл 27 қазан.

Ибраев А.С., Дарибаев Г.С.

Основные направления реформирования системы правоохранительных органов в Республике Казахстан

В этой статье рассматриваются роль правоохранительных органов, который имеет важнейшей значение в политических системах государства и ход реформирования.

Ключевые слова: орган, суд, реформа, инстанция.

A.S. Ibraev, G.S. Daribaev

The main directions of reforming the law enforcement system in the Republic of Kazakhstan

This article examines the role of law enforcement agencies, which is of paramount importance in the political systems of the state and the course of reforms.

Key words: authority, the court, reform, instance.

ӘОЖ 349.42

**АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫғыНДА КӘСІПкерлік Қызметтің
Құқықтық мәселелері**

Копбасарова Г.К., Медерова Н.М.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
nazka1988@mail.ru*

Бұл мақалада ауыл шаруашылығының республикадағы экономикасы жоғары потенциалды, мүмкіндігі мол, ұдайы өндірістік және әлеуметтік мәнді негізгі саланың бірі болып табылатындығы және ауыл шаруашылығы саласында кәсіпкерлікті дамытудың құқықтық мәселелері туралы айтылған.

Кілттік сөздер: ауыл шаруашылығы, ауыл шаруашылығындағы кәсіпкерлік, экономикалық қауіпсіздік, әлеуметтік жағдай, ауыл шаруашылық ерекшеліктері

Әлемдегі озық дамыған елдерде ауыл шаруашылығын дамытуды қолдау арқылы өздерін азық-түлікпен толық қамтамасыз ету мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі болып саналады. Алайда, жер, су ресурстарының шектеулігіне байланысты ауыл шаруашылығы өнімін өндіруге қажетті табиғи ресурстардың тапшылығы жылдан-жылға ұлғаюда.

Ауылшаруашылық өндірісінің ерекшелігі, табиғи-климаттық жағдайларға тәуелділігі, жұмыстардың маусымдығы, табиғи ресурстар мен тірі организмдерді (жануарлар мен

өсімдіктер) пайдалануға байланысты ауылшаруашылық тауар өндірушілер әр кезде тұрақсыз жағдайда болды. Негізінен, ауылшаруашылық қызмет – өндірістің басқа түрлеріне қарағанда тәуекелге жақын.

Ауылшаруашылық өндірістің тұрақты болуы үшін ауылшаруашылық тауар өндірушілер жағымсыз табиғи-климаттық, биологиялық, экологиялық факторлар (құрғақшылық, ылғалдану, эпизотиялар, өсімдік аурулары) нәтижесінде пайда болуы мүмкін ірі шығындардан қорғанулары тиіс. Сол себепті, ауылшаруашылық өндірісінің тиімді тұрақтылығына жету үшін сақтандыру ерекше маңызға ие болады.

Л.И. Абдильдина және К.М. Бельгибаевтің пікірлері бойынша, ауыл шаруашылық өндірісіне келесідей ерекшеліктер тән:

- 1) халық шаруашылығын құрушы сала;
- 2) өнеркәсіптің негізгі, алмастырылмайтын және мәңгі құрал ретінде жер қолданылады;
- 3) ауыл шаруашылығында қоғамдық еңбек бөлінісі өндірістікке қарағанда басқаша болады (мысалы, трактор зауыты тек тракторлар немесе оның бөлшектерін ғана өндіреді, ал ауыл шаруашылығында өнімдердің әртүрлілігі орын алады) [1, с. 11-13];
- 4) ауыл шаруашылығы өндірісінде экономикалық үрдіс өзгеріссіз табиғатпен байланыста болады, себебі мұнда өндіріс құралы ретінде тірі организмдер - өсімдіктер мен жануарлар қолданылады;
- 5) ауыл шаруашылығында жасалынған өнім өндірістің келесі үрдісіне шығын материалы ретінде міндетті түрде қатысады, яғни еңбек заты (тұқымдар, мал төлдері, органикалық тыңайтқыштар және т.б.), ал өнеркәсіп негізгі шикізатты басқа салалардың өндірісінен алады.

Ауыл шаруашылығына тән ерекшеліктерді ресейлік ғалымдар да мойындайды: «жеке алғанда, ауыл шаруашылығы өндірісінің ұйымдастырудағы ерекше нысандардың болуы; жердің өндірістің негізгі құралы ретінде пайдаланылуы; шаруашылықтың мамандырылуына әсер ететін жергілікті және табиғи-климаттық жағдайлардың әртүрлілігі; көптеген кәсіпорындардың көп салалы сипаттамасы».

Кез-келген кәсіпкерлік қызметтің көздейтін түпкі мақсаты пайда табу, ауылшаруашылық өндірісі саласынағы кәсіпкерлікпен айналысатын тұлғалар пайданы ауылшаруашылық тауарларды өндіру, өңдеу, өткізу, сақтаумен байланысты табады.

Пайданың ысырабына (түгел алынбауы) әкелетін себептің бірі дүлей апат, авария және өзге де соларға ұқсас оқиғалар нәтижесінде ауылшаруашылық өндірісінің тоқтауы немесе шектелуі болып табылады.

Ауылшаруашылығы өндірісі ауа-райы жағдайларына, табиғи апаттарға байланысты жоғары деңгейлі тәуекелдерге жиі ұшырайды.

Бүгінгі уақытта еліміздің ауыл шаруашылығы мен жер шаруашылығы терең өзгерістерді өткізіп, әрі қарай жүйені жетілдіру бағытында жұмыс жүргізуді қажет етіп отырған секторлардың қатарында. Ол осы саланы құқықтық қамтамасыз ету мәселесін шешу мен жетілдіруді қажет етеді.

Жер қатынастарын реттеуде жер пайдалану құқығына назар аудару қажет. Соңғы уақыттары заң әдебиеттерінде жерге меншік құқығы жөнінде зерттеліп жүр, шындығына келгенде оның өзі жер пайдалану құқығына негізделгенін ескеру қажет.

Жердің меншік иесі болуы оның жерді тиімді және рационалды пайдаланатынының кепілі бола алмайды. Жердің меншік құқығы иесіне артылып отырған сенім мен үміт ақталмай отыр, өйткені оның негізі болып отырған жер пайдалану құқығы жеткілікті деңгейде бағасын алған жоқ. Меншік иесі болу оны пайдаланушы дегенді білдірмейді.

Адам баласына әлемде берілген, табиғат берген баға жетпес құндылық, бақыт, осы бақытты толыққанды етіп көрсететін сый-сыралғының бірі де бірегейі жер. Жер – барлық адамзат баласының өмір сүруінің негізі, іргетасы болып табылатын негізгі табиғи ресурс. Жер дүние жүзінің басым бөлігін алып жатқан құрлық ресурстары болса, оның су қоры,

орман қоры, ондағы өсімдіктер мен жануарлар дүниесі ажыратылмас бөлігі болып табылады. Ұлтарактай жер үшін қасық қаны қалғанша күрескен ата-бабалар тектен текке таласқан жоқ. Келер ұрпақ үшін, оның салауатты өмір сүруін қамтамасыз ету үшін, ел бірлігін сақтау үшін жер мәселесі қашанда өзекті болды.

Адамзат қоғамының барлық өмірінде, оның қалыптасуы мен дамуында жер өте маңызды роль атқарған. Жер адам баласының барлық мұқтаждықтары үшін керек бірден-бір арсенал болған.

Аталған міндеттің жүгі қазіргі уақытта қалай жүргізіліп отырғаны назар аударуды қажет етеді. Артылып отырған міндет жүгі жоғары, оны қорғау, жеткілікті дәрежеде сақталуын қамтамасыз ету мәселесі қашанда күрделі.

Қазақстан Республикасы өз егемендігі мен тәуелсіздігіне қол жеткізген уақытта тарихи қалыптасу мен даму жолында кең байтақ территорияны иеленіп қана қоймай, оның экологиялық тұрғыдан қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетін де алдына тартты. Бұл міндетті жүзеге асыру жер мәселесін құқықтық тұрғыда реттеудің негізділігін көрсетті. Құқықтық реттеу болса, жер құрамының, жер қорының заң жүзінде бекітілуін, олармен жасалатын қатынастардың жан жақты реттелуін ғана емес, оның сапалық көрсеткіштерінің тиісті талаптарға жауап беруін, оның құрамының адамзат тіршілігімен үндесіп тұруын да қамтамасыздандырады. Жер мәселесін құқықтық жағынан реттеу Қазақстан мемлекетінің жер қорының болашаққа, экологиялық қауіпсіз нысанда жеткізілуіне үлес қосатын тәсілдердің қатарда. Өзімізге мәлім, ұлан байтақ территориясы бар Қазақстан үшін жер мәселесін, жердің құрамын сақтау қазіргі таңда тек меншік иесі болып табылатын Қазақстанның қызығушылығын ғана емес, көршілес жатқан елдердің де қызғанышын тудырып отырған проблема.

Жер – табиғаттың берген сыйы ретінде, адам қоғамының пайда болуына дейін болған. Бірақ, жер өзінің еңбектің жалпы заты қызметін атқаруы үшін міндетті түрде оны біреу иемденуі қажет және өндірістік процесін жүзеге асыруы қажет.

Мемлекетіміздің басты байлығы – оның экономикалық және әлеуметтік қолайлы негізі болып табылатын жер ресурстары.

Қазақстан Республикасындағы саяси және экономикалық құрылысты реформалау процессі жер қатынастарын түбегейлі өзгерту және мемлекеттің тікелей бақылауы мен басқаруы арқылы жер реформасын жүргізу қажеттілігін туындатып отыр. Сонымен қатар, нарықтық экономикаға өту жердің негізгі өндіріс құралы, аумақтық кеңістіктің негізі және маңызды табиғи объект ретінде жердің басты функцияларын сақтай отырып, жерге әртүрлі меншік нысандарын, жер пайдалану құқығының ақылығын енгізу және жерді заңды түрде азаматтық және шаруашылық айналымның объектісі ретінде тану қажеттілігін объективті түрде туындатып отыр.

Қазақстан Республикасындағы жерлерді ұтымды пайдалану және онда тиімді шаруашылық жүргізіп, сақтай отырып кейінгі ұрпаққа қалдыру – басты мемлекеттік және қоғамдық мақсат және әрбір азаматтың конституциялық борышы болып табылады.

Осы орайда жер тек мемлекеттік меншікте емес, жеке меншікте де бола алады. Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Бұл өз кезегінде келесі бір проблемалар кешенін туындатып берді. Ол жерлердің тек Қазақстан азаматтарының атында болмай, шетелдік азаматтар мен компаниялардың қолына өту фактілері толғантады.

Мемлекетімізде жер реформасын жүргізу мемлекеттік монополияны жойып, жерге жеке меншік құқығының кеңінен етек жаюына алып келді. Қазіргі таңда мемлекеттік емес заңды тұлғалар мен азаматтардың жеке меншігіне үш млн. жер учаскелері немесе 589,9 мың гектар жер берілген [2, 5 б.]. Жер ресурстары ұтымды пайдалану және табиғи жағдайын ұдайы жақсартып отыру нәтижесінде ішкі және сыртқы қажеттіліктерді қанағаттандырып отыратын көлемді азық-түлік өндіруге қабілетті.

Жер құқықтық өзгерістерінің нәтижесінде туындаған жерге мемлекеттің

монополиясының жойылуы, жекелеген жер санаттарына жеке меншік құқығының пайда болуы, ақылы жер пайдалануға көшу, жерді жеке меншікке немесе пайдалануға алғаны үшін ақы төлеу, жердегі шаруашылық етуші субъектілердің тең құқықты дамуы, жер нарығының қалыптасуы сияқты әрекеттер орынды құбылыс болып табылады.

Біздің мемлекетіміздің жер қорының құрамында өзінің көлемі, экономикалық қызметі мен пайдалылығы бойынша үлкен маңызға ие болып табылатын жерлер – бұл ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлер болып табылатындығы. Статистикалық мәліметтер бойынша Қазақстан Республикасының жер аумағы 272 490, 2 мың гектар екен. Осылардың ішінде ауыл шаруашылық жерлері – 222 513, 6 мың гектарды құрайды. Соңғысының ішіне сәйкесінше ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлер де кіреді, оның жалпы көлемі 90 910, 35 мың гектар. Ал жер аумағының қалған бөлігін ауыл шаруашылық өндірісінің мақсатында пайдаланылатын жердің басқа да санаттары құрайды.

«Жер дегеніміз – мемлекет пен халықтың өмір сүру қызметінің негізі болып табылатын табиғаттың басты объектісі. Жерге меншік нысаны, оның иелену мен пайдалану үшін кімге берілгеніне және жердің сандық, сапалық жағдайына біздің болашағымыз тәуелді», -деп Б.Ж. Әбдірайымов жазған болатын.

А.Х. Хаджиевтың пікірі бойынша – жердің табиғи қасиеті өзге қоршаған табиғи орта объектілермен өзара байланыс жүйесінде басым орнын белгілейді. Орман, су, жануарлар дүниесі табиғат объектілері ретінде жермен байланыссыз өмір сүре алмайды. Тек қана жермен тығыз байланыста бола отырып, олар өздерінің өсіп-өну мүмкіндіктері мен ерекше қасиеттерін сақтайды және барлық табиғи кешендермен бірге экологиялық қызметін жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының Жер кодексінде жерлердің бірқатар түрлері нақты көрсетілген. Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 97 — бабы ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлерді ауыл шаруашылығының қажеттіліктері үшін берілген немесе осы мақсаттарға арналған жерлер ретінде бекітіп берген. Ол — жер санаттарының ішіндегі ең негізгі жер санаты, оның басты ерекшелігі болып жердің өндіріс шикізаттары мен адамдар мен жан-жануарларға қажетті азықтардың басты құралы болып табылатындығы болып отыр [3, 78б].

Қазақстан Республикасында нарықтық жағдайға өтуге байланысты әртүрлі меншік нысандарының пайда болуы, шаруашылық етуші субъектілердің және олардың нысандарының көбеюі ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жалға алуды шектемейді, керісінше, оның әрі қарай дамуына алғышарт ретінде танылады.

Қазақстан Республикасы өз алдында егеменді ел болғалы қоғамдық қатынастар, соның ішінде жер қатынастары Қазақстан Республикасының негізгі заңының нормаларына сай дами бастады. Яғни тәуелсіз жас мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық қатынастарының жаңа өмір талабына сай дамуы, өзіміз үшін және болашақ ұрпақ үшін жоғарыда аталған мемлекетіміздің негізгі қатынастарын қайта реттеп, экономикалық, құқықтық реформаларды қазіргі өмір талабына сай жүргізуді талап етті. Қазақстан Республикасы Президентінің айтуы бойынша басты саяси мақсат тұрғысында, әсіресе өтпелі кезеңде экономикалық реформаларды ойдағыдай жүзеге асырудың қажетті шарты ретінде тұрақтылықты қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен бірге Н. Ә. Назарбаев өз халқына Жолдауында жаңадан қабылданған жер туралы заңның халықты өркениетті нарыққа алып келмегенін және аталған заңда жіберілген кемшіліктерді тез арада жойып жөнге келтіру керек екендігін атап көрсеткен болатын [4, 36 б.]. Мемлекетімізде жер қатынастарының дұрыс дамуы еліміздің әлеуметтік-экономикалық, құқықтық дамуына зор ықпалын тигізетінін ұмытпағанымыз жөн. Сол себепті жер қатынастарының реттелуін мемлекеттен ажыратып алуға болмайды. Қазіргі нарықтық қатынастарға байланысты, жердің мемлекет меншігінен жеке меншікке өтуі және жеке меншіктегі жерлердің азаматтық құқықтық мәмілелер арқылы сатылуы, жалға берілуі сияқты жүргізіліп жатқан қатынастардың барлығы ақылы негізде жүзеге асырылады. Бұл дамыған нарықтық қоғамның талабынан туындаған

заңды құбылыс болып табылады және бұл өте орынды. Себебі, жердің мемлекет меншігінен жеке меншікке өтуі азаматтардың өздерінің рухани-материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Жеке меншіктегі жер учаскесін әр тұлға заңда көрсетілгендей иелену, пайдалану және билік ету құқығын жүзеге асыра отырып, азаматтық мәмілеге түсу арқылы сатып, өзіне сат

Ауыл шаруашылығы саласындағы кәсіпкерлікті тиімді дамыту, нарықтық механизмді игеру, нарықтағы баға, сұраныс пен ұсыныс, бәсеке, мемлекеттік реттеу заңдылықтарын меңгеруге байланысты бизнес нысандары нарықтың талаптары мен оның механизмін игеруге икемділігі жоғары болып табылады. Сол себептен де қазіргі жағдайда аграрлық саладағы кәсіпкерлікті дамытудың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі нарық механизмін толыққанды игеруге мүмкіндік жасайды. Бұл мүмкіндік кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдауға, реттеуге бағытталған қосымша шаралардың іске асырылған жағдайында пайда болады

Ұлттық экономиканың дамуы үшін бастылардың бірі болып отандық агроөнеркәсіптік кешен табылады. Тиімділігі жоғары агроөнеркәсіп кешенін құру экономикалық тұрақтылықты, тұтынушылардың қажеттілігін толыққанды қамтамасыз етіп қана қоймай, олардың материалдық әл-ауқатын әрі қарай көтерудің негізгі алғышарты болып табылады [5, 566.].

Агроөнеркәсіп өндірісін мемлекеттік реттеу ауыл шаруашылығы өнімі, шикізат пен азық-түлік өндірісіне, қайта өңдеу және сатуға құқықтық, әкімшіліктік және экономикалық мемлекеттік әрекет ету жүйесі. Сондықтан да аграрлық саланы мемлекеттік реттеуде шешуге тиісті міндеттер болып агроөнеркәсіп өндірісін дамыту, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, аймақтағы өндіріс саласын басқаруды жетілдіру, ауыл шаруашылық өнім, азық-түлік, шикізат нарығын реттеу, халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілуін жақсарту, ауыл шаруашылығы және экономиканың басқа салалары арасындағы паритетті экономикалық қолдау, ауыл шаруашылығы және басқа салалар жұмыскерлерінің табыстарын жақындату, отандық тауар өндірушілерді қорғау жатады. Осы міндеттерді шешу үшін мемлекеттің экономикадағы рөлі жоғары болуы тиіс [6, 266.].

Аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету - оның аграрлық өндірісті индустрияландыру мен негізгі өнім түрлері бойынша АӨК өнімдерінің тиімділігін арттыруға негізделген тұрақты дамыту болып табылады.

Аграрлық саладағы кәсіпкерлікті қолдаудың инфрақұрылымы кәсіпкерлік субъектінің дамуына тікелей әсер етеді. Бұл ауыл шаруашылығын қолдау қоры, кәсіпкерлікті дамыту қоры, лизингтік компаниялар, екінші деңгейлі банктер, сақтандыру компаниялары, кеңес беру, маркетинг, кадрларды оқыту және қайта даярлау қызметтері өте үлкен рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абдильдина Л.И., Бельгибаев К.М. Экономика сельского хозяйства. – Алматы, 1996. - 608 с.
2. Қазақстан Республикасының Президенті. 2008 жылғы 6 ақпандағы Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі шаралар туралы Жарлығы // ҚР Президенті мен ҚР Үкіметінің Актілер жинағы. – 2008. - № 7.
3. Қазақстан Республикасының Жер Кодексі. 20.06.2003. –Астана.
4. Қазақстан Республикасының Президенті. Қазақстан – 2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: 1997 жыл қазан айындағы Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 1997, қазан - 11.
5. Сидорович.А.В., Ә.Ә. Әбішов. Ұлттық экономика. Оқулық. – Алматы, 2011ж.-320б.
6. Куанткан Б. Аграрлық секторда кәсіпкерлікті дамытудың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі.- Алматы, 2008 авторефат.- 56б.

Копбасарова Г.К., Медерова Н.М.

Правовых проблемах в развитии сельскохозяйственного предпринимательства.

В этой статье говорится о высоком потенциале экономики сельского хозяйства республики как об основной социально значимой отрасли воспроизводства и ее больших возможностях, а также о правовых проблемах в развитии сельскохозяйственного предпринимательства.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, сельскохозяйственное предпринимательство, экономическая безопасность, социальные условия, особенности сельского хозяйства.*

G.K. Kopbasarova, N.M. Mederova

Legal problems in the development of agricultural entrepreneurship.

This article describes the high potential of the economy of agriculture as the main socially important branch of reproduction and its great opportunities, as well as legal problems in the development of agricultural entrepreneurship

Key words: *agriculture, agricultural entrepreneurship, economic security, social conditions, agricultural peculiarities.*

ӘОЖ 330

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ТҮСІНІГІ

Сериев Б.А., Абишев Ч.Ж.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
seriev_bolat@mail.ru zuxra.abisheva@mail.ru*

Мақала қоғамдағы құқықтық сана мен мәдениеттің кейбір мәселелеріне арналған. Авторлар азаматтардың құқықтық мәдениетін тәрбиелеу қоғамдағы тұрақтылық пен құқықтық тәртіпті сақтаудың маңызды шарты болып табылады.

Кілттік сөздер: *құқықтық мәдениет, қоғам, құқықтық сана, азаматтық қоғам*

Елбасының «Қазақстандық жол – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында: «Әлемнің дамыған 30 мемлекеттерінің қатарына қосылу үшін, елімізадал бәсекелестік, әділдік, заңның үстемдігі мен жоғары құқықтық мәдениет жағдайында дамуы тиіс» [1].

Мемлекет басшысы өзара байланысты үш міндетке айрықша көңіл бөлді: ұлттық құқықтың бәсекеге қабілеттілігін, заңның үстемдігін және жоғары құқықтық сауаттылықты қамтамасыз ету. Аталмыш контекстте тұрғындардың құқықтық сауаттылығы мәселелерін шешу мен бағалаудағы жаңа көзқарастардың маңызы зор.

Қазақстан Республикасының алдында заң салтанат құрған, гуманизм және адамгершілік принциптері басшылыққа алынатын жоғары құқықтық, азаматтық мемлекет құру міндеті тұр.

Қазақстан қоғамы оның мүшелерінің барлығының құқықтық санасы, әлеуметтік және интеллектуалдық даму деңгейі, таңдау еркі жоғары, өз істеріне жауап бере алатындай болған жағдайда ғана құқықтық, азаматтық қоғам бола алады. Әділетті азаматтық қоғам болуының өмірлік маңызы зор шарты - тәуелсіз, әрі құрметке лайықты сот билігі болып табылады. Осы орайда, қазақстандық азаматтық қоғамның құқықтық санасы мен мәдениетінде негізгі рөл сот жүйесіне тиесілі.

Құқықтық сана дегеніміз – адамдардың қолданыстағы немесе қалауындағы құқыққа деген қатынасын білдіретін түсініктері мен сезімдерінің жиынтығы. Ғылымда құқықтық сана құрылымы түсінігі әзірленген. Құрылымдық құқықтық сана екі негізгі элементтен құралады:

құқықтық психология және құқықтық идеология. Құқықтық психологияның мазмұнына қолданыстағы құқықтық нормалар мен оларды іс-тәжірибеде қолдануға байланысты адам бойында туындайтын сезімдер, эмоциялар, көңіл-күйлер, стереотиптер, әдеттердің жиынтығы кіреді. Құқықтық идеология – құқықтық шындықты концептуалды, жүйелі айқындап, бағалайтын заңдық идеялар, теориялар мен көзқарастардың жиынтығы. Қазақстан Республикасына қатысты қолданылатын құқықтық идеологияның көздеріне мысал ретінде Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі мерзімді қамтитын Құқықтық саясат тұжырымдамасын алуға болады.

Құқықтық мәдениет дегеніміз – құқықтық актілердің, құқықтық және құқық қолданушылық әрекеттің, тұлғалардың құқықтық санасы мен құқықтық дамуы, сонымен қатар әрекет еркіндігінің және мемлекет пен тұлғаның өзара жауапкершілігінің жетілу деңгейін көрсететін қоғамдағы құқықтық өмірдің сапалы күйі. Құқықтық сана мен құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейін қалыптастыруда сот жүйесінің маңызы аса зор.

Бұл жөнінде мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев судьялардың VI съезінде былай деген еді: «Тәуелсіз және әділ сот – әрбір мемлекет әрекетінің қолтаңбасы. Онсыз әлемнің ешбір елінде қолайлы инвестициялық ахуал да, азаматтардың әл-ауқатының жоғары болуы да, қоғамның табысты дамуы да мүмкін емес» [2].

Қазіргі қоғамдағы құқықтық мәдениет мәселесі өте өзекті болып табылады. «Құқықтық мәдениет» термині ретінде әлеуметтік, экономикалық, рухани, сонымен қатар саяси құрылыстың әсерінен туындаған қоғамның құқықтық өмірінің сапалы күйі танылады, ол заңнамалық актілерді, құқықтық сана және субъектінің жалпы құқықтық дамуын, сондай ақ мемлекет пен азаматтық қоғам тарапынан адамның құқықтары мен бостандықтарының кепілдендірілуін қамтиды.

Бүгінгі таңда қоғамның құқықтық мәдениеті оның тұрғындарының құқықтық санасының даму деңгейіне және сондай-ақ оның келесі жағдайларды меңгергендігіне тәуелді:

- адамның құқықтары мен бостандықтарының құндылығы;
- дауларды, мәмілеге келу және т.б. жайттарды шешудегі құқықтық процудалардың құндылығы;
- азаматтардың құқықтық ұйғарымдарды, т.б. орындауға немесе орындамауға деген ниеті;
- тұрғындарды, олардың жас ерекшеліктері бойынша, әлеуметтік, кәсіби және өзге де топтарын құқықтық жағынан ақпараттандыру;
- тұрғындардың заңға, сотқа, түрлі құқық қорғау органдарына, заңдық процедуралар мен құралдарға деген эмоционалдық қарым-қатынасы.

Құқықтық мәдениеттің талдауы ең алдымен азамат, құқық қолданушы, заң шығарушы, жалпы қоғам ұмтылатын идеалдарды, үлгілерді, құқықтық құндылықтарды анықтап, сипаттау үшін және де сол көздеген идеалдарға жету жолдары мен құралдарын іздестіріп, адамның құқықтары мен бостандықтары тиісті рухани және әлеуметтік-экономикалық деңгейде қамтамасыз етілетін құқықтық мемлекет құру үшін қажет.

Қазіргі кезде студент жастардың құқықтық мәдениетке деген көзқарасы дұрыс қалыптаспаған деп айтуға толық негіз бар. Жеке сананы бүгінгі жастар өзін, өз мүмкіндіктерін, қабілеттерін, дарынын көрсету жолы деп қабылдамай, өзін өзгелерден жоғары санаудың тетігі ретінде қабылдайтыны аян. Нәтижесінде құқықты бағаламау, сыйламау, санаспау сияқты құқықтық сананың бұзылуларынан бастап, оны толық елемей және терістеу көріністері орын алып отыр.

Құқықтық мәдениеттің бұрмалануы деп құқықтық мақсаттардың, көзқарастардың, нанымдардың құқықтық емес түрлерге өзгеруін айтамыз. Мұның салдарынан заңға қарсы әрекетінің жазасыздығына деген сенім туады. Дәлел ретінде осы жастар категориясы азаматтардың әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларға сәйкес құқықтық нормаларды сақтауы қажет деп санайды, алайда іс-тәжірибеде барлығы басқаша. Қазіргі

құқықтық мәдениеттегі жағдайды түсіндіруде мысал ретінде кеңестік жүйенің мұрасын да көрсетуге болады. Адам құқықтары мен бостандықтары ұзақ уақыт бойы басып-жаншылу салдарынан, адамдар өз мүдделерін, өмірлік мақсаттарын іске асыруда заңды айналып өту жолдарын іздестіруге мәжбүр болды.

Жоғары деңгейдегі құқықтық санаға қоғам өміріндегі құқықтың мәнін білу мен түсіну жатады. Көп жағдайда ашық құқықтық нилигизмге ұласатын құқықтық мәдениеттің төмен деңгейі, тұрғындар арасында құқықтық дәстүрлердің дамымауының тамыры тереңге, сонау революцияға дейінгі кезеңге кетеді.

Қазіргі заманғы құқықтық мәдениеттің маңызды элементтерінің біріне елдегі заңдылық пен құқық тәртібінің нақты жай-күйі жатады. Қылмыскер қылмыс жасап, әділ жазасын алса, заң салтанат құрады, әділдік орнайды. Бірақ егер әлдекім әділетсіз жазаланатын болса, заңдылық әсте жоқ. Әрбір қылмыскер жазалануы тиіс, ал жазықсыз адам жазаланбауы керек.

Осылайша, құқықтық мәдениет те, саяси мәдениет сияқты демократияның маңызды элементі болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Оларсыз демократияның болуы мүмкін емес, бұл келешекте анархияға айналып, жалпы мемлекет, әлемдік құқықтық тәртіп пен қоғам үшін қатерлі салдарға, жаппай заңсыздық озбырлығы мен құндылықтарды теріске шығаруға әкеліп соқтыруы мүмкін. Құқықтық мемлекеттің негізгі шарты - жоғары деңгейдегі құқықтық мәдениетті қалыптастыру. Сондықтан азаматтарды құқықтық мәдениетке тәрбиелеу - қоғамдағы тұрақтылық пен құқықтық тәртіптің маңызды шарты.

Жұмысымыздың негізгі элементтерінің бірі құқықтық мәдениет мәселелері болып табылады. Құқық өзге мәдениет элементтерінде жоқ дербес қасиеттерінің (жалпылық, нормативтілік, императивтілік, формальді анықтылық) арқасында қоғам өміріне жүйелілік, тәртіптілік енгізетіні бәрімізге белгілі. Құқықтың мәдениет феномені ретіндегі рөлі - табиғи-тарихи үдерістің бір бөлігі ретіндегі әрбір нақтылы класстық қоғамдастықтардың тұрақтылығын, салыстырмалы өмір сүру ұзақтығын қамтамасыз ету.

Құқық шығу тегі, табиғаты, қызметі, технологиясы жағынан адамзат мәдениетінде айрықша орны бар құбылыс ретінде нақты-тарихи әлеуметтік жүйелердің тұтастығын сақтауға бағытталған мәдениеттің жалғыз формасы [3].

Қоғамның құқықтық мәдениеті дегеніміз қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуде, әлеуметтік ағзаның прогрессивті дамуы мен адам санасына әсер ету мақсатында қолданылатын заңдық қондырмалардың жиынтығы [4]. Қоғамның құқықтық мәдениетін арттыруда халықтың құқықтық сауаттылығы мен мәдениеті деңгейін көтерудің, құқықтық нилигизмді болдырмаудың маңызы зор. Мемлекеттік құрылыс мәселелері де құқықтық мәдениеттің іс-тәжірибелік, әкімшілік-ұйымдастырушылық деңгейін арттырумен тығыз байланысты. Ғалымдардың пікірінше, құқықтық мәдениет төрт күйде көрініс табады: идеологиялық-психологиялық; құқық нормалары жиынтығымен белгіленетін нормативтік; құқықтық әрекет сипатын анықтайтын мінез-құлықтық; құқықтық әрекет нәтижесін бекітетін объективтендірілген. Аталмыш құқықтық мәдениет күйлерін зерттеуді бағалаушылық контекстте түрлі субъектілердің көзқарастары тұрғысынан жүргізу керек. Сондай ақ түрлі әлеуметтік топтардың түрлі жағдаяттардағы құқықтық белсенділігінің көріну деңгейі де айтарлықтай маңызға ие [5]. Әлеуметтік-психологиялық жағынан алғанда құқықтық мәдениет жалпы құқықтық норма мен адамдардың нақты мінез-құлқының бірлігімен; нормалар мен құндылықтардың сәйкестілігімен; құқықтың әлеуметтік тиімділігінің жетістіктерімен сипатталады.

Демек, құқықтық мәдениеттің кіріктірілген қасиеттері тек нормативтік бағдармен шектелмейді. Оның мақсаты әлеуметтік ортаға белсенді ену, қалыптасқан қалған ережелерге әсер ету, ұжым мүшелері мен әлеуметтік топтардың құқықтық мінез-құлықтың прогрессивтік нормаларын қабылдаудың қажеттілігін түсінуіне ықпал ету. Осылайша құқықтық мәдениет индивидтер мен ұжымдарды бірыңғай әлеуметтік ұйымға бірігуін қамтамасыз етеді. Алайда, атап өтетін жайт, құқықтық мәдениеттік нақты жағдайы ресми

ережелер мен идеалды үлгілерден алшақ болуы мүмкін. Құқықты білуі де әр түрлі, оған деген түрлі әлеуметтік топтар мен индивидтердің қатынасы да әр қилы. Мәдениетке жалпыадамзаттық, ұлттық, топтық құндылықтар, ойлар мен әрекеттер, мінез құлық үлгілері т.б. жатады, бұл құқықтық мәдениетке де қатысты. [6].

Біздік республикамыздың басымдықтары саяси тұрақтылық және ұлтаралық келісіммен сипатталады. Бұл үдерісте тұрақты, қарқынды дамып келе жатқан қоғам тұлғаның, әлеуметтік топтардың және мемлекеттің (қоғамның) мүдделерін үйлестіретін құқықтық формаға негізделеді. Ғалымдардың ойынша, көпұлтты және мультимәдениетті Қазақстанда демократиялық қайта құруларды заңнамалық тұрғыда қамтамасыз ету міндетін шешу үшін, этникалық қауымдастықтардың өзара ықпалдасуының құқықтық механизмдерін жасалынады. Әлбетте, заңшығарушылық істе ұлттық дәстүрлер, өркениетті құқықтық тәртіптің жалпыдемократиялық, гуманистік нормалары ескерілуі тиіс екені анық. Осы орайда, ҚР этноәлеуметтік топтары құқықтық санасының ерекшеліктерін талдауда Қазақстанның өзіне тән ерекшеліктері назарға алынуы тиіс; еліміздің құқықтық кеңістігін жетілдіруде көпұлтты қауымдастықтың консолидация үдерістеріне мемлекеттің ықпал етуі бойынша іс - тәжірибелік нұсқаулықтар әзірленуі тиіс.

ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты жүргізген әлеуметтік зерттеудегі «Сіздің ойыңызша, құқық қорғау органдары (прокуратура, сот, полиция) еліміздің барлық тұрғындарына тең қарайды ма?» деген сұраққа төмендегідей жауаптар алынды: өздері құқық бұзушылық жасайды - 35 %, иә - 11 %, ақшасы, билігі бар адамдарды қорғайды - 46 %, да - 5 %, басқасы - 2 %, жауап беруге қиналамын - 1 % [7]. Бұл талдаудан құқық қорғау органдары қызметкерлерінің құқықтық мәдениетінің принципиалды механизмдерін әрі қарай жетілдіру қажет екенін аңғарамыз.

Аталған тақырып бойынша маңызды мәселелердің бірі ретінде қылмыстық сот жүргізудегі туыстық, ерлі зайыптылық қатынастарды құқықтық реттеу болып табылады. Аталмыш мәселені классификациялау оның екіжақты сипатына байланысты. Біріншіден, ол жасалған қылмысқа іс жүргізуге орай туындайды, екіншіден, үдеріске қатысушылардың бірінің туыстық, ерлі зайыптылық қатынас фактісіне байланысты. Р. С. Белкин мен А. И. Винбергтің ойынша, кез-келген классификация «таным құралы ретінде қызмет етіп, жекелеген заттар мен құбылыстарды, олардың даму заңдылықтарын, пайдалану жолдарын зерттеуге көмектеседі» [8]. Сондықтан да, аталған классификация қорғау, айыптау және жіберу салаларында анықталады.

Қылмыстық-процессуалдық әрекетте туыстық қатынастардың көрінуі жеткілікті зерттелмеген және болжанбаған. Қолданыстағы қылмыстық-процессуалдық заңнамада іске асырылу процедурасы тиісті деңгейде жазылмағандықтан, ол декларативтік сипат алған. Заң шығарушы тиісті терминологияны қолдану барысында олқылықтар орын алып, ұқсас қатынастар түрліше реттеледі. Сондықтан болашақта мемлекеттік органдар, лауазымдық тұлғалар, қылмыстық іс жүргізуге қатысушылар, т.б. әрекетіндегі туыстық, ерлі зайыптылық қатынастардың классификациясы мәселелері мен жалпы сипаттамаларын одан әрі зерттеу қажет деп ойлаймыз.

1960 ж. дейін сот ісін жүргізудің моральдық мәселелері ғалымдардың ерекше назарын аудармаған және заңдық әдебиеттерде жеткілікті қамтылмаған; Басылымдар көбінесе адвокаттық этиканың және сот ісін жүргізу мәдениетінің мәселелерімен шектелді. 1961 жылы КОКП-ның 22-съезінде қабылданған Бағдарламасында «адам өмірінің моральдық қағидаларының қоғам өміріндегі ролі артып келеді, моральдық фактордың әрекет ету саласы кеңейіп келеді», -деп атап көрсетілді» [9].

Сондықтан, қылмыстық іс жүргізудегі моральдық құндылықтарды дамыту, кәсіби міндеттердің мазмұны, қылмыстық-процессуалдық дәлелдемелердің моральдық қағидалары, қоғамның және баспасөздің қылмыстық процеске, қоғамдық және жеке мүдделердің қылмыстық іс жүргізудегі қақтығысы сияқты сыртқы факторлардың әсері өзекті болды. Осылайша, философиялық және әдіснамалық тұрғыда құқықтық мәдениетті зерделеу

құқықтық сананың, ғылыми-рухани және ғаламдық процестер санаттарының кешенді мәселелерін біріктіреді. Бұл ең алдымен ғылым үшін ғана емес, жалпы қоғам үшін маңызды, себебі мемлекеттің құқықтық-заңдық негіздерін нығайтуының нәтижесінде адамдардың өмір сүру деңгейі жақсарады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстандық жол – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы.
2. Баймаханов М. Т., Вайсберг Л. М., Бейсенова А. У. и др. Взаимодействие правового сознания с моралью и нравственностью в обществе переходного периода. — Алматы, 2015. 4 б.
3. Сонда. Глава II. Правовое и моральное сознание личности в контексте культурологии. 80-114 б.
4. Правосознание и правовая культура сотрудников ОВД. М., 2011. 46, 47 б.
5. Толығырақ: Оспанов С. И. Социология права. -Алматы, 2012. 308, 309б.
6. Сальников В. И. Правовая культура // Общая теория права. — М., 2013. – 495б.
7. Малинин Г. В., Дунаев В. Ю., Курганская В. Д., Нысанбаев А. Н. Теория и практика межэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане. — Алматы, 2012. -130 б.
8. Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). — М., 2009. -53 б.
9. A FICTION: "THE RIGHT OR FREEDOM OF SMOKING" Author(s): Xie, Zhiyong Source: ASIAN JOURNAL OF WTO & INTERNATIONAL HEALTH LAW AND POLICY Volume: 8 Issue: 1 Pages: 149-177 Published: MAR 2016.

Сериев Б.А., Абишев Ч.Ж.

Проблемы правового сознания и культуры в обществе

Статья посвящена некоторым проблемам правового сознания и культуры в обществе. Авторы подчеркивают, что воспитание правовой культуры граждан – важнейшее условие стабильности и правопорядка в обществе.

Ключевые слова: правовая культура, общество, правовое сознание, гражданское общество.

B.A. Seriev, Ch.Zh. Abishev

Problems of legal consciousness and culture in society

This scientific article contemplating some questions of culture in regulating the relationships of relatives, spouses and affinity and it shows social-low meanings of these relationships.

Key words: legal culture, society, legal consciousness, civil society.

УДК 336

ЮРИДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ РАСХОДОВ. ЗАЧЕМ ПЛАТИТЬ ДВАЖДЫ?

Темирбаев М.Д., Темирханов Е.У., Тайкулакова Г.С.

*Алматинский университет менеджмента, г. Алматы.,
ms777m@mail.ru*

Статья раскрывает спорные юридические аспекты производственной деятельности

нефтегазовых компаний, приводящие к необоснованным финансовым затратам. Авторами статьи предпринята попытка обратить внимание на сложившиеся нелогичные противоправные ситуации вокруг расходования средств на природоохранные мероприятия и необходимость трансформации подхода к рассматриваемой системе взаимоотношений природопользователей и государства в целом. В частности указывается на необходимость кардинально новой стратегии подхода к природоохранным расходам, с учетом интеграции экологического и экономического эффектов от их реализации.

Ключевые слова: Финансовые расходы, сброс сточных вод, пруд-испаритель, экологическое разрешение, экологические налоги, ликвидация последствий загрязнения окружающей среды, замазученный грунт, экологическое страхование, нефтяные разливы.

«Законы пишутся для обыкновенных людей, потому они должны основываться на
обыкновенных правилах здравого смысла»
Томас Джефферсон

Продолжая тему проблемных вопросов, связанных с отходами, образующимися в процессе производственной деятельности национальной нефтегазовой системы, в данной статье рассматривается ситуация вокруг некоторых юридических аспектов, связанных с обращением и в частности несением финансовых расходов при охране окружающей среды от загрязнения ее отходами.

Рассмотрим пример обращения с жидкими отходами – сточными водами нефтегазового производства.

Еще несколько десятков лет назад сточные воды сливались как в водные объекты (реки, озера, моря), так и на рельеф местности, прилежащей к производственным объектам, источникам вредных сбросов. Как следствие гибли либо мутировали флора и фауна этих мест, последствия чего распространялась на широкие ареалы (трансграничное загрязнение).

В настоящее время экологическое законодательство, а именно пункт 1 статьи 69 Экологического кодекса Республики Казахстан, обязывает природопользователей получать разрешение на сброс сточных вод, что на первый взгляд само по себе является логичным и не требующим сложных обоснований требованием, так как сточные воды содержат загрязняющие окружающую среду вещества, кроме того неблагоприятно воздействующие на здоровье человека. Вместе с тем и сбрасывать жидкие отходы без очистки, контролируемой (декларируемой) заявочной на получение Разрешения документацией, категорически нельзя [Экологический кодекс Республики Казахстан от 09.01.2007 г. № 212-III ЗРК]. [1].

Исследования авторов данной статьи, проводившиеся с выездами на места и натурными обследованиями на различных производственных объектах нефтегазовыводных компаний в период 2006-2017 г.г. (далее – Исследования), а также компаний по добыче и переработке нефти и газа показали практически полную оснащенность производственных объектов специализированными прудами-испарителями, куда после механической и биохимической очистки поступают сточные воды локальных производственных объектов, в том числе промышленные и хозяйственно-бытовые. При этом очистные сооружения на объектах изготовлены ведущими зарубежными поставщиками и имеют характеристики, соответствующие мировым стандартам.

Следует отметить, что на объектах имеются лаборатории по определению качества воды, при одобрении которых осуществляется водоотведение, а также на регулярной основе, установленной действующим законодательством, проводится экологический мониторинг, отборы проб подземной воды с периметров прудов-испарителей с дальнейшим составлением отчетов и представлением их в государственный уполномоченный орган по охране окружающей среды. Проводившиеся Исследования отчетов экологического мониторинга (производственного контроля) показывали отсутствие превышений показателей вредных веществ в подземных водах из наблюдательных скважин, расположенных ниже прудов-

испарителей в отношении направления течения подземных вод. При этом могли наблюдаться незначительно превышенные содержания по железу (Fe) и некоторым солям (Na, K) в фоновых скважинах, что может объясняться физическим устареванием (окислением) водопроводных труб населенных пунктов, расположенных выше по течению подземных вод, а также их природными особенностями.

Весь формализованный процесс обращения со сточными водами (сбор, транспортировка, очистка, отведение, контроль и наблюдение) обходится компаниям в сотни миллионов тенге, не говоря уже о непростом процессе подготовки заявочной документации и получения экологического разрешения на сброс сточных вод. Данному процессу предшествует разработка специализированными проектными организациями так называемых проектов предельно-допустимых сбросов (проект ПДС), имеющая свою рыночную цену. Еще большие финансы расходуются на необходимую капитальную инфраструктуру по обращению со сточными водами (насосы, насосные и компрессорные станции, очистные сооружения, трубопроводы, лаборатории, пруды-испарители) [2].

Между тем на этом расходы не заканчиваются, так как компании-природопользователи платят специальные налоги за «загрязнение окружающей среды» (сброс сточных вод), установленные налоговым законодательством Республики Казахстан, что тоже исчисляется миллионами тенге. К примеру только за 2015 год, компанией АО НК «КазМунайГаз» выплачено 40 миллионов тенге за сбросы сточных вод (свыше 50 миллионов в 2014 году) тенге так называемых экологических платежей (налогов) за водоотведение. Кроме того в 2015 году компанией выплачено 22,9 миллионов тенге за сверхнормативный сброс загрязняющих веществ (45,4 миллионов в 2014 году) [Отчет об устойчивом развитии АО НК «КазМунайГаз» по итогам 2015 года].

Целесообразно остановиться на рассмотрении конечного в процессе обращения со сточными водами сооружения – пруда-испарителя. Данное сооружение представляет собой искусственно вырытый в земле котлован, покрытый специальным гидроизоляционным экраном, исключающим проникновение содержимого котлована в окружающую среду (в данном случае грунты и подземные воды) и соответственно вероятное загрязнение земельных и водных ресурсов. Как правило, в соответствии с проектом сооружения, по его периметру, а также на границах установленной санитарно-защитной зоны (СЗЗ) бурятся наблюдательные скважины, из которых с установленной периодичностью осуществляются отборы проб подземных вод и исследуются на предмет их загрязнения содержимым пруда-испарителя.

При этом напрашивается ряд вопросов, вызываемых несоответствием логической цепочки обращения со сточными водами. Зачем очищать сточные воды, если необходимо платить налог за загрязнение окружающей среды, либо зачем платить налоги за загрязнение, если сточная вода очищена до нормативных показателей? Зачем устанавливаются нормативы для сброса очищенной воды, либо почему компанию заставляют платить штрафные санкции, если сточная вода сбрасывается в пруды-испарители? Ведь само устройство прудов-испарителей и юридически и фактически исключает любое воздействие их содержимого на окружающую природную среду.

Получается, что большие финансовые затраты на описываемые мероприятия не оправданы и не обоснованы, так как природопользователь платит за очистку воды и затем платит за загрязнение этой водой природы [3].

Рассмотрим другой пример, принимавшийся во внимание в рамках указанных выше Исследований. Нефтегазовые компании, в частности нефтепроводные, в процессе своей деятельности часто сталкиваются с такой проблемой, как несанкционированная врезка преступными лицами в трубопровод с целью хищения нефти. При этом нередки случаи, когда на месте такой врезки образуется значительное загрязнение окружающей среды в результате разлива нефти на рельеф местности. Нефть, пропитывая землю образует сотни и тысячи тонн замазученного грунта (отдельный вид отходов нефтегазовой деятельности), на

утилизацию (очистка и обезвреживание) которого компании опять же тратят сотни миллионов тенге. Так, только в период 2014-2015 г.г. компания АО НК «КазМунайГаз» затратила свыше 1,1 миллиардов тенге на ликвидацию экологического ущерба, включая последствия от нефтяных разливов [Отчет об устойчивом развитии АО НК «КазМунайГаз» по итогам 2015 года].

Согласно закону об обязательном экологическом страховании компании ежегодно платят страховым компаниям многомиллионные средства (238 миллионов в 2014 году, 238 миллионов в 2015 году), но при этом страховщик отказывается осуществлять страховую выплату, аргументируя тем, что последствия врезки в нефтепровод не являются аварийным загрязнением [Закон Республики Казахстан «Об обязательном экологическом страховании» от 13.12.2005 года № 93-III].

Между тем, в соответствии с законодательством в области промышленной безопасности, в частности пунктом 1) статьи 1 Закона Республики Казахстан «О гражданской защите» аварией является разрушение зданий, сооружений и (или) технических устройств, неконтролируемые взрыв и (или) выброс опасных веществ и учитывая высокое давление в магистральных трубопроводах (свыше 50 атмосфер), разрушение действующего нефтепровода полностью соответствует определению термина авария [Закон Республики Казахстан «О гражданской защите» от 11.04.2014 г. № 188-V].

Иногда дело доходит до судебных разбирательств, в ходе которых затрачиваются как временные и человеческие, так и дополнительные финансовые ресурсы (экспертизы и др.), но бывает и так, что компания просто несет расходы и на страхование и на ликвидацию последствий аварии.

Выходит, как и в первом случае, компания-природопользователь платит дважды – сначала страховой компании (так как обязывает законодательство), а потом при утилизации опасных отходов – замазученного грунта, который согласно пункту 1 статья 283 Экологического кодекса Республики Казахстан (далее – Кодекс) является собственностью владельца опасного источника [Экологический кодекс Республики Казахстан от 09.01.2007 г. № 212-III ЗРК] [4].

В практике производственной деятельности, в рамках Исследований, встречались случаи весьма спорной презумпции со стороны контролирующих органов. Так, в соответствии с действующим законодательством, при аварийном загрязнении окружающей природной среды, экономическая оценка ущерба определяется двумя методами: прямым, когда размером возмещения ущерба является фактически затраченные на восстановление окружающей среды средства; и косвенным, когда размер ущерба определяется теоретическими расчетами.

Так, в рассматриваемых Исследованиями случаях, при оценке ущерба, нанесенного окружающей среде в результате нештатной ситуации, уполномоченный контролирующий орган принимал косвенный метод, аргументируя предполагаемой невозможностью восстановления атмосферного воздуха и несмотря на то, что компания-природопользователь возмещала ущерб, восстанавливая природную среду до нормативного качества, о чем свидетельствовали подтверждающие документы, такие как по обезвреживанию и утилизации замазученного (загрязненного нефтью) грунта, высадкой зеленых насаждений, результатами постреабилитационных анализов окружающей природной среды.

В данной ситуации компания-природопользователь также платит дважды – восстанавливая природу и оплачивая ее порчу. Хотя сам факт ликвидации последствий загрязнения говорит о возможности и даже необходимости применения прямого метода оценки ущерба. При этом несомненно появляются вопросы к презумпции представителей контролирующих государственных органов, ведь презумпция – это есть предположение, признаваемое достоверным, пока не будет доказано обратное, но необходимые доказательства как правило в описанных случаях стороной контроля не представлялись [Юридический словарь, Академик, dic.academic.ru].

Примеров, аналогичных вышеописанным, встречается в производственной практике немало. Следствием является осуществление необоснованных значительных финансовых расходов, которые в совокупности и при измененном подходе к правовому полю производственной деятельности и взаимоотношениям природопользователей с внешним миром, представляют собой немалый потенциал для радикальной и эффективной трансформации комплекса мер, направленных на улучшение экологической ситуации, а также ситуации, сложившейся в расходной части производственных компаний.

Данная статья не направлена на изучение и идентификацию причин создавшейся ситуации, их может быть множество – несовершенство законодательства, отсутствие приверженности кадров (как государственных, так и со стороны компаний-природопользователей), большая загруженность и как следствие нехватка времени на изучение и решение вопроса, нехватка компетенций и др. Однако остается факт расхода немалых финансовых средств на мероприятия, необходимости в которых по сути нет. Между тем существует немало открытых проблемных вопросов в области загрязнения окружающей среды нефтегазовыми компаниями, в том числе отходами производства и потребления [5].

Резюмируя статью хочется обратить внимание на необходимость переосмысления подхода к природоохранным расходам в целом, создания кардинально новой стратегии с политикой повышения эффективности проводимых мероприятий, а также, что имеет важнейшую приоритетность – интеграции экологического и экономического эффектов от нашей природоохранной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Экологический кодекс Республики Казахстан от 09.01.2007 г. № 212-III ЗРК;
2. Отчет об устойчивом развитии АО НК «КазМунайГаз» по итогам 2015 года;
3. Закон Республики Казахстан «О гражданской защите» от 11.04.2014 г. № 188-V;
4. Закон Республики Казахстан «Об обязательном экологическом страховании» от 13.12.2005 года № 93-III;
5. Юридический словарь, Академик, dic.academic.ru

Темірбаев М.Д., Темірханов Е.У., Тайкулакова Г.С.

Экологиялық шығыстардың заңдық аспектілері.

Мақала мұнайгаз компанияларының өндірістік қызметінің, негізсіз қаржылық шығынға алып келетін, даулы заңды аспектітерін ашады. Мақаланың авторлары табиғатты қорғау шараларына қаржы жұмсау бойынша қисынсыз құқыққа қайшы жағдайларға және қарастырылып отырған табиғатты пайдаланушымен мемлекеттің қарым-қатынастар жүйесіне көзқарасты трансформациялаудың қажеттілігіне назар аудару әрекеті жасалған. Сонымен қатар, оларды жүзеге асырғаннан экологиялық және экономикалық эффекттерді интеграциялауды ескере отырып, табиғатты қорғау шығындарына көзқарастың түбегейлі жаңа стратегиясының керектігі көрсетіледі.

Кілттік сөздер: *Қаржылық шығындар, ағын суларды қашырту, тоған-буландырғыш, экологиялық рұқсаттар, экологиялық салықтар, қоршаған ортаны ластаудың салдарын жою, мазутталған жер, экологиялық сақтандыру, мұнайдың төгілуі.*

M.D. Temirbayev, Y.U. Temirkhanov, G.S.Taikulakova

Legal aspects of environmental expenditures.

This article reveals the controversial legal aspects of oil and gas companies' production activities leading to unreasonable financial expenditures. Authors of the article attempted to take note of illogical unlawful situations concerning disbursement of funds on environmental measures and of need for transformation of method of approach to the system under consideration about relationships between nature users and state as a whole. Particularly, there was pointed out on the need of crucially new method of approach strategy to environmental expenditures considering

integration of ecological and economic effect from their realization.

Key words: *financial expenditures, wastewater discharge, pond-evaporator, ecological permit, ecological taxes, liquidation of environmental pollution consequences, oil contaminated ground, ecological insurance, oil spills.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

UDK 657.1.011.56

AUTOMATIZATION OF FINANCIAL STATEMENTS AT THE ENTERPRISE

S.K. Baydybekova, A.M. Iyemberlinova

Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan

In this article the task to consider automation of financial statements on the example of Invest Stroy LLP since 2015-2016 is set. As a result of the carried-out analysis the prospect of automation of financial statements is revealed.

Key words: *financial statements, automation, asset of balance, balance passive, receivables, money, non-current assets, balance.*

Difficulties of the present force accountants to improve constantly the qualification, to monitor the last changes and also additions to current laws and to consider them in practical activities.

The computerization has concerned as well a financial and economic field of activity. The financial and economic analysis of activity of the enterprise and conducting accounting considerably become simpler when using new computer technologies. By means of the computer, it is possible to provide information in a user-friendly look, also considerably to accelerate and simplify operations by it of input and data processing, to increase presentation and simplicity of final reports [1, 254 pages].

The modern level of development of the computer equipment has made possible processing of primary documents, registration data, maintaining accounts, formation of the reporting by means of the computer.

The computerization is quite possible absolutely for all levels of account, namely:

- collecting and registration of primary information (accounting of finished goods, raw materials and materials in warehouses, working hours and absences of employees);
- maintaining registration registers of all economic operations;
- organizations of accounting of calculations of the enterprise, accounting of costs of production and calculation of product cost (works, services);
- calculation and the press (transfer on paper option) forms of account.

Complex automation of accounting, provides full processing of all registration information, primary economic analysis on separate indicators, effective planning of the forthcoming tax payments, raises information opportunities of this enterprise.

Besides, conducting accounting by means of computer systems gives an opportunity to save one of the most important resources - time which can be used for adoption of various decisions, for more profound analysis of economic activity of the enterprise, also planning and forecasting [7, 274 pages].

At introduction of the automated system it is possible to be guided by the operating structure of accounts department of the enterprise, at the same time there is only a modernization of methods of work of employees so all expenses and degree of risk minimum. The second option - viewing of organizational and functional structure of subsection, redistribution of duties of the employee, development of new information interrelations. The overall performance of subsection at the same time can splice essentially. Though it is more long and risky process demanding the comprehensive analysis and careful information processing.

The choice of the direction of automation of accounts department of the enterprise comprises the previous choice of software.

The most effective is automation of accounting by means of the specialized accounting program "1C: Enterprise.

The question of definition of advantages, comes down to the choice not only programs, but

also reliable firm with which it is necessary to work the entire period of use of this program [8, 354 pages].

Table 1. Key indicators «Invest Stroy» 2015 – 2016.

№	Indicator	2015	2016	Deviation +, –	% changes
1	Sales proceeds (commodity turnover) thou. KZT.	589163	617775	28612	104,9
2	Prime cost, thou. KZT.	499156	569796	70640	114,2
3	Specific weight of prime cost, (%)	84,7	92,2	7,5	108,9
4	Gross revenue, thou. KZT.	89997	47979	-42018	53,3
5	Level of gross revenue, (%)	15,3	7,8	-7,5	50,8
6	Distribution costs, thou. KZT.	6793	10875	4082	160,1
7	Level of distribution costs, (%)	1	1,8	0,8	179,6
8	Profit on realization, thou. KZT.	84204	37104	-47100	44,1
9	Profitability of sales, (%)	14,3	6	-8,3	42
10	Other income, thou. KZT.	16137	69762	53625	432,3
11	Other expenses, thou. KZT.	14193	57966	43773	408,4
12	Extraordinary charges, thou. KZT.	9435	11571	2136	122,6
13	Non-operating expenses, thou. KZT.	24615	19255	-5360	78,2
14	Balance profit thou. KZT.	70968	48900	-22068	68,9
15	Income tax, thou. KZT.	9063	15081	6018	166,4
16	Net profit, thou. KZT.	55575	32757	-22818	58,9
17	Average cost of fixed assets, thou. KZT.	349887	467859	117972	133,7
18	Capital productivity, KZT.	1,7	1,3	-0,4	194,1
19	Capital intensity, KZT.	0,6	0,8	0,2	128,8
20	Average cost of current assets, thou. KZT.	448230	490533	42303	109,4
21	Turnover of current assets, times	1,3	1,3	0	100
22	Time of the address of current assets, days	273,8	285,9	12,1	104,4
23	Average number of workers, people	540	546	6	101,1
24	Labor productivity of one worker, thou. KZT.	1091	1131,5	40,5	103,7
25	Salary fund, thou. KZT.	132714	144864	12150	109,2
26	Average salary of one worker, KZT.	245,7	265,3	19,6	107

Having analyzed key indicators of activity "Invest Stroy" from January 1, 2016 till December 31, 2015, it has become clear that in 2015 in comparison with 2016, the received proceeds from sales of goods (commodity turnover) – I have increased by 28612 thousand KZT., what has made 104,9%. It has occurred thanks to the fact that the number of workers and their labor productivity has increased [5,167 pages.].

The prime cost has increased approximately by 70640 thousand KZT., what has made 114,2%. Increase in expenses on acquisition of production and plus increase in overhead costs is the reason of increase in prime cost. Specific weight of prime cost has increased by 7,5% that has made 108,9%, and gross revenue has decreased by 42018 thousand KZT. or 53,3%.

Increase in tax payments and distribution costs are the main reason for reduction of gross revenue. Level of gross revenue has decreased by 7,5%, or 50,8%.

Distribution costs have increased by 4082 thousand KZT., inflation or increase in prices can be the reasons of such changes. The percent of change of distribution costs has made 160,1%. In turn the level of distribution costs has increased by 0,8%.

Profit on realization has decreased by 47100 thousand KZT., what has made 44,1%. Realization of smaller quantity of production or reduction of price of goods could be the reason for that.

Profitability of sales has decreased by 8,3% and the percent of change has made 42%; other income has increased by 53624 thousand KZT., i.e. for 432,3%, and other expenses has increased by 43773 thousand KZT., what has made 408,4%.

Extraordinary charges have increased by 2136 thousand KZT., and non-operating expenses, have on the contrary decreased by 5360 thousand KZT.

Balance profit has decreased by 22068 thousand KZT., or 86,9%. The amount of income tax has increased by 6018 thousand KZT., what has made 166,4%.

The main reason for reduction of net profit for 22818 thousand KZT. (58,9%) reduction of proceeds from sales of production was.

The average cost of fixed assets has increased by 117972 thousand KZT., what has made 133, 7%. The capital productivity has decreased by 0,4 thousand KZT. (194,1%) and capital intensity has increased by 0,2 thousand KZT. (128,8%). The average cost of current assets has increased by 42303 thousand KZT., what has made 109, 4%.

The turnover of current assets hasn't changed, and here time of the address of current assets has increased for 12,1 days, and it has made 104,4% in comparison with last year.

The average number of employees has increased by 6 people (101,1%), and labor productivity of one employee for 40,5 thousand KZT. what has made 103,7%.

The salary fund has increased by 12150 thousand KZT. (109,2%), and the average salary of one employee has increased by 19,6 thousand KZT., and it has made 107% of automation of cash operations.

At the «Invest Stroy» enterprise for automation of accounting the program "1C is used: Accounts department 8.3". For registration of receipt of cash in cash desk of the organization, the document "Credit Cash Order (CCO)", [5, 121 pages].

This document the following types of economic operations are reflected:

- Payment from the buyer;
- Reception of retail revenue;
- Return of money by the reporting person;
- Return of money by the supplier;
- Receiving cash in bank;
- Calculations for the credits and loans with contractors;
- Other arrival of money.

According to the current law, the organizations and individual entrepreneurs at implementation of cash monetary settlements with clients at the time of payment are obliged to provide cash vouchers. For this purpose in the program "1C: The enterprise 8.3" the possibility of printing of the credit cash order on the fiscal registrar is realized.

The Check button is provided for printing of the cash voucher in the document "Credit Cash Order". When pressing this Check button the program 1C will request about carrying out the document and at affirmative answer will print out the cash voucher. The check number will be reflected in a form of the credit cash order.

When filling "The credit cash order", the name of the enterprise (the full name of the enterprise or reduced if it is provided by the existing charter of this enterprise), in which cash desk cash is credited is specified, [9, 146 pages].

In our case it "Invest Stroy". Also identification codes of the enterprise are specified.

The document number and date of his drawing up – is specified 11/6/2016 in the document; the credit of the account corresponding to debit of account 1010 "Money in cash desk" and the sum in figures which is credited in cash desk – 18000 is specified.

On the basis of "The credit cash order" such conducting is formed:

Revenue for the realized inventory items is admitted to cash desk

Debit of 1010 "Money in cash desk" Credit 3310 "Short-term debt to suppliers and contractors" – 18000.00

It is specified in the document from whom it was accepted, in our case it is the Cash register No. 20632083 and the basis for cash deposit of money in cash desk of the enterprise – revenue of KKM No. 20632083.

The sum of the received revenue in cursive script is provided below:

Eighteen thousand 00 tiyn, application: A control tape No. 0590 signatures as chief accountant and cashier are also specified.

Further the receipt according to "The credit cash order" is filled out. In order that similar data from CCO undertake to fill her.

In the program 1C "Enterprise 8.3" the receipt is formed automatically.

The document "Account Cash Warrant" is intended for registration of an expense of cash from cash desk.

Cash disbursement with application of the account cash warrant (ACW) is carried out in such cases:

Depending on the number of persons by which money is given:

1) issue of money to one person, which:

a) is a permanent member of staff of the enterprise;

b) isn't a permanent member of staff of the enterprise;

2) registration of one ACW for the total amount of the issued money to several persons according to the pay-sheet or the settlement pay-sheet, [10, 206 pages].

Depending on a type of operations ACW it is applied:

1) for their entering into cash desk of bank and transfer on the current account of the enterprise;

2) for payment of salary;

3) for payment of the received production (goods, works, services), etc.

"The account cash warrant" is filled out similar to "The credit cash order". In ACW the following obligatory requisites have to be specified:

1. The name of the enterprise – "Invest Stroy";

2. Codes of the enterprise for OKUD – 0310002 and RCBO – 40429196;

3. The document number isn't specified) also date of drawing up - on November 6, 2016;

4. The corresponding account: Debit of the account corresponding to account 1010 credit "Money in cash desk" is specified;

5. The sum which is subject to payment is specified by figures – 1352.00;

On the basis of such data on the corresponding account and the sum of payment conducting is carried out:

Money is returned to the buyer who has returned goods to shop in the period of a warranty period

Debit 3310 "Short-term debt to suppliers and contractors"

The credit 1010 "Money in cash desk" – 1352.00

6. The recipient of money is specified;

7. The basis for cash disbursement of money from cash desk of the enterprise is specified:

Return of goods from the buyer;

8. The sum is specified by a copy-book;

9. The documents connected with implementation of operation on entering of cash into cash desk, attached to CCO are specified. In this case such document is the Application from the buyer;

10. Signatures of the director and chief accountant. In the period of absence at work of the head or chief accountant of ACW have the right to sign persons – employees of the enterprise who by the head or the owner of the enterprise have been granted right to sign of cash documents. If the documents forming the basis for issue of money from cash desk are attached to ACW and in them there is an allowing signature of the director, then the signature on ACW isn't obligatory;

11. The name and number when also who has issued the identity document of the recipient is specified. This line cannot be filled in case cash is received by the permanent member of staff of the enterprise;

12. The cashier who has issued money from cash desk is specified.

Account documents at once after output of money are signed directly by the cashier, and the documents attached to them are repaid by a print of a stamp "Is paid" or a similar text with specifying of date (number, month, year).

The main idea of development of such software today - the decision not only specific accounting objectives, but also the analysis, planning of activities of the enterprise, implementation of operational accounting. All this is only the result of orientation of present systems not only to employees of accounts department, but also to warehouse workers, managers and principals. And this advantage is given only to software products by means of which allow automating the whole activity of firm, [2,105 pages].

The level of training of experts in the field of accounts department permanently grows, needs of the developing enterprises do not decrease; technical supply becomes more and more perfect and available. All this says to us that transition to the automated form of operation, is a natural tendency of present time.

In recent years the tendency of a universal computerization concerning all spheres of activity is more and more watched. It is quite explainable - the computer executes calculations much quicker and allows automating difficult operations, [4,169 pages].

Therefore now need of business firms for computer programs which support operation of an administrative link the enterprise and also in addition to everything and information on methods of the optimum use which is available for the company of a computer hardware for accounting automation is most big.

In our country the software on automation of accounting is permanently upgraded. Providing original products in the market, firms study the experience accumulated to them and successfully use it in the development.

Software products on accounting automation are widely demanded both in small and on large enterprises today. Interest in these products increases every day.

In the conditions of present market economy, fierce competition for achievement of progress needs use of advanced technologies.

Automated accounting programs - what is necessary for the modern expert - the accountant.

Automated accounting today - daily reality.

Effective automation of accounting - not only a question of convenience in operation of the accountant, but also time tendency.

LITERATURE:

1. Satmurzayev A.A., Abdykalykov T.A. Accounting in market economy – Almaty: Economy, 2014. – 400 pages.

2. Shelaginov V.E. Revision of the Principles of preparation and submission of financial statements of council for IFRS: purposes of financial statements / V.E. Shelaginov//International accounting. – 2013. – 165 pages.

3. Netyosova O. A role and the accountant's tasks at accounting automation//the Accountant and the Computer" No. 4 - 2014 - 257 pages.

4. Isaev G.N. Information systems in economy: manual –2013. – 252 pages.

5. Dovydyov V.N. Accounting computerization. – 2015 – 159 pages.

6. Tolpakov Zh.S. Financial accounting. Karaganda, 2013 – 508 pages.
7. Seydakhmetova F.S. Modern accounting. Manual. - Almaty: Economy, 2010. - 468 pages.
8. Nurseitov E.O. Accounting in organizations / Manual. - Almaty, 2012. - 472 pages.
9. Dombrovskaya E. N. Accounting (financial) reports; 2017. - 174 pages.
10. Kuter M.I., Ulanova I. N. Accounting (financial) reports; Finance and statistics - 2017. - 256 pages.

Байдыбекова С.К., Иемберлинова А.М.

КӘСІПОРЫНДА ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІ АВТОМАТТАНДЫРУ

Осы міндетте қаржылық есептілігінің автоматтандыруды ЖШС "Инвест Строй" 2015-2016 жж. жүргізілген талдаудың нәтижесінде мысалында қарастыру қойылады перспективасы автоматтандыру қаржылық есептілік анықталған.

Кілттік сөздер: қаржылық есептілік, автоматтандыру, баланс активі, баланс пассиві, дебиторлық берешек, ақшалай қаражат, айналымнан тыс активтер, сальдо.

Байдыбекова С.К., Иемберлинова А. М.

АВТОМАТИЗАЦИЯ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

В данной статье ставится задача рассмотреть автоматизацию финансовой отчетности на примере ТОО «Инвест Строй» с 2015-2016 гг.. В результате проведенного анализа выявлена перспектива автоматизации финансовой отчетности.

Ключевые слова: финансовая отчетность, автоматизация, актив баланса, пассив баланса, дебиторская задолженность, денежные средства, внеоборотные активы, сальдо.

UDC 687.1.011.56

AUDIT AND ANALYSIS OF MONEY

S.K. Baydybekova, A.A. Butabaeva

*Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan,
a.s.e.m.a_ba@mail.ru*

The article consists of 9 pages, 2 drawings, 2 tables and 10 sources.

Object of research: Audit and analysis of funds Objective: to analyze the cash flow is the preparation of information about an object, bremen option stock proceeds narrowly rushed cash and that is required for bosnian decision-making by management taking into account the influence of objective and subjective internal and external factors.

Work done: the Organization shall prepare a report on cash flows in accordance with the requirements of this standard and present it as an integral part of its financial statements for each period for which financial statements are presented.

Key words: auditors, internal audit, documentation audit, accounting balance sheet, convert currency, Bank accounts, direct method, Cove.

The analysis of cash flows should be based on reliable information, which is confirmed during the audit of cash.

Therefore, the purpose of the audit of funds - to make an informed opinion about the reliability and completeness of disclosure of information about them in the financial statements of the audited organization.

Under the law "About Auditor Activity" of the Republic of Kazakhstan auditors can be

engaged in the following deyatelnost:

1. Auditor activity the audit organizations having the license for implementation of auditor activity have rights for occupation.

2. Audit organizations, besides audit, can render also following services in a profile of the activity:

1) restoration and conducting accounting, drawing up financial statements;

2) internal audit;

3) formation of primary statistical data;

4) recommendations about automation of conducting accounting and to drawing up financial statements, training in the automated conducting accounting and to drawing up financial statements;

If according to the legislation of the Republic of Kazakhstan rendering the separate types of service on a profile of the activity provided by the present point demands obtaining the corresponding license, audit organizations have no right to render these services without existence of such license.

3. Audit organizations are forbidden to be engaged in other types of business activity [1,78 pages].

Before the audit inspection it is very important to calculate the scale and the characteristic of future check. The audit organization when scoping works "is guided" by the requirements specified by normative documents. The auditor firm itself determines the check depth, the number of the necessary experts and expenses of time for all auditor procedures.

The audit inspection has to be precisely planned by the maximum opportunities of understanding by auditors a kind of activity of the organization for the full and justified report. When performing all listed above actions auditor firm has to adhere to rules and standards of auditor activity.

During check auditor proofs by which the auditor will be guided by drawing up the audit report have to come to light.

In case of detection of unauthenticity of reports or their distortion the auditor has to follow standards of audit. All found distortions, all carried-out work, conclusions which can influence the audit report have to be documented. When documenting these actions the auditor has to follow the auditor standard "Audit Documenting".

In the audit report the opinion on reliability of the reporting of the economic subject has to be accurately expressed. The auditor can estimate a reporting condition as positive, conditional and positive, negative or to refuse expression of opinion and to specify the reason of this choice.

Subject to the audit inspection of cash flows will be the cash desk, settlement and currency accounts. In each enterprise there has to be a cash desk for implementation of operations with money and keep the corresponding documentation such as cash-book and to fill in the established form. In cash desk of the enterprise there shouldn't be large sums of money as the cash desk of the enterprise is used for small needs of firm, and the auditor is obliged to check quantity of money in cash desk [2,25 pages].

All cash flows are reflected in accounting registers and financial otchetnost, such as magazine warrant No. 1, sheet No. 1 on accounting of cash operations, balance of the enterprise, the ledger, the report on cash flow.

To carry out the audit inspection it is necessary to analyse such documents as extracts from banks and documents, account and receipt warrants, magazines of registration of warrants, the ledger, reports of the cashier, the book of registration, balance of the enterprise, the cash-book, registration registers, expense reports and the report on cash flow, adjacent to them [3,88 pages.].

The audit inspection consists of the following items:

1. Definition of tasks and purpose of this check and selection of documents;

2. Drawing up the auditor program;

3. Establishment of data of the balance sheet on the article "Money" and Report on cash flow.

4. Check of the organization on liability;
5. Check on availability of documentation of internal audit;
6. Documenting of all monetary nalichnost;
7. Identification or not identification of violations or errors of conducting account, with compliance with the law and expression of the opinion;

8. The requirement of elimination of mistakes and defects by the enterprise in account and the otchetnostyakh.

After all above enumerable points the auditor makes the audit report. [4,240 pages.]

When checking on the correct maintaining the balance sheet and reflection of money in them the auditor compares the remains in the Ledger to balance, and later to magazines warrants. Records of registers are compared to primary documents and the cash-book.

- in the report on money there have to be data on receipts in the reporting period;
- settlements with natural persons;
- settlements with legal entities;
- all money received in cash desk of the enterprise from credit institution

In the Report on cash flow such accounts as are used: 1010 money in cash desk, 1021 Monetary means in way, 1022 Converting of currency, 1030 Money on the current bank accounts, 1040 Money on maps accounts, 1050 Money on savings accounts, 1060 Other money.

As at present practically in all enterprises the organization, firms computer programs for conducting accounting of the cash-book are used, etc. documents the auditor has to check serviceability of these programs. For the CODE (computer verification of data) there are several standards of auditor activity. For this check are used manual or the car of the focused procedures. In the contract between the enterprise and auditor firm it is specified that this economic subject grants permission for use by the auditor of databases of the enterprise. If the auditor renders this service, then he can advise one of the CODES systems and check reliability of control systems of the enterprise [5,125 pages.].

The analysis of cash flows represents calculation of money which will be necessary for the current or planned actions of the enterprise.

Main objectives of the analysis of cash flows are:

- daily control of money and their correct use;
- control over quality and timely settlements with contractors;
- verification of all data with contractors in order to avoid any shortages and payments of sanctions for not implementation of obligations;
- assessment of the enterprise on liquidity level for his further development;
- good management of current assets, i.e. full ensuring requirements of the enterprise for current assets at the minimum use of own working capital.

The analysis of cash flows begins with balance of the enterprise. In the analysis of cash flows the Report on cash flow is formed. In this document all arrivals, expenses, the remains for the analyzed period are reflected.

For the analysis of cash flows direct and indirect methods are used.

The direct method of the analysis of money is a consideration of data on negative and positive cash flows of the enterprise, including the economic circulations connected with monetary operations in the report on cash flow. This method is based on comparison of the report about cash flow, such as growth rate, inflow and outflow of money, absolute and relative deviations the reporting period. This method discloses all liquidity of the enterprise since it opens cash flows. [6; 324 pages]

However there is a negative side of this method, it doesn't disclose interrelation of the received financial result and change of money on accounts. The indirect method of the analysis of cash flow is for this purpose used.

In present market conditions the organization has to rely on three main criteria of successful development it is profitability, financial stability and solvency. The solvency is an indicator of its

financial stability and the fact that the enterprise is capable to pay all obligations and has own sources for these payments. For assessment of solvency the following receptions calculation of coefficients of liquidity, the analysis of cash flows, the structural analysis of passive and active articles of balance, the analysis of the movement of cash flows are used. For normal activity of the organization a certain level of money in cash desk is. The surplus of money in cash desk is negative for the enterprise since money isn't involved in production and doesn't bring income. [7; 272 pages]

This subject is always relevant for such organizations in which continuous inflow or outflow of money.

The analysis of money shows us all factors which can affect cash flows. By means of the analysis it is possible to draw the following conclusions:

- from what sources, and in what size money and their expenditure arrive;
- whether the enterprise can deal with the obligations;
- whether that money received from profit on implementation of the current activity is enough;
- by means of what types of monetary papers the enterprise carries out investment activities.

On the example of a direct method we will consider cash flows of the GKKP organization a regional hippodrome «Taldykorgan»

Table 1.

Balance of the GKKP organization regional hippodrome «Taldykorgan»

I. Жансүгіров атындағы ЖМУ ХАБАРШЫСЫ № 1/2018

				The report is made according to requirements to contents and disclosure of information of IFRS for the enterprises of SME			
Name		GKKP regional hippodrome "Taldykorgan"					
type of activity		horse-racing actions					
Average annual number of workers		26					
Legal address, Business identification number, Individual identification number		Almaty region, Taldykorgan, 278 km route Almaty-Ustkamenagorsk BIN 020640002229					
Report on a financial position (balance sheet)							
as of January 01, 2018							
thousand and tenge							
indicator		Code of a	For the end reporting period		At the beginning reporting period		
I. Short-term assets		01	5198		7528		
Money and equivalents of money		02	3		10		
Short-term financial investments		03	-		-		
Short-term receivables		04	-		-		
reserve		05	5186		7494		
current tax asset		06	-		-		
The long-term assets intended for the prodazhidolgosrochny assets inte		07	-		-		
Other short-term assets		08	9		24		
II. Long-term assets		09	60464		66966		
Long-term financial investments		10	-		-		
Long-term receivables		11	-		-		
Investments into in common controlled enterprises		12	-		-		
Investments into the associated enterprises		13	-		-		
real estate investment		14	-		-		
Fixed assets		15	152990		149209		
biological asset		16	-		-		
depreciation of fixed assets		17	-92526		82243		
intangible assets		18	-		-		
deferred tax asset		19	-		-		
Other long-term assets		20	-		-		
BALANCE (line 01 + line 09)		21	65662		74494		
obligation		22	-		-		
III. Short-term obligations		23	-		-		
Short-term financial obligations		24	-		-		
Obligations for taxes		25	-		-		
Obligations for other obligatory and voluntary payments		26	-		-		
Short-term accounts payable		27	-		-		
Short-term estimated obligations		28	-		-		
Other short-term obligations		29	-		-		
IV. Long-term obligations		30	-		-		
Long-term financial obligations		31	-		-		
Long-term accounts payable		32	-		-		
Long-term estimated obligations		33	-		-		
deferred tax liability		34	-		-		
Other long-term obligations		35	-		-		
V. Capital		36	65662		74494		
authorized capital		37	122383		126905		
Unpaid capital		38	-		-		
The redeemed own share tools		39	-		-		
share premium		40	-		-		
reserve		41	-		-		
Retained earnings (uncovered loss)		42	-56721		-52411		
BALANCE (line 22 + line 36)		43	65662		74494		
leader		T. Kulebayev					
		(surname, name, middle name)		(signature)			
chief accountant		A. Adambaeva					
		(surname, name, middle name)		(signature)			

Table 2.
Cash flow statement

I. Жансүгіров атындағы ЖМУ ХАБАРШЫСЫ № 1/2018

Name		GKKP regional hippodrome "Taldykorgan"	
type of activity		horse-racing actions	
Average annual number of workers		26	
Legal address, Business identification number, Individual identification number		Almaty region, Taldykorgan, 278 km route Almaty-Ustkamenagorsk BIN 020640002229	
Report on a financial position (balance sheet)			
for 2017.			
thousands of tenges			
indicator	Code of a line	For the reporting period	For the previous period
I. Cash flow from operating activities			
1. Receipt of money, all including:	10	42894	39058
sales of goods	11	-	-
rendering of services	12	-	-
the advance payments received	13	-	-
income from the rendered services	14	224	118
other receipts	15	42670	38940
2. Leaving of money, all including:	20	42891	39048
payments to suppliers for goods and services	21	21023	18920
the advance payments issued	22	-	-
payments for the salary	23	18466	17426
payment of remuneration for loans	24	-	-
corporate income tax	25	-	-
other payments in the budget	26	3402	2702
other payments	27	-	-
3. The net sum of money from operating activities (p. 010 - p. 020)	30	3	10
II. Cash flow from investment activities			
1. Receipt of money, all including:	40	-	-
realization of fixed assets	41	-	-
realization of intangible assets	42	-	-
realization of other long-term assets	43	-	-
realization of financial assets	44	-	-
repayment of the loans granted other organizations	45	-	-
future and forward contracts, options and swaps	46	-	-
other receipts	47	-	-
2. Leaving of money, all including:	50	-	-
acquisition of fixed assets	51	-	-
acquisition of intangible assets	52	-	-
acquisition of other long-term assets	53	-	-
acquisition of financial assets	54	-	-
granting loans to other organizations	55	-	-
future and forward contracts, options and swaps	56	-	-
other payments	57	-	-
3. The net sum of money from investment activities (p. 040 - p. 050)	60	-	-
III. Cash flow from financial activity			
1. Receipt of money, all including:	70	-	-
issue of shares and other securities	71	-	-
receiving loans	72	-	-
receiving remuneration on the financed rent	73	-	-
other receipts	74	-	-
2. Leaving of money, all including:	80	-	-
repayment of loans	81	-	-
acquisition of own stocks	82	-	-
dividend payout	83	-	-
	84	-	-
3. The net sum of money from financial activity (p. 070 - p. 080)	90	-	-
Total: Increase +/-reduction of money (p. 030 +/-p. 060 +/-p. 090)	100	3	10
Money and their equivalents for the beginning of the reporting period	110	-	-
Money and their equivalents for the end of the reporting period	120	-	-
leader	T. Kulebayev		
	(surname, name, middle name)		
chief accountant	A. Adambayeva		
	(surname, name, middle name)		
	(signature)		
	(signature)		

On the basis of received from the analysis it is possible to exercise control of cash flows and management of money turnovers.

The cash flow is formed generally from payment by the buyer for the services, works or goods bought from the enterprise. Key indicators of receipts of money are profit and proceeds from sales. Profit and proceeds from sales has huge influence on assessment of a financial condition of the organization.

Existence or lack of money allows to define the direction of development of the organization; the increased level of money allows to make investment investments for receiving additional profit. But the enterprise has to have constantly a certain level of money for support of his solvency. [8; 51 pages]

Main objectives of money it:

- assessment, directions, structure and structure of money;
- assessment, volume of cash flows;
- influence on cash flows of various factors;
- daily and operating control over money in cash desk of the enterprise;
- control of money precisely to destination;
- control over strict calculations with budgets, personnel, banks;
- timely adjustment of all calculations for debtors and creditors;
- pro-cooking on liquidity of the enterprise;
- ability of the enterprise to pay all the obligations;
- ability of the enterprise to operate competently the cash flows;
- improvement of reserves of money;
- development of new offers on use of money.

The main task of the analysis of solvency is solutions of the problem of ability of the enterprise to generate money.

The balance, the profit and loss report, the report on cash flow, the annex to balance is the main sources of information for the analysis of profits and losses. In the report on cash flow all kinds of activity, i.e. current, financial, investment are reflected. An indicator for the analysis are given a minimum for two periods.

For the analysis of cash flows and money several methods, such as direct method, indirect indirect, etc. are used.

The direct method has very available and clear approach which is clear to any accountant or the financier. This method is connected directly with registers of accounting and allows to make convenient calculations of indicators of receipt and expenditure of money [9,98s.].

The report on cash flow is supplemented with the horizontal and vertical analysis.

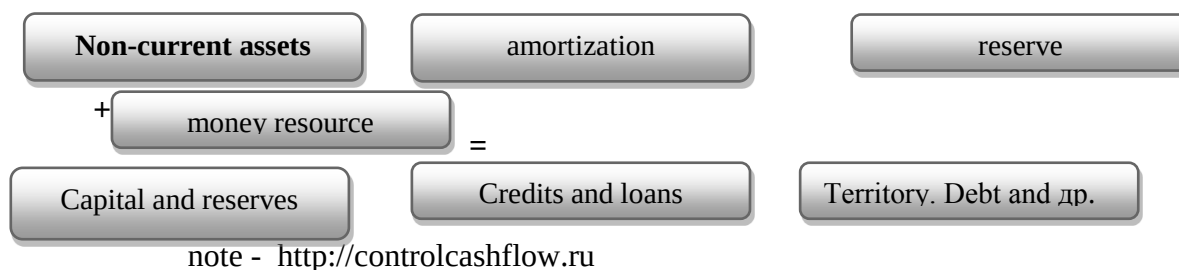
The direct method characterizes the following:

- control over expenditure and receipt of money and calculation of indicators;
- it is directly connected with the Ledger, magazines warrants, etc.;
- installation of communication between revenue and realization for a certain period;
- gives the chance to calculate sufficiency of money for payments of obligations;

The indirect method in difference from direct is based to consecutive correction of net profit or net loss without monetary character, any future receipts or last delays. At the heart of an indirect method of the analysis of cash flows the method of balance coordination of indicators which is specified in the figure No. 1 is

Figure 1.

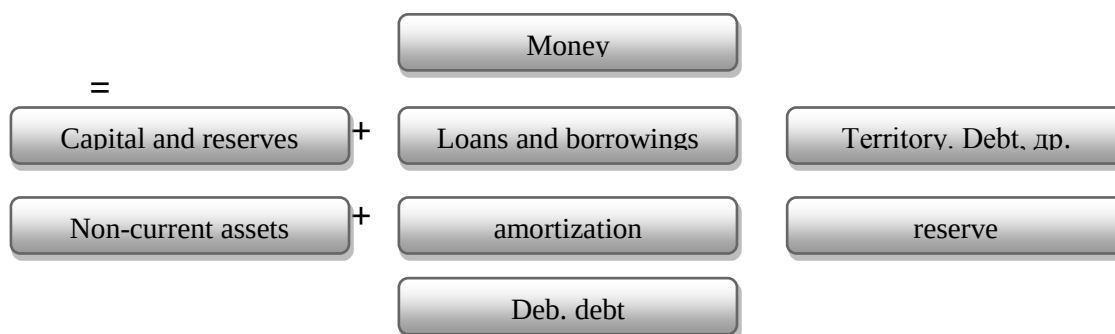
Method of balance coordination of indicators.

Above the specified scheme shows that money can be calculated as follows:

Figure 2.

Algorithm of definition of money, on the basis of balance coordination of assets and liabilities of the organization.

Above the specified scheme shows that money is directly connected with increase in reserves, the capital, the obtained loans and the credits and also growth of accounts payable, but in too time increase in various factors, such as increase in non-current assets, goods and material values have negative effect on the rest of monetary cash.

The indirect method of the analysis of cash flows shows the reasons of a divergence of change of money, the size of profit and the reason of their divergence.

During activity of the enterprise there can be different additional types of income generation or expenses which will influence profit, but won't affect the size of funds of the enterprise and vice versa:

1. Profit or a loss which is reflected in the profit and loss report is reflected as a difference between the income and expenses added for this registration period and are still considered:

- depreciation of fixed assets and intangible assets (increase in prime cost);
- expenses of future periods;
- turn-down payments.

2. Reduction of the remains of current assets leads to inflow of money, and increase to their outflow;

3. The enterprise which accumulates inventory items during the activity suffers outflow of money, but so far TMTs won't be released in production, the size of profit of the enterprise doesn't change;

4. Acquisition of long-term assets by the enterprise isn't reflected in profit, but their use influences it;

5. Profit is not the only source of increase in money still them there can be borrowed funds.

The indirect method much more difficult and is more labor-consuming, than a direct method.

Net profit is corrected on:

- unrealized profit, depreciation, etc. i.e. on not monetary articles;

- change in stocks, creditor and receivables during the analyzed period;
- and other articles which can lead to inflow of money by means of financial and investment activities.

During the analysis this method at a size of expenses and income makes correction of net profit that items of expenditure which aren't followed by outflow of money and item of income which aren't followed by inflow of money didn't influence the size of net profit.

The vertical method of the analysis is a determination of structure of final financial performance and definition of their influence on all result in general.

Are vertical and a horizontal method also the recommendations made after the analysis these methods are very effective have constructive character and at the embodiment in life, these recommendations the company can improve the state. [10,138 pages.]

LITERATURE:

1. Bilyalova JI. The report on cash flow//Calculation, 2015, – 78 pages.
2. Ageeva Yu.B., Ageeva A.B. Audit inspection: a practical grant for the auditor and the accountant - M.: Berator-Press, 2016, - 25 pages.
3. Parushina N.V. Analysis cash flow / Accounting. - 2016. - No. 5. – 88 pages.
4. Tabalina S.A., Remizov N.A. Audit. Modern technique: Verification of sections of the reporting according to MSA and federal PSAD / Under the editorship of N.A. Remizov. – M.: IDES of FBK-press, 2017, - 240 pages.
5. Seydakhmetova F.S. Modern accounting. - Almaty: LEM Publishing House LLP, 2016, - 125 pages.
6. Accounting: Textbook / P.S. Bezrukikh, V.B. Ivashkevich, N.P. Kondratov, etc.; Under the editorship of P.S. Bezruky. 3rd prod., reslave. and additional - M.: Accounting, 2014, - 324 pages.
7. Rahman 3., Sheremet A. Accounting in market economy. — M.: INFRA-M, 2016 — 272 pages.
8. Bondarchuk N.V. The analysis of cash flows from the current, investment and financial activities of the organization//Auditor sheets, 2016, - 51 pages.
9. Volodina N.V. The analysis of cash flow//"Accounting", No. 21, 2014, - 98 pages.
10. Zonova, A.V. Accounting and audit: Textbook / A.V. Zonova, S .V.Bank, I.N. Bachurinskaya. - M.: Read Group, 2016, - 138 pages.

Байдыбекова С.К., Бұтабаева Ә.А.

Аудит және ақша қаражатын талдау

Мақала 9 беттен, 2 суреттен, 2 кестеден және 10 сілтемеден тұрады.

Зерттеу объектісі: Аудит және талдау ақша қаражатының

Жұмыстың мақсаты: Талдау мақсатында ақша ағындарын дайындау болып табылады объектілері туралы ақпаратты, уақытша параметрлері, көздері түсімдер мен бағыттары және ақша қаражатын жұмсау қажет негізделген шешімдер қабылдау үшін басқару бойынша олардың әсерін ескере отырып, объективті және субъективті, ішкі және сыртқы факторлар.

Жасалған жұмыс: Ұйым ақша қаражатының қозғалысы туралы есепті осы стандарттың талаптарына сәйкес және ұсынуға оның ажырамас бөлігі ретінде өзінің қаржылық есептілігінің әрбір кезеңі, өзіне қатысты қаржылық есебі ұсынылады.

Кілттік сөздер: *аудиторлық тексеру ішкі аудитті құжаттау-аудит, бухгалтерлік баланс, валюта айырбастау, банктік шоттары, тура әдіс, жанама әдіс.*

Аудит и анализ денежных средств

Байдыбекова С.К., Бұтабаева А.А.

Статья состоит из 9 страниц, 2 рисунков, 2 таблиц и 10 источников.

Объект исследования: Аудит и анализ денежных средств

Цель работы: Целью анализа денежных потоков является подготовка информации об объектах, временных параметрах, источниках поступления и направлениях расходования денежных средств, которая необходима для обоснованного принятия решений по управлению ими с учетом влияния объективных и субъективных внутренних и внешних факторов.

Сделанные работы: Организация составляет отчет о движении денежных средств в соответствии с требованиями настоящего стандарта и представляет его в качестве неотъемлемой части своей финансовой отчетности за каждый период, в отношении которого представляется финансовая отчетность.

Ключевые слова: аудиторской проверки, внутренний аудит, документирование аудита, бухгалтерского баланса, конвертация валюты, банковские счета, прямой метод, косвенный метод.

ӘОЖ 339

АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНДЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГТІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айткулова С.Н.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
sagadat84@mail.ru*

Бұл мақалада агроөнеркәсіп кешенінің құрылымдық дамуы туралы мәселелер қарастырылады. Ауыл шаруашылық өнімдерінің нарығында ұсақ өндірушілердің саны салыстырмалы түрде сипатталады.

Кілттік сөздер: маркетинг, агроөнеркәсіп кешені, ресурстар, кәсіпорын, нарық, өнім, кәсіпкерлік, қажеттілік.

Қазіргі заманғы маркетинг әдістері мен қағидаларын қолданбастан, бүгінгі экономикалық шарттарда агроөнеркәсіп кешеніндегі кәсіпорындардың алдында тұрған сапалы жаңа міндеттерді шешу мүмкін емес. Соңғы уақытта маркетинг АӨК кәсіпорындарында кеңінен жүргізіле бастады, әсіресе, ауқымды нарықтары бар үлкен қалалардағы ірі кәсіпорындардың барлығында дерлік маркетинг бөлімінің құрылғаны анық байқалады. Жалпы, тамақ өнеркәсібінің өнімдері адам үшін бірінші кезектегі қажеттілік деп есептелгендіктен, бұрынғы кездері кейбір басшылар агроөнеркәсіп кешені үшін маркетингтің рөлі мен маңызы аса қажетті емес деп бағалап, маркетингке жете көңіл бөлмеді. Ал, қазір АӨК кәсіпорындарының мақсаттары мен кәсіпкерлік философиясы әркелкі болғандықтан, олардың маркетингтік және өндірістік-өтімдік қызметтерге мұқтаждығы күшейді.

Нарықтарда сан қилы тауар түрлерінің көбеюі салдарынан кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметін басқаруда маркетинг әдістері мен қағидаларын қолдануға қажеттілік артып отыр. Мұндай жағдайда кәсіпорынның нарықта сәттілікке қол жеткізуі, ең алдымен, оның нарықтағы барлық өзгерістер мен жаңа қажеттіліктерге жаңа өнімдер мен технологияларды игеру арқылы қаншалықты жылдам әрі икемді жауап бере алатындығына және тұтыну сұранысындағы белгісіздіктерге тез бейімделу деңгейіне тәуелді болады. Кәсіпорындарда мүлдем жаңа басқару жүйесін қалыптастыру барысында маркетинг – қазақстандық шаруашылық тәжірибесі үшін кәсіпорындардың өндірістік-өтімдік қызметін ұйымдастыру мен басқарудың жаңа әдісі болып табылады. Бұл әдіс бұрынғы әкімшіл-әміршіл жүйеде қалыптасқан пікірлерден мақсаты мен міндеттері тұрғысынан едәуір

ерекшеленеді.

Біздің шарттарда маркетингтің классикалық сызбасын пайдалану және енгізу процесі өте қиын әрі баяу жүзеге асады. Өйткені, отандық кәсіп-орындарда маркетингті қалыптастыру шарттарының өзіндік ерекшеліктері бірқатар проблемалардың туындауына алып келуі және маркетингтің дамыған үлгісінің қолданысына кедергі келтіруі мүмкін.

Сонымен, маркетинг туралы шетелдік және отандық әдебиеттерді зерттеуге және нақты кәсіпорындарда маркетинг қызметін ұйымдастыру процесінің ерекшеліктері бойынша мәліметтерді сараптауға негізделген осы тақырып бойынша жұмыс істеу оның нәтижелерін отандық кәсіпорындардың іс-жүзінде әрі қарай пайдалануы тұрғысынан өзекті мәселе болып табылады [1]. Зерттеу мәселесінің өзектілігі әзірге қолданбалы материалдары мен теориялық негіздері жеткіліксіз Қазақстан үшін жаңа бір мәселе болуымен де айқындалады. Жұмыс нәтижелерін маркетинг қызметінің даму бағыттарын анықтау үшін қазақстандық кәсіпорындар мен ұйымдардың қызметінде іс-жүзінде қолдану мүмкіндігі де осы тақырыптың маңыздылығын күшейте түседі. Осылайша, аталмыш мәселенің өзектілігі мен тақырыптың ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз өңделгендігі зерттеу мақсатын, пәнін және нысанын таңдауда негіз болып табылады. Мұндай жағдайда ауыл шаруашылығында маркетинг қызметін қалыптастыру және дамыту жөніндегі кеңестер мен ұсыныстарды дайындау қажеттігі туындайды. Агробизнес кешеніндегі нарықтардың ерекшеліктері осы кешенді құрайтын барлық салаларда көрініс табады.

Ауыл шаруашылық өнімдерінің нарығында ұсақ өндірушілердің саны салыстырмалы түрде көп болады. Бұл басқа өндірушілердің осы нарыққа кедергісіз оңай енуіне мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ауыл шаруашылық өндірісінде технологияға патенттердің болмауы да осы нарыққа ену процесін жеңілдетеді.

Ең бастысы ауыл шаруашылық өнімдерінің нарығында мемлекеттік реттеу шаралары (дотациялар, қаржы-несие саясаты, жеңілдетілген салықтар, электр жарығы мен жанар-жағар майларға берілетін жеңілдікті бағалар) айқын көрінеді. Осының барлығы дерлік нарық бағасына елеулі әсерін тигізе отырып, оның сұраныс пен ұсыныстың арақатынасына деген тәуелділігін азайтады.

Бұл тұжырымды ауыл шаруашылық өнімдерінің өндірушілері мен өнім өңдеуші кәсіпорындар арасында тікелей ұзақ мерзімді келісімшарттардың жасалуы да растай түседі. Мұндай жағдайда фермерлік шаруашылықтар нарық талаптарын емес, нақты серіктестерінің талаптарын қанағаттандыруға бағытталады. Мемлекеттік реттеу нысаны әрі ауыл шаруашылығының ең басты ресурсы саналатын жер нарығының тым шектеулі екендігін ескерсек, онда бұл нарықтың айрықшалығы одан сайын анық байқалады.

Қысқа мерзім ішінде әлемдегі көшбасшы мемлекеттердің біріне айнала білген және «экономикалық кереметтің» негізін қалаған Жапония бүгінгі күні құрылымдық дағдарысты бастан кешіруде. Осыған орай, күллі жаһанда ең тиімді деп танылған әрі Жапонияның экономикалық жетістікке жетуіне ықпал еткен жапондық менеджмент те көптеген күшті әрі жағымды жақтарына қарамастан қатаң сынға ұшырап отыр [2]. Ұжымдасу және бірлесіп жұмыс істеу (коллективизм) философиясына, өмір бойы жалдану жүйесіне және өз фирмасы үшін жанкештілікпен еңбек етуге негізделген жапондық менеджмент маркетинг жүйесін дамытудың негізі болып та саналады. Елді индустриализациялау кезінде оң септігін тигізген ұжымдасуға талпыну, қатаң тәртіпке бойсұну, жоғарғы басшылыққа бағыну секілді жапон ділінің (менталитет) өзге де ерекшеліктері бүгінде экономиканың дамуын тежеп отыр. Еңбек етуге деген құштарлықты ояту, өзіндік құнды төмендету, «конструктивтік индивидуализмге» бет бұру секілді маңызды мәселелерді шешуге негізделген және енді ғана қалыптасып келе жатқан жапондық «Үш әлем» фирмасының жаңа үлгісі ұлттық экономиканың қайта жандануына мүмкіндік берері анық.

Маркетингтің отаны АҚШ екені баршамызға белгілі. Ал, қалған елдер болса, осы американдық маркетинг жүйесіне өз ерекшеліктеріне сай өзгерістер енгізе отырып, оны қолдануға тырысады. Экономиканы дамыту барысында американдық маркетинг жүйесі өз

бағыт-бағдарын өзгертіп, бүгінде ең алдымен тұтынушыны зерттеуге, оның қажеттіліктерін қанағаттандыруға және осының негізінде көптеп пайда табуға бағытталып отыр. Жарнамаға деген шектеуді жою, әсіресе телеарналардан берілетін жарнамаларға қолдау көрсету, өнім өткізудің аса тиімді тік және көлденең каналдарын құру, қажетті коммуникациялық саясатты жүргізу американдық маркетингтің жаңаруына алып келді. Нәтижесінде, фирмалардың кешенді іс-қызметі барынша көп пайда табу үшін қазіргі заманғы жарнама мен қызмет көрсету құралдарын қолдану арқылы өнім өткізудің оңтайлы жүйесі мен өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететіндей етіп өндірісті ұйымдастыруға және тауар өндіру мен қалыптастыруға арналған зерттеулерді жүргізуге бағытталды.

Жапондық фирмаларда маркетингті басқару үшін шаруашылық іс-қызметті бағалаудың арнайы тәсілі қолданылады. Жапондық компаниялар американдық маркетингтің басты мақсаты саналатын пайданы қамтамасыз ету мен табысты арттыру стратегиясын ұзақ мерзімде қарастырса, қысқа мерзімде бәсекелестік ортадағы өз орнын сақтап қалуға және оны мүмкіндігінше бекем нығайтуға талпынады. Сондықтан, жапондық фирмалар маркетингтің негізгі көрсеткіштері ретінде өнім өткізу көлемі мен нарық үлесіне, ал нарықтық стратегияны анықтауда тауардың жаңалығы мен сапасына және өзіндік құнының төмендігіне үлкен мән береді [3].

Сондай-ақ, жапондық маркетинг өнім өткізу жүйесінің өзгешелігімен де ерекшеленеді. Күрделі, көп кезеңді және бытыраңқы өнім өткізу жүйесінің болуы жапон нарқына енуге елеулі кедергі келтіреді.

Маркетингті жоспарлау және басқару жөніндегі жапондық тәжірибе маркетинг жүйесі енді ғана қалыптасып келе жатқан қазақстандық экономика үшін аса құнды дерек болып табылады. Бұрынғы әкімшіл-әміршіл жүйеден қалып қойған жеке тұлғаның мүдделеріне қарағанда ұжымдық мүддеге баса ден қоюға деген бейімділік кейбір жапонтанушылардың біздің экономикаға нарықтық қатынастарды қалыптастырудың жапондық үлгісі жақын екендігін алға тартуына себеп болып отыр [4]. С.Сатыбалдин өз еңбектерінде қазақ және жапон халықтарының ділінде де ұқсастық бар екендігін олардың шығыстық руханияты мен сипаттарына сүйене тұжырымдаған. Жоғарыда айтылғандарға негізделе отырып, қазақстандық экономика үшін жапондық маркетинг үлгісі едәуір оңтайлы болар деп пайымдау әбден мүмкін. Өйткені, бұл үлгі Батыс пен Шығыстың торабында орналасқан және олардың мәдениеттерін қамтитын еліміздің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне едәуір жауап береді. Келешекте Қазақстандағы Батыс-Шығыс өркениеттерінің синтезі елдегі әлеуметтік-экономикалық қайта құруларға, оның ішінде маркетингті дамыту жүйесіне елеулі әсерін тигізеді. Сол себептен, жапондық және американдық тәжірибелермен қатар Еуропа мен Азияның басқа да елдерінің маркетинг саласындағы тәжірибелерінен біздің шарттар мен ерекшеліктерге сәйкес келетін, аса құнды әрі қолайлы тұстарын зерттеп, қолдануымыз қажет. Мұндай әрекет отандық кәсіпорындарда қазіргі заманғы маркетинг жүйесінің құрылуын қамтамасыз етіп қана қоймай, келешек мамандарды даярлау және оларға маркетингтік мәдениетті дарыту үдерісіне айрықша ықпал етеді.

АҚШ, Жапония және Қазақстанның маркетинг жүйелерін салыстыр-малы талдау нәтижелері отандық өндірушілерді қолдауға бағытталған мемлекеттік саясаттың тиянақсыздығынан, ішкі нарықтың протекционистік шаралармен қорғалмағандығынан, заң шығару қызметінің тұрақсыздығынан, маркетингтің рөлін басшылардың жете түсінбеуінен және т.с.с. мәселелердің барлығынан елімізде маркетингтің дамуы елеулі дәрежеде артта қалып отырғанын аңғартты.

Маркетинг жөніндегі ғылыми көзқарастар мен тұжырымдамалардың сараптамасы маркетинг әдістері мен құралдарының іс-жүзінде кеңінен қолданылғанына қарамастан, әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретінде маркетингтің қалыптасуы мен дамуын айқындап беретін ортақ пікір мен нақты теорияның жоқ екендігін байқатты. Маркетингтің көп аспектілі табиғатын тек қана менеджмент тұрғысынан түсіндіру өте қиын. Бұл үшін одан да тереңірек ғылыми-теориялық негіздеме қажет. Оның үстіне маркетингтің концептуалдық

ережелерінің даму эволюциясына, мәніне және қағидаларына арналған теориялық зерттеулердің де жеткіліксіздігі көзге батады. Біздің ойымызша, американдық авторлардың көптеген оқулық-тарихында көрсетілген маркетинг мақсаттарын ғылыми негізде түзету қажет. Өйткені, мұндай оқулықтарда маркетингтің мақсаттары мен мүмкіншіліктері асыра дәріптеліп берілген. Сондай-ақ, бүгінгі күні тұтынушы маркетингінде пайдаланылатын маркетинг құралдарын қолдануға баса ден қоятын маркетинг-микстің дәстүрлі үлгісіне де қатысты қатаң сын-дар кездеседі.

Әлемдік және отандық тәжірибеден маркетингтің қағидалары, түрлері, формалары және қызметтерінің даму барысы да нарықтық экономиканың кезеңдерінің даму ерекшеліктеріне сәйкес кеңейіп, өзгеріске ұшырайтынын көруге болады [5].

Сонымен, қазіргі заманғы маркетинг – күрделі әрі көп аспектілі әлеуметтік-экономикалық құбылыс, дербес экономикалық үдеріс, ойлау түрі және тұжырымдамасы, сондай-ақ, үнемі құбылып отыратын қазіргі нарықтық шарттарда бизнесті жүргізу әдестемесі мен технологиясы, фирманың саясаты, стратегиясы және тактикасы болып табылады. Қазақстан экономикасы өркендеген нарықтық қатынастарға етене кірген сайын маркетингтің тиімділікті арттыру құралы ретіндегі рөлін жоғары бағалар субъектілер де көбейіп, оның элементтері нақты нарықтық қатынастарға және жекелеген ұйымдардың іс-қызмет ерекшеліктеріне жедел бейімделетін болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сулейменов Ж.Ж., Баязитова А. Основы маркетинга. Кызылорда: 2014. 200 бет.
2. Кретов И.И. Маркетинг на предприятиях : практическое пособие. М.: АО Финстатинформ, 2014.- 165 с.
3. Кулибанова В.В. Прикладной маркетинг М.: Олма –Пресс-Инвест, 2012
4. Лобанова Т.Н. Банки : организация и персонал М.: Финансы и статистика, 2015.
5. Макгали М. Основы эффективных продаж /Перс с англ. Киев : София, 2014.

Айткулова С.Н.

Основные вопросы маркетинга в структурном развитии агропромышленного комплекса

В статье рассматриваются вопросы структурного развития агропромышленного комплекса. Сравнительно охарактеризовано число мелких производителей на сельскохозяйственном рынке.

Ключевые слова: маркетинг, агропромышленный комплекс, ресурсы, предприятия, рынок, продукт, предпринимательство, нужда.

S.N. Aitkulova

The main marketing issues in the structural development of the agro-industrial complex

The article deals with the issues of structural development of the agro-industrial complex. The number of small producers in the agricultural market is comparatively characterized.

Key words: marketing, agro-industrial complex, resources, enterprises, market, product, entrepreneurship, need.

ӘОЖ 330

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА АЙМАҚТАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Корабаева Н.Б., Рысханова А.А.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
nazgul_22_07_80@mail.ru*

Мақалада ұлттық экономика жағдайындағы бәсекеге қабілетті аймақтардың тұрақты дамуы мәселелері қарастырылған және бұл мәселелерді шешу бойынша ұсыныстар көрсетілген.

Кілттік сөздер: аймақ, бәсекеге қабілеттілік, ұлттық экономика, тұрақты даму, ғаламдану.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан - 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Жаңа бағыттың экономикалық саясаты - бұл табыстылық, инвестиция қайтарымы және бәсекеге қабілеттілік принциптеріндегі жалпыны қамтитын экономикалық прагматизм» - деп атап көрсетті [1].

Мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын негізгі факторлар:

- өмір сапасының деңгейі;
- аймақтардың толық бәсекеге қабілетті болуы;
- өндіріс көлемі және экспортқа бағытталған өнімдерді дамыту;
- инновациялық даму;
- инвестициялардың көлемі;
- жоғары технологияларды пайдалану;

Аталған факторлардың ішіндегі екінші орындағы негізгі факторы -аймақтардың толық бәсекеге қабілетті болуы. Мемлекеттің экономикалық жетістігін анықтау үрдісінде еліміздің аймақтарының бәсекеге қабілетті болуы мен оны әрі қарай дамыту тетіктерін жетілдіру ісіне баса назар аудару керек [2].

Экономиканы аймақтандыру және тауарлар мен қызметтер рыногының әлемдік жаһандану жағдайында бәсекенің дербес субъектілері ретінде, негізінен, аймақтар алғы шетке шығады. Рынок жағдайында аймақтар инвестициялық ресурстардан (мемлекеттік, жеке және шетелдік), салық төлеуші кәсіпорындарды өз жағына тартудан, яғни ресурстар мен өткізу рыногының барлық көздерінен түсетін үлесті мол қамтуға тырысатыны мәлім. Солай бола тұрғанда да аймақтар ұлттық және халықаралық рыноктарда дербес субъекті ретінде қала береді. Міне, осыларды қорыта келгенде, Қазақстан аймақтарының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мәселесі біз үшін көкейкестілігін нықтай түседі. Кластер теориясының негізін қалаушы Майкл Портердің айтуынша, «...қазіргі заманғы жаһандық экономика кезеңінде ең маңызды бәсекелік артықшылық көп жағдайда кластердің орналасқан аймағымен айқындалады» [3]. Аймақтық кластерлердің жасақталуы мен қалыптасуы қазіргі экономиканың маңызды бәсекелестік артықшылығы ретінде бағаланып, нақты синергетикалық тиімділікті қамтамасыз етеді, жаһандық экономиканың аймақтану негізі болады.

Аймақтардың тұрақты дамуы жалпы ел экономикасының тұрақты дамуының негізін құрайды. Сондықтан тиімді аймақтық саясат жүргізу елдің шаруашылық жүйесін басқарудың маңызды стратегиялық буыны болып табылады.

Мемлекеттің аймақтық саясаты – елдің экономикалық, әлеуметтік, экологиялық және саяси дамуын, кеңістіктік, аймақтық аспект бойынша басқару, мемлекет пен аймақтар арасындағы, сондай-ақ аймақтардың өзара қатынастарын көрсетуші іс-әрекеттер аясы.

Аймақтық саясатты қалыптастыру негізінде онтайландыру мен елдің өндіргіш күшін

орналастырудың объективті қажеттілігі жатыр. Оның мәні мемлекет пен аймақтың мүдделерінің ұтымды ұштасуында, экономикалық өсудің аймақтық факторын тиімді пайдалану үшін жағдай жасауда, тұрғындардың өмір сүру деңгейін көтеруде және экологиялық қауіпсіздікті сауықтандырумен қорытындыланады.

Аймақтық саясат әрбір аймақтың экономикасының тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін артыру арқылы, экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз етуді өзінің басты мақсаттары ретінде қарастырады.

Өндеуші өнеркәсіпте және қызмет көрсету саласында бәсекеге түсуге қабілетті және экспортқа бағытталған тауарлар, жұмыстар және қызметтер өндірісі мемлекеттік индустриялық-инновациялық саясаттың басты нысанасы болып табылады.

Үлкен аймақтарда табиғи ресурстардың тең бөлінбеуі, кейбір аймақтардың әлеуетінің әлсіздігі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуында белгілі бір мәселелер туғызады.

Республиканың үлкен аумағында саралау тек табиғатты құрастырушыда ғана емес, әлеуметтік-экономикалық дамуда да орын алады. Қазақстанның әр аймағы әсіресе, табиғат ресурстарын игеруде, тұрғындардың әр түрлі жиілікпен орналасуы, қала мен ауыл тұрғындары үлесіндегі әртүрлі қатынастар өзінің айқындалған өндірістік мамандануына ие.

Егемендік алған бастапқы жылдарда елде жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформалардың нәтижелерін талдау аймақтардың экономикалық дамуындағы тұрақсыздықтың басымдылығын көрсетті.

Аймақтарда қалыптасқан жағдайға, негізінен ондағы әлеуметтік-экономикалық және экологиялық әлеуеттерді өсіру жеткілікті болмағандығы және оларды пайдаланудың төмен деңгейде екендігі себеп болды.

Дүниежүзілік экономиканың ғаламдануы аясында Қазақстан экономикасы бірқатар проблемаларға тап болып отыр. Негізгі проблемаларға мыналарды жатқызуға болады: бір жақты шикізат бағыттылығы, әлемдік экономикаға ықпалдасудың әлсіздігі, ел ішіндегі салааралық және өңіраралық экономикалық ықпалдасудың босандығы, ішкі рынокта тауарлар мен қызметтерге деген тұтыну сұранысының мардымсыздығы (шағын экономика), өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымауы, кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық тұрғыдан артта қалушылығы, ғылым мен өндірістің арасында ықпалды байланыстың болмауы; ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға қаржының аз бөлінуі, менеджменттің экономиканы ғаламдану процестеріне және сервистік-технологиялық өтуге бейімдеу міндеттеріне сәйкес келмеуі және т.б.

Қоршаған ортада қалыптасқан өзгерістермен байланысты қоғамның қазіргі кезеңдегі даму тиімділігін анықтау критерийлеріне көзқарастардың өзгеруіне алып келді. Биосфераның нашарлауына ықпал көрсеткен, кеңінен қолдануда болған, экономикалық өсуге баламалы түрде тұрақты даму концепциясы қарастырылды.

Тұрақты даму – бұл болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне қауіп төндірмей, қоғамның материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін беретін даму.

Тұрақты даму стратегиясының мәні әлеуметтік-экономикалық және табиғи үрдістердің өзара қатынастарының үйлестірілуінде, себебі қоғамда басқада маңызды мәселелерді шешу қажеттілігі кезінде, экологиялық проблемаларға немқұрайлық таныту тәжірибеде жиі кездесетін жағдай.

Аймақты дамытудың басты мақсаты – адамдардың лайықты өмір сүруі, өзін-өзі дамыта алатын, өзіне тән әлеуметтік-экологиялық-экономикалық аумақтық жүйені қалыптастыру, мәдени байлықтарды сақтап қалу, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету және басқада шаруашылық қызметтерін дамыту негізінде тұрақты дамуға көшу болып табылады.

Тұрақты даму мәселесіне қазіргі таңда ғылыми және қоғамдық ұйымдар тарапынан үлкен көңіл бөлінуде.

Бұл мәселелер қалалар мен елді мекендердің дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан әр бір аймақ өзінің әлеуеттерін ұтымды пайдалана отырып, тиімді және үйлесімді дамуға бағытталған, өзіндік даму концепциясын әзірлеуі қажет. Аталған концепция қоныстандыру және өндірістік, энергетикалық, көліктік, әлеуметтік және рекреациялық инфрақұрылымдарды, қайта өңдеу кәсіпорындарын құру бойынша билік органдарының өзара әрекеттінің оңтайлы жүйесін қалыптастырудың негізін құрайтын болады.

Бүгінгі таңда экономикалық дамуды мықты ғылыми, инновациялық, өнеркәсіптік әлеует құру арқалы күшейту мүмкіндігін дамыған елдер тәжірибесі дәлелдеп отыр.

Аймақтардың ерекшеліктерін және олардың табиғи-экономикалық, демографиялық, экологиялық жағдайларын әртарапты қатаң түрде есепке алу, тұрақты дамудың негізгі міндеттерін ойдағыдай жүзеге асыру мүмкіндігін береді.

Тұрақты даму кең мағынада жалпы адамзаттық проблема ретінде қарастырылады оның шешімі кең көлемдегі қауымдастықты талап етеді, осы тұрғыдан алып қарағанда жеке дара алынған аймақтың тұрақты дамуын қамтамасыз ету мүмкін емес. Дегенмен, әр бір аймақ өзінше ерекшеленеді, сондықтан, олардың жүйеде алатын белгілі бір орны болады. Аймақтың тұрақты даму концепциясын дайындау кезінде, әлеуметтік кепілдіктерді сақтай отырып, шаруашылықтардың аумақтық ұйымдастыруын әзірлеу, табиғи және әлеуметтік ресурстарды бағалау, аймақтың даму басымдықтарын анықтау, тұрақты дамуға қол жеткізудің саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, қаржылық, ақпараттық механизмдерін, тиімді интеграциялық қатынастарды қалыптастыру өте маңызды мәселе болып табылады.

Тұрақты дамуды қамтамасыз ету барысында, орындалатын жергілікті іс-әрекеттер жоспарларының негізі болып, аумақтың ұзақ мерзімді дамуына қызығушылық танытушы жергілікті органдарға, бизнеске, азаматтық секторға құқықтық жағдайлар жасалуы және оларды ынталандыруды қарастыру қажет.

Қазіргі кезде аймақтағы әлеуметтік-экономикалық және экологиялық жағдайды және халықтың өмір сүру, еңбек ету жағдайларын жақсартуы аймақтар дамуының жалпы мақсаты болып, оған қол жеткізу мемлекеттік және жеке секторлардың бірлескен шараларына, техникалық ынтымақтастық саласындағы қызметтерге негізделген болуы тиіс. Сонымен қатар, бұл мәселелер бойынша шешімдер қабылдау үрдісінде әр түрлі ұжымдық топтардың қатысуда ескерілуі қажет [4].

Осындай көзқарастар тұрақты даму бойынша ұлттық стратегия принциптерінің негізін құраушы ретінде қарастырылады. Бұл стратегияда келесідей бағдарламалы бағыттар қарастырылуы мүмкін: қоршаған ортаны қорғаудың кешенді инфрақұрылымын жаратуға жәрдемдесу; елді мекендерді басқаруды жетілдіру; елді мекендерде сенімді энергетикалық және көліктік жүйелерді жасауға жәрдемдесу; елді мекендердің дамуы үшін әлеуеттерді жарату және адамдық ресурстарды дамытуға жәрдемдесу; құрылыс секторының тұрақты қызмет етуіне көмек көрсету.

Аймақтың тұрақты даму үлгісіне өту үшін қажетті нормативті-құқықтық және әдістемелік қамтамасыздандыруды қалыптастыру қажет. Тұрақты дамудың қанатқақты жобаларын жасау үшін төмендегілер қажет болады:

- Әлеуметтік-экономикалық даму мен қоршаған ортаны қорғау бойынша әрекеттегі заңнамалық актілерді талдау, жасау және түзету енгізу;
- Субъектілерге тұрақты даму жүйесін қалыптастыруда ғылыми-әдістемелік көмек көрсету;
- Тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін қажетті нормативті-әдістемелік базаны әзірлеу;
- Жаңа экономикалық жағдайда жұмыс істеу үшін кадрлар дайындауды қамтамасыз ету.

Аталған мәселелерді шешу жолдары мен қорытынды ретінде жылдан жылға жолданып отырған Жолдаулар мен жаңа индустриалды-инновациялық саясатты қолдана

отырып, аймақтық және аймақаралық шаруашылықты, сондай-ақ ғылыми-техникалық байланыс пен құрылымдықтың қалыптасуы негізінде экономикалық әлеуетті дамытуға үлкен мүмкіншіліктер бар және оған жету тек Қазақстан халқы, жеке бизнес өкілдері мен мемлекеттік мекемелердің қолында екенін айтамыз. Әлемнің алдыңғы қатарлы бәсекеге қабілетті елдерінің санына ену міндеті біздің қоғамнан қажымас қайрат күтеді. Ең алдымен, қоғамдық өндірістегі жалпы әлемдік ұмтылыстардың құрылымдық қайта жаңғыруларын республика Үкіметі мен облыстық әкімшіліктер үнемі есепке алып отыруы қажет. Сондай-ақ, өндірісі өркендеген елдердің аймақтық даму тәжірибелерін зерделеу мен пайдалану назардан тыс қалмауы тиіс. Себебі, еліміздің аймақтарының бәсекеге қабілеттілік деңгейі жоғарыласа, мемлекетіміздің де бәсекеге қабілеттілік деңгейі жоғарылауы мәлім. Ал соңғы кездері пайда болған даму институттары, инвестициялық және инновациялық қорлар аймақтың әлеуетін әрі қарай толық пайдалануына және дамуына, қаржылық ресурстар көздерінің, отын-энергетикалық ресурстар экспортының табысынан, жоғары технологиялық өнім өндірісінен түскен табысқа біртіндеп орналасуына көмектеседі.

Қорыта айтқанда, бәсекеге қабілетті аймақ экономикасының тұрақты дамуына көшу қазіргі кезеңнің объективті талабы, ол ұлттық экономиканың даму перспективасын белгілеп береді.

Қазақстан экономикасының тұрақты дамуын аймақтар дамуының деңгейі мен қарқыны толығымен айқындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә.Назарбаев. «Қазақстан-2050 стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» - Қазақстан халқына жолдауы.- Астана, 2012ж.
2. Абдуллаев Р.П., Актанова Л.Ж. Аймақ экономикасының тұрақтылығын қамтамасыз ету мәселелері // Валихановские чтения-16: Сборник материалов Международной научно-практической конференции. – Кокшетау, 2016. – 459 с., Т.7.
3. Портер М. Конкуренция.- М.: Издат. Дом «Вильямс», 2001г.
4. Н.А.Назарбаев. «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы 2018 жыл 10 қаңтар.

Корабаева Н.Б., Рысханова А.А.

Развития конкурентоспособных регионов в условиях национальной экономики

В статье рассматриваются проблемы устойчивого развития конкурентоспособных регионов в условиях национальной экономики и показываются предложения по решению данных проблем.

Ключевые слова: *регион, конкурентоспособность, национальная экономика, устойчивое развитие, глобализация.*

N.B. Korabayeva., A. Ryskhanova

Development of competitive regions in the national economy

The article deals with the problems of sustainable development of competitive regions in the national economy and shows proposals for solving these problems.

Key words: *region, competitiveness, national economy, sustainable development, globalization.*

УДК 340

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Кудерин И.К., Кончибаев Б.Е.

КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы, bekejan-777@mail.ru

Данная статья является актуальной и своевременной, в связи определенными факторами экономической и банковской системы не только Казахстана, но и всего мира. На современном этапе развития общества все чаще и иногда достаточно неожиданно возникают различные экономические кризисы. Падение цен на углеводородное сырье сильно затронуло глобальную мировую экономику. Экономическая рецессия вне всякого сомнения отразилась на промышленности, экономике и банковской системе Республики Казахстан.

Также автором рассмотрены определенные научные моменты развития и совершенствования становления деятельности банковской системы.

Ключевые слова: банк, банковская система, деньги, банковские операции, банковское законодательство.

Казахстан с момента приобретения независимости достиг весомых результатов в развитии всех сегментов финансового сектора. Финансовая система Казахстана в настоящее время является, по сравнению с другими странами содружества независимых государств, более продвинутой, прозрачной и защищенной от вмешательства государства. Банковская деятельность Казахстана отвечает основным международным стандартам банковской деятельности, в стране функционируют развитые финансовые рынки и пенсионная система.

На сегодняшний день банковский сектор Республики Казахстан испытывает на себе определенное влияние в связи с углубляющимся мировым экономическим кризисом. Падение цен на сырье, в частности углеводородные ресурсы достаточно серьезно влияют на все макроэкономические процессы, проходящие в сфере деятельности всей банковской системы нашей страны. Банковская система Республики Казахстан имеет давнюю традицию и историю.

Термин «банк» происходит от итальянского слова «banco» (скамья менялы, денежный стол), что означает место, где средневековые итальянские менялы клали свои монеты для обмена. Первые банки («деловые дома») зародились в древности на Ближнем Востоке. Конечно, банки не были, такими как существуют сегодня. Тем не менее, во времена Нововавилонского царства (VII-VI века до нашей эры.) выполняли различные банковские операции приема и выдачи вкладов, дисконтирование, оплату чеков, банковский перевод среди вкладчиков, а также другие виды кредитных операций.

Зарождение банковских операций вытекало из деятельности храмов. Храмы представляли собой не только культовые сооружения, но и место сохранения ценных предметов, а также денег в виде слитков серебра и золота. Этому способствовал высокий авторитет храмов и статус их неприкосновенности. В храмах было безопасно хранить ценности и деньги.

Внутри храмов, происходит не только свободное безвозмездное хранение средств, но и святые места, то есть храмы, начинают осуществлять работу государственных складов на платной основе. Храмы начинают ориентировать свою деятельность на предоставление кредитов. Расширение кредитных операций позволило им покупать и продавать землю, собирать налоги, управлять государственными активами [1, с. 15].

Упомянутые операции с деньгами все более выходило за пределы храмов. Стали появляться люди, деятельность которых напоминает осуществление банковских операций.

Первоначально функции таких будущих банков (банкиров) заключались в обмене монет, т.к. в пределах одного государства имело хождение разных монет. Функции эмитента денег выполнял каждый, кто мог. Например, в Древней Греции свою монету выпускали 1136 полисов [2, с. 17]. Не всякий мог разобраться и сориентироваться в таком многообразии монет. Эту функцию в Древней Греции выполняли люди, именуемые трапезидами («человек за столом»). В Древнем Риме подобные обменные функции осуществляли менсарии (от лат. *mensa* - стол). Кстати именно из Греции банковское дело было «завезено» в античный Рим.

Далее население стало доверять будущим банкирам хранить их деньги. При этом банкир обязан был вернуть клиенту ту же самую монету, которую он получал на хранение. Банкир на раннем этапе был лишен возможности, таким образом, как-то использовать деньги; он выполнял лишь функции хранителя денег. Банкиры вели, естественно, учет переданных им клиентами – вкладчиками денег. Учет велся на таблицах, что стало прообразом ведения банковского счета в современном понимании.

Впоследствии банкиры догадались, что деньги, переданные им на хранение, можно использовать. Они стали давать деньги взаймы. Их заботой было то, чтобы обеспечить наличие необходимого количества денег в случае, если клиент (вкладчик) изъявит желание забрать переданные на хранение деньги [3, с. 373]. Вначале операция по выдаче займов проводилась банкирами втайне от клиентов (вкладчиков), но впоследствии, когда население убедилось в относительной безопасности таких операций, предоставление займов за счет денег, переданных на хранение, стало легальным. Банкир уже обязан был вернуть клиенту-вкладчику не именно те же самые монеты, а их равное количество. Таким образом, банкиры стали выполнять функцию кредитования.

Займы, которые будущие банкиры предоставляли под проценты, получали в основном торговцы, которым они нужны были не в виде единовременных эпизодических сумм, а частями по мере необходимости в пределах заранее установленного объема. О величине договаривались предварительно. Это были не просто займы, а особые сделки, которые стали называть кредитами (от лат. *creditum* – название группы сделок по предоставлению вещей в пользование на условиях срочности и платности). Пересчитывать золото, выписывать долговые расписки и раскладывать бухгалтерские книги были удобно раскладывать на больших широких деревянных столах, которые по-итальянски назывались *banko* [4, с. 16].

Клиентам стало удобно рассчитываться с третьими лицами, которые обслуживались у того же банкира, при помощи последнего, не изымая всякий раз деньги у банкира. Клиент поручал банкиру заплатить из денег клиента третьему лицу. Банкир, ведя учет, просто списывал на эту сумму свой долг перед этим клиентом-плательщиком и одновременно увеличивал на эту же сумму свой долг перед другим клиентом-получателем денег (бенефициаром по современной терминологии). Таким образом, банкиры стали уже выполнять функцию расчетов по поручениям клиентов.

Банковская деятельность, похожие на современные банки, получила свое начало и дальнейший рост в Средние века в Италии, потому что исключительно через нее лежало большее количество торговых маршрутов, предоставляющие связь Европы со странами Востока. В начале XV в. появились первые банки современного типа: Банк св. Георгия, основанным в 1408 году в Генуе, банк представлял собой объединение частных банкиров-кредиторов, а затем банки в Венеции и Милане создают городские жиробанки, специализирующиеся на безналичных расчетах путем перевода денежных средств с одного счета на другой. Основные итальянские города приняли местные законы о банковской деятельности (конец XVI - начало XVII вв.) Впервые юридическое определение банка, проводящего расчет между клиентами (*banko di scritta*), содержится в банковском законе Венеции 1318 г.

С расширением торговли расширяется и банковский бизнес. Открытие итальянскими банкирами своих отделений за рубежом дают толчок появлению банковских учреждений в других европейских странах.

К началу XVII в. банковские системы и банковских отделений начинают складываться в Англии (здесь помимо менял к банковому бизнесу приходят ювелиры), Франции, Испании, Нидерландах, Германии [5, с. 43-44].

Первые государственные банки появились в XV – XVI вв. Государственные банки нередко пользовались поддержкой со стороны государства в виде льгот при осуществлении отдельных видов банковских операций. Впоследствии монополией государственных банков стала операция по эмиссии (выпуску) наличных денег в виде монет и банкнот.

В середине семнадцатого века в наиболее развитых странах банки стали основной частью экономики и сосредоточили почти весь денежный поток в своих руках.

В Казахстане история формирования банковской системы началась с указа императрицы Анны Иоанновны «О правилах займа денег из Монетной конторы», утвержденного 8 января 1733 года. Монетная контора имела и распоряжалась крайне скудной суммой денег, которая давали под залог определенную сумму денег, выраженной в золоте и серебре, в размере 8% годовых сроком на год с правом отсрочки. Возможностью пользоваться всеми услугами монетного конторы имели только придворные.

Банковское дело регулируется в основном гражданским кодексом и банковским законодательством, поэтому в зависимости от юридических лиц могут применяться к субъектам банковских отношений или гражданских правоотношений. Субъектами банковских отношений могут быть:

- 1) государство в целом;
- 2) органов государственной власти;
- 3) субъекты Республики Казахстан;
- 4) административные и территориальные единицы и местные органы власти;
- 5) должностные лица государственных органов;
- 6) юридические лица;
- 7) физические лица;
- 8) Национальный банк Республики Казахстан и кредитные организации - основные

субъекты банковских отношений. Все вышеперечисленные субъекты имеют различные полномочия в области банковского права, но банковские операции могут осуществляться кредитным учреждением. Банковские операции и банковские сделки осуществляются в кредитной организации в целях предоставления банковских услуг, которые, в свою очередь, могут рассматриваться как часть банковской деятельности. Но в том же банковском деле может быть предметом других гражданских правоотношений - финансовых или налоговых.

Парламент принимал Закон о Национальном банке и о банках, и собственно, когда есть необходимость, парламент вносит определённые поправки, кодекс государственных доходов и определённые коррективы в законодательные акты, регулирующие сферу банковской деятельности.

Правительство вносит на рассмотрение парламента бюджет, примером является, что во время кризиса выдало деньги банкам, таким образом, поддерживая их на плаву. Министерство финансов разрабатывает бюджет, также действует в тесной взаимосвязи с национальным регулятором, то есть Национальным банком. Также в таких же взаимоотношениях Национальный банк находится с Министерством национальной экономики

Субъектами гражданско-правовых отношений в банковской сфере являются:

- 1) Клиенты кредитных учреждений, акционеры и инвесторы. Банковское законодательство регулирует банковские операции и относящиеся к конкретным аспектам банковской деятельности в той части сделки, которая связана с осуществлением банковских технологий;

- 2) инвестор или любое другое лицо, которое пользуется банковскими услугами не подлежит к субъектам банковских отношений, потому что они не имеют право проверять введение бухгалтерского учета банков, в том числе его собственный вклад, выполнение

должным образом пруденциальные нормативы при соответствующем банке. Инвестор не знает и не имеет права требовать от банка предоставить информацию о том, как банк управляет рисками, о информационных продуктах используемые банком, как распоряжается доверенной суммой денег. Между банком и вкладчиком составляется договор банковского вклада. В реализации банковского кредита, банк обязан по требованию физического или юридического лица, показать лицензию на осуществление банковских операций, информацию о своей финансовой отчетности (бухгалтерский баланс и отчет о доходах) и аудиторский отчет предыдущего года, и ежемесячные балансы за текущий год. Объект банковских отношений – банковская деятельность и возникающие в связи с ней общественные отношения, содержанием которых является банковская операция или банковская сделка.

В соответствии с Законом Республики Казахстан от 31 августа 1995 г. «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» [6, с. 503] банк осуществляет банковские операции и другие банковские операции прописанные в законе. Микрокредитная деятельность юридических лиц, зарегистрированных в качестве микрокредитных организаций, не распространяется на осуществление банковских операций. Все банковские операции банки и другие юридические лица вправе осуществлять только при наличии лицензии Национального Банка Казахстана.

Банки имеют право осуществлять следующие виды профессиональной деятельности на фондовом рынке:

1) брокерскую - с государственными ценными бумагами Республики Казахстан и стран, имеющих минимальный требуемый рейтинг одного из рейтинговых агентств либо без такового по решению уполномоченного органа, производными ценными бумагами и производными финансовыми инструментами, перечень и порядок приобретения базовых активов которых определяются уполномоченным органом;

2) дилерскую - с государственными ценными бумагами Республики Казахстан и стран, имеющих минимальный требуемый рейтинг одного из рейтинговых агентств либо без такового по решению уполномоченного органа, а также производными ценными бумагами и производными финансовыми инструментами, перечень и порядок приобретения базовых активов которых определяются уполномоченным органом, иными ценными бумагами в случаях, установленных статьей 8 Закона РК «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан»;

3) кастодиальную;

4) трансфер-агентскую.

Лицензия на осуществление банками одного или нескольких совместимых из вышеуказанных видов профессиональной деятельности на рынке ценных бумаг выдается уполномоченным органом.

Перечень рейтинговых агентств и минимальный требуемый рейтинг, для брокерской и дилерской деятельности, определяются уполномоченным органом [9].

Уполномоченный орган – государственный орган, осуществляющий регулирование и надзор финансового рынка и финансовых организаций. Уполномоченный орган, согласно Закону Республики Казахстан от 4 июля 2003 г. «О государственном регулировании и надзоре финансового рынка и финансовых организаций» непосредственно подчинен и подотчетен Президенту Республики Казахстан и действует на основании Положения о нем, утверждаемого Президентом Республики Казахстан. Финансирование уполномоченного органа осуществляется за счет средств бюджета (сметы расходов) Национального Банка Республики Казахстан.

В целях осуществления регулирования и надзора за банковской деятельностью уполномоченный орган:

1) определяет порядок выдачи и отказа в выдаче согласия на приобретение физическими и юридическими лицами статуса крупного участника банка и банковского

холдинга, разрешения на создание и приобретение банками и банковскими холдингами дочерней организации, а также разрешения на приобретение банками и банковскими холдингами значительного участия в капитале юридических лиц, выдает либо отказывает в выдаче указанных согласий и разрешений;

2) устанавливает минимальные размеры собственного капитала банков;

3) устанавливает требования по формированию резервного капитала банков;

4) утверждает пруденциальные нормативы и иные обязательные к соблюдению нормы и лимиты для банковских конгломератов;

5) устанавливает порядок классификации активов и условных обязательств и создания против них провизии. Порядок отнесения активов и условных обязательств к категории сомнительных и безнадежных определяется по согласованию с государственным органом, обеспечивающим налоговый контроль за исполнением налоговых обязательств перед государством;

6) ведет реестр банков;

7) определяет порядок применения и принимает решение о применении к аффилированным лицам банка принудительных мер, предусмотренных законодательными актами Республики Казахстан;

8) принимает в случаях, установленных банковским законодательством Республики Казахстан, решение о консервации банка и назначает временную администрацию (временного управляющего банком);

9) в случаях, предусмотренных законами Республики Казахстан, принимает решение о создании и прекращении деятельности стабилизационного банка;

10) принимает в случаях, установленных банковским законодательством Республики Казахстан, решение о лишении лицензии на проведение всех или отдельных операций, предусмотренных банковским законодательством Республики Казахстан, и назначает временную администрацию (временного администратора);

11) осуществляет иные функции в соответствии с законодательством Республики Казахстан [10].

При осуществлении банковской деятельности банки должны придерживаться правил, определяющих общие условия проведения операций, и внутренних правил. Правила об общих условиях проведения банковских операций утверждаются советом директоров банка. К компетенции совета директоров банка относится:

1) утверждение предельных сумм и сроков принимаемых депозитов и предоставляемых кредитов;

2) утверждение предельных величин ставок вознаграждения по депозитам и кредитам;

3) порядок утверждения стандартных и индивидуальных ставок и тарифов;

4) требование к принимаемому банком обеспечения;

5) права и обязанности банка и его клиента, их ответственность;

6) иные условия, требования, ограничения, которые совет директоров банка считает необходимым включить в общие условия проведения операций.

Внутренние правила банка определяют структуру, задачи и полномочия подразделений банка; структуру, задачи, функции и полномочия службы внутреннего аудита, кредитного комитета и других постоянно действующих органов; права и обязанности руководителей структурных подразделений; полномочия должностных лиц и работников банка при осуществлении ими сделок от его имени и за его счет.

Правила об общих условиях проведения операций предоставляются банком по первому требованию клиента. Необходимо отметить, что банки не вправе отказывать клиенту в предоставлении информации о возможных рисках, связанных с проведением банковской операции.

Но, как известно, банковские операции могут осуществлять не только банки, но иные организации. Закон так и называет их как «организация, осуществляющая отдельные виды

банковских операций». Например, предоставлять кредиты в денежной форме на условиях платности, срочности и возвратности вправе не только банки, но и ипотечные организации (при условии наличия соответствующей лицензии), кредитные товарищества.

В связи с этим возникают вопросы: являются ли тождественными понятия «банковская деятельность» и «осуществление банковских операций»? Могут ли считаться организациями, осуществляющие отдельные виды банковских операций, субъектами банковской деятельности? Для выяснения этих и других вопросов дадим характеристику банковской деятельности и для начала обозначим признаки характерные именно для банковской деятельности. Первым и, казалось бы, самым простым признаком мог бы быть признак субъектного состава банковской деятельности. Если субъектный критерий принимать во внимание в качестве единственного критерия разграничения банковской от иной другой деятельности, то в таком случае банковской деятельностью мы назвали бы любую деятельность, которую осуществляют специальные субъекты – банки.

Очевидно, что это не так. Не всякую деятельность, осуществляемую банками, мы можем назвать банковской. Например, банки нанимают работников, владеют и пользуются на условиях имущественного найма зданиями, автотранспортом, участвуют в уставных капиталах иных юридических лиц и прочие. Перечисленные виды деятельности не относятся к банковской, хотя, казалось бы, субъективный критерий присутствует.

Таким образом, одного субъектного критерия недостаточно для определения банковской деятельности.

Вторым критерием должен быть «объектный, или предметный, критерий, который придает банковской деятельности значимую специфику, определяет ее сущность и содержание» [7, с. 16]. В юридической литературе авторы по разному определяют содержание «предметного» критерия.

Так, О.М. Олейник определяет банковскую деятельность как «совокупность постоянно или систематически осуществляемых по поводу денег и иных финансовых инструментов операций разных видов, объединенных общей целью» [7, с. 27]. Центральное место в определении банковской деятельности занимает то, что действия специальных субъектов (банков и иных кредитных организаций) связаны с финансовыми инструментами, прежде всего деньгами. При этом О.М. Олейник подчеркивает, что в смысле банковской деятельности «деньги выполняют функции средства обращения (платежа), сбережения и товара (кредит), но не функции меры стоимости» [7, с. 17].

По мнению авторов учебника «Банковское право Российской Федерации» под банковской деятельностью понимается «предпринимательская деятельность кредитных организаций, а также деятельность Банка России (его его учреждений), направленная на систематическое осуществление банковских операций (либо обусловленная ими) на основании: для Банка России и его учреждений – Закона о Банке России; для кредитных организаций – специального разрешения (лицензии) Банка России...».

Как видно, последняя точка зрения делает основной упор на «систематическое осуществление банковских операций», и в этом смысле последнее определение выглядит более конкретным, нежели определение данное О.М. Олейник [8, с. 227].

Исходя из анализа легального определения банковской деятельности, содержащегося в п. 1 ст. 30 Закона РК «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан», а также иных правовых норм выявим основные черты и признаки банковской деятельности. Банковская деятельность представляет собой разновидность предпринимательской деятельности. Остановимся на данном аспекте подробнее.

Общее определение предпринимательской деятельности дано в статье 10 ГК РК (Общая часть) от 27 декабря 1994 г.: «Предпринимательством является независимая, деятельность активных граждан, юридических лиц, оралманов, направленная на получение прибыли путем использования недвижимости, производства, продажи товаров, работ и услуг, основанная на праве частной собственности (частная компания) или на праве

хозяйственного ведения, или оперативного управления государственного предприятия (публичная компания). Бизнес-деятельность осуществляется от имени, за риск, под ответственность бизнесмена».

Подводя итоги небольшого научного исследования, мы приходим к определенному мнению, считаем, что, несмотря на затянувшуюся мировую рецессию, банковский сектор Республики Казахстан сумел достойно противостоять сложившейся внешней и внутренней фактором и на сегодняшний день сумел найти выход из сложившихся обстоятельств.

На наш взгляд, только разумная и взвешенная экономическая политика субъектов банковской деятельности позволила банковскому сектору не войти в глубокий системный кризис, который мог бы поразить данный сектор экономики.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Банковское право: Учеб. пособие / Отв. ред. Травкин А.А.-М: Юрист, 2005.- 694 с.
2. Черняк В.З. Банки и банкиры.- М.:Финансы и статистика, 1998.- 208 с.
3. Банковское дело / Под ред. Е.Ф. Жукова, Н.Д. Эриашвили.- М.: ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2006.- 373 с.
4. Саперов С.А. Банковское право: теория и практика.-М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. - 640 с.
5. Тедеев А.А. Банковское право: Учебник. - М.: Эксмо, 2005. - 210 с.
6. Предпринимательство и право: Сб. нормативных правовых актов / Сост. А. Худяков, Л. Давыдова. - Алматы: Жеті жарғы.- 1998. - 503 с.
7. Олейник О.М. Основы банковского права. Курс лекций. - М.: Юрист, 1997. - 424 с.
8. Тосунян Г.А., Викулин А.Ю., Экмалян А.М. Банковское право Российской федерации. Общая часть. - М., 1999. - 227 с.
9. Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 года № 2444 О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.01.2018 г.)
10. Закон Республики Казахстан от 4 июля 2003 года № 474-ІІ О государственном регулировании, контроле и надзоре финансового рынка и финансовых организаций // Информационно-правовая система «Параграф»

Кудерин И.К., Кончибаев Б.Е.

Қазақстан Республикасындағы банктік қызметтің мәселелерін шешудің кейбір мәселелері

«Қазақстан Республикасының банк қызметі атты мақала, экономикалық және банк жүйесінің жекелеген факторлардың негізінде, Қазақстанда ғана емес, сондай-ақ бүкіл әлемде, өзекті және уақтылы болып табылады. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде, түрлі экономикалық дағдарыстар жиі және күтпеген жерден пайда болуда. Көмірсутек бағасының құлдырауы әлемнің жаһандық экономикана қатты әсер етті.

Автор банк жүйесінің қалыптасуы мен дамуының ғылыми қырларына жақталған.

Кілттік сөздер: банк, банк жүйесі, ақша, банктік операциялар, банктік заңнамасы.

I.K. Kuderin, B.E. Konchibaev

Some problems of bank securitization in the Republic of Kazakhstan

The article, entitled is relevant and timely, because of certain factors of the economic and banking system not only in Kazakhstan, but also throughout the world. At the present stage of development of society, more and sometimes quite unexpectedly there are various economic crises. The fall of hydrocarbon prices strongly affected the global world economy. The economic recession has undoubtedly affected the industry, the economy and the banking system of the Republic of

Kazakhstan.

The author also considered certain scientific points in the development and improvement of the formation of the banking system.

Key words: *bank, banking system, banking, banking operations, banking legislation.*

УДК 330

РАЗВИТИЕ И ПОДДЕРЖКА МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Тулешова Г.Б., Муратбек К.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,

В данной статье рассмотрены государственные инструменты поддержки малого и среднего бизнеса, а также кардинальные меры по улучшению условий для предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: *малое и среднее предпринимательство, экономическая политика государства, государственная поддержка, инструменты финансовой и нефинансовой поддержки МСБ.*

Успешные и стабильные экономики мира подтверждают ведущую роль малого и среднего предпринимательства в народном хозяйстве. Это проявляется и в занятости населения, и в повышении конкуренции (а значит, качества товаров, работ, услуг), и в формировании доходов бюджетов, и в социальной стабильности общества. Конечно, экономическую мощь и потенциал страны формирует крупный бизнес, но именно малый бизнес призван создавать основу экономики.

Проводя экономическую политику, государство вольно или невольно оказывает воздействие на субъекты малого и среднего предпринимательства. В арсенале органов власти находятся рычаги, способные влиять как на развитие, так и на сдерживание предпринимательской среды. К таким действенным рычагам следует отнести ставку рефинансирования, уровень процентных ставок по ним и др.

Мировой опыт свидетельствует, что без государственной поддержки субъекты малого бизнеса обречены на банкротство, т.к. в среднем из каждых 10 остаются функционировать только 2-3, поэтому малый бизнес относится к сфере наиболее рискованного бизнеса. Субъекты малого предпринимательства весьма уязвимы ко всем рыночным изменениям и потрясениям, поскольку обладают гораздо меньшими возможностями и ресурсами по сравнению с субъектами среднего, а тем более крупного предпринимательства [1]. Но именно малый бизнес выполняет стабилизирующую функцию в сфере экономики, позволяет создать и поддерживать конкурентную среду, обеспечивает равный доступ к осуществлению предпринимательской деятельности для всех ее участников. Поэтому, экономическая политика развитых государств направлена на то, чтобы компенсировать эти способности малых предприятий и помочь им действовать на рынке как полноправным субъектам конкуренции.

По данным ООН, в мировой хозяйственной системе малые и средние предприятия являются работодателями почти для 50% трудового населения всего мира, а объем производства в этой сфере в различных странах составляет от 33 до 67% ВВП [2]. Например, в Германии в данное время насчитывается более 3,3 млн. субъектов малого и среднего предпринимательства в ремесленном производстве, промышленности и непроизводственных отраслях, торговле, сфере услуг и свободных профессий, что составляет более 99% предприятий налогоплательщиков, при этом на них приходится почти 70% рабочих мест,

они обеспечивают обучение примерно 80% всех молодых специалистов страны, платят около 45% налогов с оборота, осуществляют 30% немецкого экспорта [3].

В Казахстане число зарегистрированных субъектов малого и среднего предпринимательства (МСП) в 2015 г. снизилось на 13,5% по сравнению с 2012 г. и составило 755 тыс. единиц. Доля вклада субъектов МСП в валовом внутреннем продукте в 2015 году составила 21,5%. Численность граждан, занятых в малом предпринимательстве, не превысила 31,7% от общей численности занятых в экономике страны. По данным статистики в 2017 году малый бизнес в Казахстане генерирует 25,6% ВВП, а доля занятых в МСБ составляет 36% республиканского рынка труда. В масштабах национальной экономики популярность предпринимательства в РК увеличивается, однако темпы активности достаточно малы - уровни предпринимательской активности в РК в два раза ниже средней мировой величины (63% в ВВП и 47% от числа занятых) [4].

В международном сравнении эта цифра значительно ниже показателей стран с аналогичным ВВП на душу населения, например, Аргентины и Мексики, где доля предприятий МСП составляет приблизительно 50% и 60%, соответственно. Доля участия предприятий МСП в ВВП достаточно низка и в сравнении с показателями стран, обладающих богатой ресурсной базой, таких, как Норвегия (более 65%) и Австралия (более 60%).

Необходимо отметить, что в Казахстане низкий вклад МСП в ВВП (19,3) по сравнению с развитыми странами вызван тем, что большую долю в ВВП создает крупный бизнес (7% крупного бизнеса создает 70% ВВП, представленного нефтяным и горно-металлургическим секторами). Эта ситуация отражает структуру бизнеса, в большей части сосредоточенного в сырьевых отраслях [5].

В настоящее время основными направлениями поддержки МСБ являются:

- инструменты финансовой и нефинансовой поддержки МСБ;
- регуляторная деятельность;
- институциональные меры.

Финансовая поддержка бизнеса осуществляется посредством: кредитов, гарантирования кредитов, субсидирования ставок вознаграждения, микрокредитов, лизинга, инвестиций.

В качестве мер нефинансовой поддержки выступают: стимулирование спроса на продукцию МСБ, доступ к производственной инфраструктуре, инновационно-технологическая поддержка, информационно-консультативные услуги.

Во многих зарубежных странах малому бизнесу оказывается серьезная финансово-кредитная поддержка со стороны государства через специальные структуры и фонды, например, через Администрацию по делам малого бизнеса (США), Корпорацию страхового кредитования малого бизнеса (Япония), «**Кредит для средних и мелких фирм**» (Франция).

Особого внимания заслуживает американский опыт государственной поддержки малого и среднего бизнеса. **США** - страна не только гигантских корпораций, но и малых предприятий, на которых трудится более 50% наемных работников частного сектора. Получается, что главным работодателем является отнюдь не крупный, а именно малый и средний бизнес. Примерно одна из каждых трех американских семей вовлечена в малый бизнес. То есть малый и средний бизнес в **США** - не просто один из видов предпринимательства, а, в сущности, образ жизни.

С 2015 года наблюдается активный рост кредитования МСБ в Казахстане. Число выданных банками кредитов увеличилось в 2,3 раза с 2014 года. По сравнению с январем прошлого года объем кредитов увеличился на 29% и составил 3 трлн тенге. Однако, по данным АБР, только 19% МСП получают кредиты, в то время как остальные рефинансируют доход или берут займы из других источников. Это связано с тем, что большинство предприятий имеют плохую кредитную историю или не имеют нужных документов. Направление кредитов отражает основные виды деятельности предприятий: торговля (37%),

строительство (13%), промышленность (13%) и другие отрасли, не связанные с основными секторами экономики (24%).

Помимо хорошо известных госпрограмм, также на развитие МСБ с 2015 по 2017 год активно привлекались займы у МФО сроком до 2020 года. В этом году начата реализация третьего транша в \$200 млн по проекту АБР. Проект нацелен на увеличение доступности финансирования МСБ, более чем на 20% увеличить количество заемщиков и число выданных кредитов к 2020 году. Всемирный Банк (МБРР) в этом году выделит еще \$9,24 млн по проекту конкурентоспособности МСП. Цель проекта - укрепить правительственные программы и повысить компетентность МСП.

На данный момент разрабатывается программа развития поставщиков, роль которой будет заключаться в увеличении рыночных связей для МСП с крупными местными и многонациональными корпорациями в нефтегазовом, железнодорожном и металлургическом секторах. В рамках проекта коллективу специалистов КИРИ будут предоставлены современные рыночные инструменты для развития кластеров, включая программы обучения и оснащения по ГПИИР 2. Также будут разработаны онлайн платформы для покупки счетов-фактур и проверки дебиторской задолженности МСП, которая также увеличит доступ к финансированию предпринимателей.

Действует специальный Фонд развития малого предпринимательства, который осуществляет адресную поддержку малого и среднего бизнеса. Создаются общенациональные институты для работы с малыми и средними предприятиями. Реализация программы общенационального союза «Атамекен» направлена на скорейшую адаптацию малых и средних промышленных предприятий к технологическим новшествам, рассматривается адекватный подход к инновационной политике в бизнесе.

Для поддержки предпринимательства приняты и реализуются пять государственных программ. Принят Закон РК «О частном предпринимательстве», направленный на создание благоприятных условий для развития предпринимательства и создание новой модели взаимодействия бизнеса и власти.

На законодательном уровне предусмотрены ощутимые налоговые послабления, призванные стимулировать активность предпринимателей. Кроме того, проделана большая работа по борьбе с коррупцией и улучшению налогового обложения. Так, например, разработаны программы мер по борьбе с коррупцией, по ускоренному развитию малого и среднего бизнеса, внесены поправки в налоговое законодательство.

Ставки корпоративного и индивидуального подоходного налога в Казахстане считаются низкими по международным стандартам. Для сравнения, ставка налога на прибыль в Индии составляет 30%, Бразилии - 25% и Китае - 20%. В Казахстане ставка корпоративного подоходного налога 10%.

Таким образом, на сегодняшний день в Казахстане разработана нормативно-правовая база, созданы институты развития для поддержки малого и среднего бизнеса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Воевутко А. Ю. Государственная поддержка малого и среднего бизнеса в Казахстане // Финансы Казахстана.-2015. – № 5.– С. 37-40.
2. Аналитический отчет по конкурентоспособности Казахстана с выводами и рекомендациями по повышению уровня конкурентоспособности.- Астана: АО «Институт экономических исследований», 2015
3. Меры предпринимательства в Казахстане // Строительный вестник. 03.2013. – Режим доступа: <http://www.svestnik.kz/arkhiv-publikatsij/aktualno/item/mery-razvitiya-predprinimatelstva-v-kazahstane>.
4. Утебаева А.Б. Оценка развития малого и среднего предпринимательства в РК// Вестник КазНУ. Серия экономическая №5 (105).-2014

5. Заманбеков Ш. Индустриально-инновационная политика Республики Казахстан как основа устойчивого развития и модернизации машиностроения. Инновации и инвестиции. Научно-аналитический журнал ВАК России (РИНЦ). №2 2015 г., стр. 14-18.

Тулешова Г.Б., Муратбек К.

Қазақстанда кәсіпкерлік қызмет жағдайында шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау

Бұл мақалада шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау құралдары, сондай-ақ, кәсіпкерлік қызмет жағдайын жетілдірудің негізгі шаралары қарастырылады.

Кілттік сөздер: *шағын және орта бизнес, мемлекеттің экономикалық саясаты, мемлекеттік қолдау, шағын және орта бизнесті қолдаудың қаржылық және қаржылық емес құралдары.*

G.B.Tuleshova, K. Muratbek

Development and support of small and medium entrepreneurship in kazakhstan

The article deals with the state instruments of supporting small and medium enterprise, as well as cardinal measures to improve the conditions for entrepreneurial activity.

Key words: *Small and Medium Enterprise, Economic Policy of the State, State Support, Instruments of Financial and non financial of Support.*

УДК 330

АЛМАТЫ, КАК УНИКАЛЬНЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ, КУЛЬТУРНЫЙ И ДЕЛОВОЙ ЦЕНТР КАЗАХСТАНА

Тулешова Г.Б, Кенжебаева Э.Ш.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган,
Tuleshova_04@mail.ru, Zhastar.tdk@mail.ru*

А данной статье автор, опираясь на статистические данные раскрывает город Алматы не только как туристический, культурный, но и как один из ведущих деловых центров Казахстана. Особое внимание было уделено, тому что вектор развития города Алматы задается программой 2020.

Ключевые слова: *алматинский апорт, экономические решения, стимулирование туристического бизнеса, темп, национальный парк, территория, заповедник, природные заказники.*

В 1997 году Указом Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева столица страны была перенесена из Алматы в Астану. На следующий год, 1 июля 1998 года, был принят Закон об особом статусе города Алматы-южной столицы. Сам город Алматы расположен на юго-востоке Казахстана, у подножья самого северного хребта Тянь-Шаня – Заилийского Алатау. На территории Алматы протекают реки Малая и Большая Алматинка вместе со своими притоками, относящимися к бассейну озера Балхаш. В Алматы встречаются различные виды почв, что обусловлено неодинаковым рельефом, а их разнообразие сказывается на флоре и фауне. В XIX веке ученые тут вывели особый сорт яблок, алматинский апорт, которые сейчас являются одним из уникальных символов города. С окрестностей Алматы начинается Иле-Алатауский национальный парк, на территории которого организованы заповедник и природные заказники.

За годы независимости Казахстана Алматы, приумножил свой научный, образовательный и культурный потенциал. Стал превращаться в финансовый и

туристический центр страны. Стоит отметить, что экономика Казахстана за годы независимости выросла в 16 раз, южная столица двигалась все это время опережающими темпами. Если в начале 90-х Алматы обеспечивал десятую часть ВВП, то сегодня мегаполис формирует уже пятую часть экономики страны [1].

На сегодняшний день ведется активная работа по улучшению уровня туристического бизнеса. Особое внимание администрация города уделила вопросам туристической деятельности были проведены реформы, касающиеся транспортного обслуживания в городе, работы национального аэропорта и экскурсионных служб. Вектор развития города задается программой 2020. Алматы сегодня – это город с не сырьевой экономикой. Основными принципами устойчивого развития, заложенными в программу, являются эффективные экономические решения, стимулирование туристического бизнеса, как драйвера экономики. Город с хорошо развитой инфраструктурой открыт как для туристов, так и для деловых людей.

Одной из главных достопримечательностей, которые стоит посетить туристам, является Большое Алматинское озеро, появившееся в результате землетрясений. Оно находится в Иле-Алатауском национальном парке в 25-ти километрах от города. Это необычайный памятник природы с чистейшим воздухом. Озеро окружено горными пиками. Отличительной его особенностью считается то, что в разное время года озеро меняет свой цвет, приобретая множество оттенков от зеленого до голубого. На территории парка находится еще одна достопримечательность — Большое Алматинское ущелье. А недалеко от него расположена российская космологическая станция.

На высоте почти 1700 метров над уровнем моря в одноименном горном урочище расположен спортивный комплекс «Медео». Это самый высокогорный спорткомплекс, он считается идеальным для занятия всеми зимними видами спорта. Посетить «Медео» можно в период с октября по май. Стоит отметить, что посещение Вознесенского кафедрального собора, высота которого составляет 56 метров доставит огромное удовольствие для туристов. Это уникальное здание с прекрасной архитектурой. Благодаря мастерству инженеров, собор выдержал десятибалльное землетрясение в 1911 году. Алматы известен еще и тем, что здесь есть около 120 фонтанов, последний из которых начал свою работу в 2006-м году. Они составляют систему водотоков и поэтому играют важную роль для города. Ежегодно весной горожане отмечают День фонтанов.

Еще одна природная достопримечательность – гора Кок-Тюбе, высота которой составляет 1130 метров над уровнем моря. На ее склонах построена знаменитая алматинская телебашня высотой 372 метра. На ней предусмотрены две смотровые площадки, с которых открывается отличный вид на город [2].

Нельзя не отметить, что одним из главных приоритетов туристического бизнеса является проживание и передвижение. Одним из самых недорогих гостиниц города является «Алматы Сапар», находящаяся прямо в центре города. Гостевой дом рассчитан на 47 номеров и оснащен всем необходимым. Стоимость одноместного номера эконом-класса составляет от 30 \$, а двухместный люкс обойдется в 145 \$ за сутки.

Самым роскошным отелем является «Хаят Ридженси», имеющий статус 5 звезд. В здании этого элитного отеля есть бизнес-центр, конференц-зал, салон красоты, ресторан, бар, сауна и многое другое. Обслуживание находится на мировом уровне. Стоимость номеров составляет от 600 до 1000 \$ за сутки. Одной из особенностей отеля является наличие специальных семейных номеров, номеров для некурящих и людей с ограниченными возможностями.

Поскольку город представляет собой современный мегаполис, здесь введены в эксплуатацию практически все виды транспорта. В 2011 году в Алматы открылось метро – за первый год работы было перевезено 6 млн пассажиров. Есть международный аэропорт, принимающий и встречающий путешественников практически из всех стран мира. В Алматы действуют автобусы, троллейбусы, трамваи, метро и такси. Что касается трамваев, то этот

вид транспорта в последнее время только набирает обороты своей популярности. Вскоре планируется строительство линий скоростного трамвая.

Особый статус городу придает и то, что в Алматы расположены головные офисы крупнейших банков Казахстана и филиалы транснациональных финансовых институтов и компаний. Именно 15 лет назад здесь произошел экономический подъем. Благодаря четкому руководству властей города, во многие компании иностранные партнеры начали инвестировать крупные суммы денег. Также здесь начало процветать ипотечное строительство жилья [3].

Сегодня Алматы — это крупнейшая деловая «точка» страны, где находятся штаб-квартиры и офисы известных банков и иностранных компаний. Благодаря правильно проводимой экономической политике, в государственную казну ежегодно поступает более 3,5 млрд. \$.

20 сентября текущего года Глава государства Н.Назарбаев провел совещание по развитию города Алматы. Открывая совещание Глава государства отметил, что Алматы на сегодняшний день является не только культурным, научным, но и деловым центром Казахстана. Он также отметил, что за последние годы стремительными темпами развивается инфраструктура города Алматы. Что положительно сказывается на развитии города Алматы, как делового центра. Глава государства особое внимание уделил реализации приоритетных направлений программы 2020 по развитию города Алматы.

Город Алматы традиционно развивается как финансовый центр Республики Казахстан, что обусловлено концентрацией основных финансовых ресурсов и организаций на территории города. Основная часть организаций финансовой сферы и все ее регуляторы сосредоточены в Алматы, что соответственно сказывается на масштабах финансовой деятельности в городе. На Алматы приходится абсолютное большинство объемов ключевых показателей деятельности секторов финансового рынка – банков, страховых компаний, управляющих портфелем ценных бумаг. Повышение инвестиционной и деловой привлекательности города одна из основных задач администрации города [3].

Алматы — это не только деловая, но и культурная столица Казахстана. Здесь есть 15 театров, 2 филармонии, более 30 музеев и около 40 библиотек. И это далеко не полный список мест, где можно восхищаться национальной культурой и искусством. Большой интерес для туристов и иностранцев представляет Центр современного искусства Сороса, равно как и другие галереи города: Умай, Ою, Улар и Тенгри Умай. Любители ночной жизни с удовольствием могут отправиться в клубы и на дискотеки. Среди наиболее популярных клубов выделяют Pean, DaFreak, Gas и Most.

Туристы и гости города посещают концертные залы, филармонии, театры, музеи, художественные галереи. В городе также много памятников истории, архитектуры и монументального искусства.

Центр культурной жизни Алматы — Государственный театр оперы и балета имени Абая. Театр построили в 1934 году на базе открытой за год до этого музыкальной студии. После открытия театра началось бурное развитие театрального искусства в городе. В годы войны в Алма-Ату эвакуировали многих деятелей искусства из стран СССР, в том числе Галину Уланову, которая внесла значительный вклад в развитие казахстанского балета и поставила в театре знаменитый балет «Жизель».

Самым старым районом города считается Парк 28 гвардейцев-панфиловцев. Появился он в 1870-х годах, сразу после основания города. В парке стоит ранний архитектурный памятник — дом Офицерского собрания, основанный в 1865 году.

Излюбленное место туристов — зелёный базар. Этот старейший рынок, построенный в 1875 году, прозвали «зелёным» за то, что изначально на нём торговали зеленью, свежими фруктами и овощами. Рынок также называют «Базаром мира», так как здесь встречаются товары со всех концов света и люди, говорящие на разных языках планеты.

Алматы – это город сосредоточений различных видов архитектурных памятников,

развлекательных предприятий, научно-практических центров, культурных событий и туристских объектов, на мой взгляд в этом и состоит его уникальность.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Официальный сайт Агентства РК по статистике (раздел туризма и культуры)
2. Тенденция развития туризма в Казахстане. Уахитова Г.Б. Вестник Кар.ГУ 2015г.
3. Современные тенденции развития деловых центров в крупных городах Казахстана. Игнатьева Н.В. часть 1 Алматы 2014г.

Тулешова Г.Б, Кенжебаева Э.Ш.

Алматы мәдени туристік және іскерлік орталықтың бірегейі

Бұл мақалада статистикалық мәліметтерге сүйене отырып, Алматы қаласын тек туристік және мәдени орталық ретінде ғана ашып қана қоймай, Қазақстанның жеткеші іскер орталықтарының бірі ретінде ашып көрсетеді. Алматы қаласының даму векторына 2020 бағдарламасының бағыт-бағдар беріп отыруына ерекше көңіл аударылды.

Кілттік сөздер: Алматы апорты, экономикалық шешімдер, туристік бизнесті ынталандыру, жылдамдық, ұлттық парк, аумақ, табиғат қорықтары, табиғат қорлары.

G.B. Tuleshova, E.Sh. Kenzhebaeva

Almaty, as a unique tourist, cultural and business center of Kazakhstan.

In this article, the author, relying on statistical data, reveals the city of Almaty not only as a tourist, cultural, but also as one of the leading business centers of Kazakhstan. Particular attention was paid to the fact that the vector of development of the city of Almaty is set by the program 2020.

Key words: Almaty aprot, economic decisions, stimulation of tourist business, pace, national park, territory, nature reserve, nature reserves.

УДК 339.7

**РЕАЛИЗАЦИЯ СТРАТЕГИИ ФИЛИАЛЬНОЙ
СЕТИ БАНКА ВТОРОГО УРОВНЯ**

Цой Р.

*Алматинский университет менеджмента, г. Алматы.,
tsoyroman2000@mail.ru*

В статье рассмотрены вопросы применения принципа развития филиальной сети банков второго уровня в региональном разрезе. Рассмотрены пути минимизации банковских рисков. Изучены вопросы ведения банковского бизнеса на основе новых технологий. Изучены вопросы реализации стратегии филиальной сети коммерческого банка.

Ключевые слова: банки второго уровня, кредитный портфель, кредиты банков по отраслям экономики, стратегия филиальной сети коммерческого банка, принципы развития филиальной сети банков второго уровня.

В Казахстане высокий уровень неработающих займов является основным препятствием повышения устойчивости банковского сектора и ограничивает кредитную активность банков. Слабая способность банков генерировать капитал из внутренних источников и нехватка свободных средств, доступных для докапитализации банков, не позволяет решить проблемы, связанные с ухудшением качества активов и недостаточными резервами капитала, а также выполнением требований Международных стандартов финансовой отчетности 9 (МСФО 9).

Таблица 1-Кредиты банков второго уровня по отраслям экономики и просроченная задолженность за 2017 год, млн тенге

Показатели	Кредиты банков по отраслям экономики		Просроченная задолженность по кредитам	
	Сумма	Уд.вес	Сумма	Уд.вес
Горнодобывающая промышленность	373141	2,9	22563	2,4
Обрабатывающая промышленность	132240	10,4	64002	6,3
Прочие отрасли промышленности	285196	2,3	1541	0,2
Сельское, рыбное и лесное хозяйство	69213	5,4	75758	7,6
Строительство	915088	7,3	188675	18,8
Транспорт и складирование	572718	4,5	24936	2,5
Информация и связь	98731	0,8	4122	0,4
Оптовая и розничная торговля	2019606	15,9	185919	18,5
Другие	6422419	50,5	433832	43,3
Всего	12705352	100	1001349	100
Источник [1]				

Кредиты банков экономике на конец 2017 года сохранились на уровне 12705 млрд. тенге (табл 1). В отраслевой разбивке наиболее значительная сумма кредитов банков экономике приходится на такие отрасли, как торговля (доля в общем объеме – 15,9%), промышленность (15,6%), строительство (7,3%), сельское хозяйство (5,4%) и транспорт (4,5%). Но в то же время просроченная задолженность по строительству составляет 18,8%, торговля-18,5% от общего объема выданных кредитов[2].

Недостаточная вовлеченность банковского сектора в процесс финансирования малого и среднего бизнеса показывает неустойчивое финансовое положение субъектов малого и среднего бизнеса и их низкой способности генерировать капитал, что приводит к концентрации кредитного риска в данных направлениях.

Объем кредитов юридическим лицам за 2017 год снизился на 5,8% до 8 164,4 млрд. тенге, физическим лицам увеличился на 12,4% до 4 541 млрд. тенге.

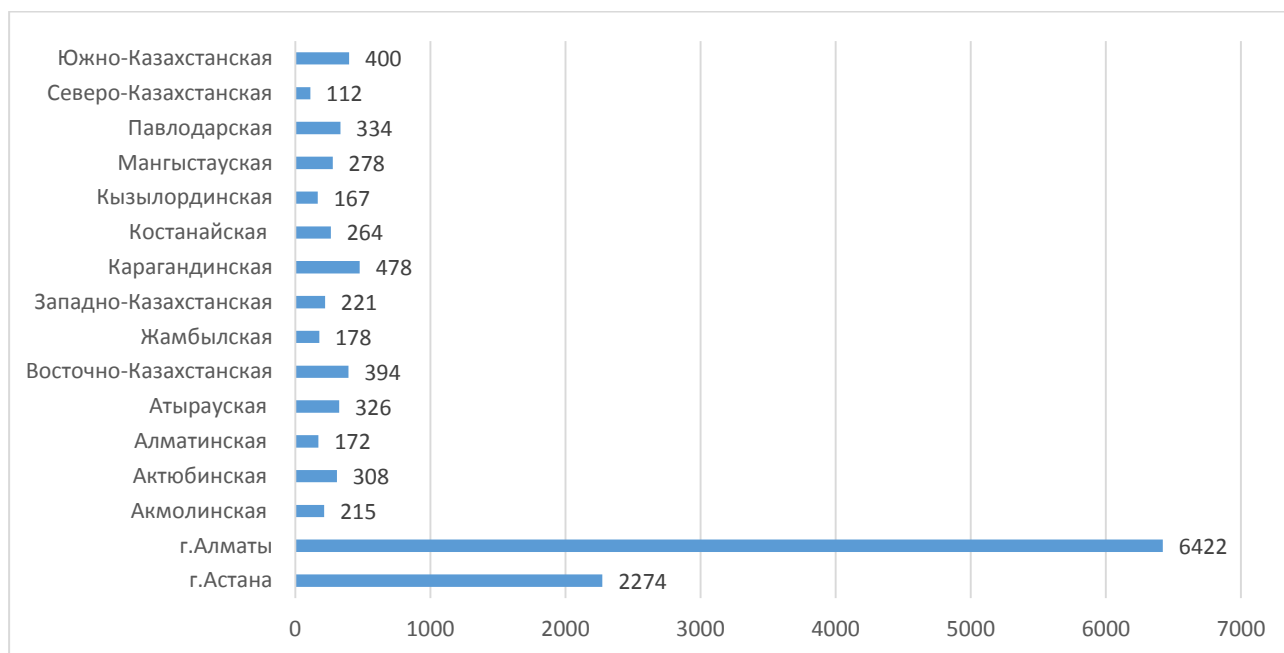

Рисунок 1-Данные о выданных кредитах банков второго уровня Республики Казахстан в региональном разрезе за 2017 год, млрд тенге

Источник: [1]

Общая сумма выданных кредитов банками второго уровня по г.Алматы составила 6422 млрд тенге, по г.Астана 2274 млрд.тенге (рисунок 1).

Принятие решений о развитии филиальной сети банков второго уровня диктуют исключительно коммерческие цели, открытие любого нового подразделения должно принести прибыль акционерам, сделать удобной работу с клиентами. Сегодня в Казахстане существуют регионы как Северо-Казахстанская область, Алматинская область, Акмолинская область, которые по уровню своего развития уже готовы активно сотрудничать с банками второго уровня, но в них еще не сформировалась развития банковская сеть с высоким, соответствующим современным требованиям уровнем предложения банковских продуктов и услуг. Именно в эти регионы банки должны идти со своими предложениями.

В современных условиях для того, чтобы обеспечить устойчивость банка второго уровня и эффективно управлять его деятельностью, успешному руководителю следует производить оценку реального финансового состояния банка. Тем более что объективная информация о финансовом состоянии кредитной организации необходима Национальному банку и Министерству финансов РК, которые контролируют деятельность всех казахстанских коммерческих банков. Эта же информация будет интересна и общественности, т.е. вкладчикам, акционерам, обычным гражданам, так как их денежные операции осуществляют коммерческие банки, они же и аккумулируют свободные денежные средства общества.

В этих условиях особенно важным считается определение наиболее подходящего подхода к оценке эффективности деятельности кредитных организаций.

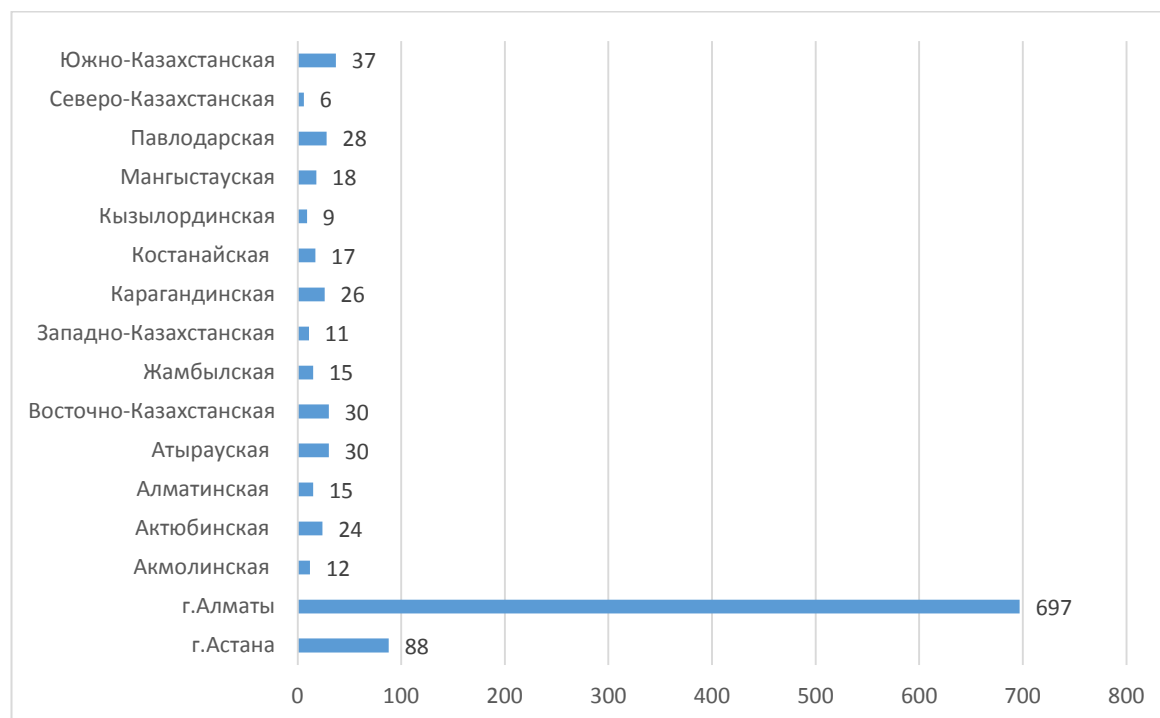

Рисунок 2-Просроченная задолженность по кредитам банков второго уровня в региональном разрезе, млрд. тенге

Источник: [3]

Просроченная задолженность по кредитам банков второго уровня в региональном разрезе составила по г.Алматы 697 млрд тенге, г.Астана 88 млрд тенге. (рис 2).

Проблема развития филиальной сети банков в настоящее время является достаточно актуальной. Это связано, прежде всего, с необходимостью усиления функционирования банковской системы как источника минимизации проявлений последствий кризиса.

Кроме того банки второго уровня (коммерческие банки) как и многие компании, стремятся увеличить сферу своей деятельности за счет выхода на новые рынки[4]

Здесь следует отметить, что единые условия выдачи кредитов в регионах Казахстана не учитывают различия в покупательной способности населения и уровне жизни, особенности конкурентной ситуации на региональном рынке. Местные реалии диктуют свои требования, и анализ тарифов и условий обслуживания конкурентов может привести банк к пониманию необходимости серьезной корректировки региональной линейки банковских продуктов, к разработке тарифов на основе дифференциации регионов или к отказу от работы на региональном рынке.

Определяя стратегию развития филиальной сети головной банк должен сделать стратегический выбор между использованием потенциала существующего рынка и выходом на новые рынки, определить категории клиентов (корпоративных или розничных), на удовлетворение интересов которых направлено развитие филиальной сети банка.

Развитие банковской филиальной сети требует достаточно больших затрат и в целях сокращения расходов следует придерживаться единой концепции. При этом под стратегией филиальной сети банка следует понимать концепцию долговременного территориального развития банковской сети, включающую цели и задачи, принципы и методы, методики и стандарты ее организации.

Таблица 1 - Принципы развития филиальной сети банков второго уровня

Название	Характеристика
----------	----------------

Принцип ориентации на достижение стратегических целей	Развитие сети подразделений коммерческого банка должно способствовать достижению целей и задач банка, определенных общей стратегией его развития на соответствующий период, уровень риска, возникающий в результате принятия решения о развитии сети, не должен превышать предельно допустимый стратегией уровень
Принцип приоритета экономической эффективности	В основе решений по развитию региональной сети банк должен преимущественно ориентироваться на достижение максимального экономического эффекта, и только в исключительных случаях открытие новых точек может быть продиктовано репутационными, маркетинговыми или иными целями в ущерб экономической эффективности сети
Принцип приоритета экономической эффективности	Принятие решения по расширению и оптимизации банковской сети должно быть обеспечено полной и актуальной информацией о состоянии внутренней и внешней среды банка
Принцип стандартизации и унификации	Процессы принятия решений и организации работы по массовому созданию подразделений региональной сети, форматы подразделений сети, механизм контроля за эффективностью их деятельности в целях достижения сопоставимости результатов, обеспечения единого качества работы и оптимизации ресурсов должны быть унифицированы и стандартизированы
Принцип разумной достаточности	Определение оптимального количества и территориальной удаленности подразделений банковской сети
Принцип избирательного территориального развития	Открытие подразделения только в регионах (городах, районах города), привлекательных с точки зрения экономического потенциала, потенциальной клиентской базы и уровня конкуренции
Принцип соответствия характеру, возможностям и размерам деятельности банка	Учет всех объективных ограничений, включая ресурсные возможности банка, потенциал развития клиентской базы, возможности применяемых технологий, уровень квалификации персонала, допустимый уровень риска, особенности федерального и местного законодательства и т. д
Принцип ориентации на клиента	Эффективность развития региональной сети достигается лишь в случае изучения и гибкого реагирования на нужды и запросы клиентов
Принцип командности	Сотрудничество и взаимопомощь между сотрудниками различных подразделений сети и головного офиса (при четком и последовательном выполнении инструкций)
Принцип профессионализма	Постоянное совершенствование системы обучения и мотивации персонала подразделений сети банка, помощь и наставничество менее опытным сотрудникам
Принцип освоения современных технологий	Своевременное освоение новых технологий для повышения качества обслуживания клиентов в подразделениях сети и улучшения взаимодействия с головным офисом банка
Источник: [5]	

Реализация стратегии филиальной сети банков в соответствии с предложенными принципами должна основываться на стандартизированном подходе к принятию решений о создании и оценке функционирования новых подразделений, что должно быть реализовано

через разработку системы внутренних стандартов, отражающих совокупность основных правил и процедур.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Статистический бюллетень Национального Банка Республики Казахстан, №1(278), январь, 2018
2. Акишев Д. Национальный банк информирует, разъясняет, комментирует. Откровенный диалог. // Казахстанская правда. – 2018. – № 269 от 15.02.2018.
3. Национальный Банк Казахстана. Пресс- релиз №2. Итоги 2017 года от 25.01.2018//<http://www.nationalbank.kz/?docid=3329&switch=russian>
4. Шутулина С.Ю. Тенденции развития филиальной сети банков в современных условиях хозяйствования//Социально-экономические явления и процессы №4 (012), 2008. С.98
5. Валинурова А.А., Ломакина О.Н. Реализация стратегии регионально-сетевого развития коммерческого банка//Банковское дело 43 (475)-2011. С.27-36

Цой Р.

Екінші деңгейдегі банктердің филиалдарының стратегиясын жүзеге асыру

Мақалада өңірлік шеңберде екінші деңгейлік банктердің филиалдарын дамыту қағидаттарын пайдалану сұрақтары қарастырылған. Банктік тәуекелдерді төмендету жолдары көрсетілген. Жаңа технологиялар негізінде банктік бизнесті жүргізу сұрақтары зерттелген. Коммерциялық банктердің филиалдарының стратегиясын жүзеге асыру сұрақтары зерделенген.

Кілттік сөздер: екінші деңгейлі банктер, кредиттік қоржын, банктердің экономика салаларына берген кредиттері, коммерциялық банктердің филиалдарының стратегиясы, екінші деңгейлі банктер филиалдық желісін дамыту қағидаттары

R. Tsoy

Realization of the strategy of the second-level bank of the bank

The article discusses the application of the principle of development of the branch network of second-tier banks in the regional context. The ways of minimization of bank risks are considered. The issues of conducting banking business on the basis of new technologies are studied. The issues of implementing the strategy of the branch network of a commercial bank

Key words: second-tier banks, loan portfolio, bank loans by economic sectors, strategy of the branch network of a commercial bank, principles for the development of a branch network of second-tier banks

ӘОЖ 336.2

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЛЫҚТАН ЖАЛТАРУДЫ ТЕЖЕУДІҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Шомшекова Б.К., Күржікбаева Н.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
bshomshekovay@mail.ru*

Мақалада салық төлеуден жалтаруды болдырмаудың алдын алу жолдары қарастырылған. Салықтық әкімшілік қызметтерді жүргізу барысында кездесетін салықтан жалтару себептері мен салықтық заң бұзушылықтар түрлері талданған. Салықтық бақылау мен тексерулерді жетілдіру арқылы бюджетке салықтық түсімдердің

нәтижелері зерделенген.

Кілттік сөздер: *салық төлеушілер, салықтық төлемдер, салық әкімшілігі, салық төлеуден жалтару, салықтық құқық, салықтық бақылау, салықтық тексеру.*

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған 26 жыл ішінде Кеңес дәуіріндегі салық жүйесінің элементтерінен толықтай арылып, дербес салық жүйесін құрып, экономикалық қатынастар мен меншік құрылымы, мемлекет пен салық төлеушілер арасындағы қарым-қатынастармен бірге халықтың салықтық мәдениетіне де елеулі өзгерістер орната алды.

Біріншіден, салықтар және бюджетке міндетті басқа да төлемдермен байланысты барлық сұрақтар салық Кодексімен реттелуде.

Екіншіден, салықтық заңнаманың негізгі нормалары нақты анықталған.

Алайда, кез-келген жүйенің дамуына байланысты оны жетілдіріп отыру орынды қағида. Сол секілді, жаһандану кеңістігіне енген ҚР қазіргі салық жүйесінің жетілдіру тұстары да жоқ емес.

Осыған байланысты ҚР Президентінің Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылғы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Салық саясатын бизнестің «көлеңкеден» шығуына бейімдеп, шикізаттық емес сектордағы салықтық базаны кеңейтуге бағыттау керек. Қазіргі салық жеңілдіктерін оңтайландыру қажет. Жалпыға ортақ декларациялау қарсаңында арнаулы салық режимін жаңаша қарастыру керек.

Салықтық әкімшілендіру тетіктері жетілдіруді талап етеді. Ең алдымен, мұның қосымша құн салығын жинауға қатысы бар» -деп атап көрсеткен болатын [1].

Осыдан алдағы уақытта отандық салық жүйесін, оның ішінде салық төлеуден жалтаруды болдырмаудың алдын алу, мемлекеттік бюджетке түсімдердің толық орындау арқылы тұрақты экономикалық даму мен өндірістік күштерді жетілдірудің өзіндік жолдарын қарастыру объективті қажеттіліктен туындайды.

Ешбір елде салық төлеуші салықтарды өз бетімен дербес және патриоттық-азаматтық сана-сезіммен төлеуге ешқашанда белсенділік танытқан емес. Алайда салық төлеуден ешкімнің қашып құтыла алмайтыны да баршаға мәлім. Соған қарамастан салық саласында салықтық құқық бұзушылықтар және салық төлеуден жалтару және т.б.жиі кездесіп отырады. Бұл құбылыс көптеген мемлекеттерде орын алып отырған көрініс.

Салықтан жалтару – салық төлеушінің түрлі заңға қарсы амалдармен салық төлеуден жалтаруы, қашқалақтауы яғни өзінің салықтық міндеттерін орындамауы. Мысалы салық төлеуші әдейі салық салу объектілерін (пайда, табыс, тауар айналысы, мүліктерді) жасыруы немесе оны азайтып көрсетуі. Бұл жерде салық төлеуші салықтық төлемдерді жартылай немесе толық төлемеуді мақсат етеді. Мұндай заңсыз әрекеттер салықтық түсімдерінің ортақ қазына бюджетке толық түсуіне кері әсерін тигізеді [2].

Осыған байланысты еліміздегі салықтан жалтару мәселелерін зерттеу және талдау барысында, олардың орын алуының келесі басты себептерін көрсетуге болады, олар:

1. Шаруашылық және кәсіпкерлік немесе басқа қызметін жүргізуге мүмкіндік бермейтін елеулі салық ауыртпалығы, салықтардың үлкен көлемі мен жоғары мөлшерлемесі субъектісінің «көлеңкелі» экономикаға кетуіне ықпал етеді;

2. Салық заңдылығындағы толықтырулар, өзгертулер, түзетулердің көптігі, инструкциялар мен ережелердің мазмұны бойынша белгіленген нормаларды әр түрлі түсінуге мүмкіндік береді;

3. Салық қызметін ұйымдастырудағы жетіспеушіліктер;

4. Субъектілердің салық сомаларын «көлеңкелі» бизнесті инвестициялау және байыту үшін біле тұра әдейі, төлемеуі [3].

Аталғандар еліміздегі салықтан жалтару, «көлеңкелі» экономика көлемінің артуының негізгі себептерінің бірі болып отыр. Басқа елдердің банктеріндегі шоттарына ақша аударымдарының жиіленуі, кәсіпкерлік қызметтің нақты нәтижесін тиімді азайту, мүлік

құнының көлемін кемітіп көрсету және т.б. бюджетке салықтық кірістердің толық түспеуіне әкелуде.

Сондықтан Қазақстандағы «көлеңкелі» экономиканың жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) 1/3 немесе 40% құрайды деген деректерді жоққа шығармайды.

Осы жағдайларға тосқауыл қою үшін салықтық төлемдерді мәжбүрлі түрде төлету шаралары бекітілген: салық төлеушінің мүлкін тұтқындау; оны одан ары төленуі тиіс салықтық айыппұлдың есебінен сату; шаруашылық жүргізу әрекеттерін уақытша тоқтату және т.б. Салықтық төлемдер бойынша жауапкершіліктердің заңдылық негіздері белгіленген. Мысалы, салық орындарына салық төлемдерін төлемеу немесе белгіленген мезгілін бұзып төлейтін заң бұзушыларға салық сомасының 5% өлшемінде салықтық санкция төлеуді жүктейді, салық есептемесін мезгілінен 6 айға кешіктірген жағдайда бұл сома -10% артады. Ал салық және басқа да міндетті төлемдер бойынша бюджетке жартылай сомасын немесе мүлде төленбегенде салық және басқа да міндетті төлемдердің сомаларынан 50% мөлшерде санкция төлеу қарастырылған. Бұған салық объектісін көрсетпеу, не төмендету, салықты қате есепке алу, өтірік немесе әдейі банкроттылық жариялау, мүлікті жасыру, дұрыс емес шот-фактураларды пайдалану жатады. Осы әрекеттер 1 жыл ішінде қайталанса, оларға төленбеген салықтар сомасының 100% өлшемінде санкция салынады [4].

Дегенмен, аталған шаралар салық төлеуден жалтару проблемасын толығымен шектеуге қауқарсыз. Салық төлеушілер салық салу объектілері мен табысын жасырудың барған сайын құйтырқы әдістерін ойлап табуда, салық қызметіне әдейі өзгертілген мәліметтер беру жағдайлары кездесуде.

Қазіргі уақытта елімізде орын алып отырған салықтан жалтару бойынша жүргізілген жұмыстарды зерделеу барысында, оның жиі кездесетін келесідей түрлері мәлім болды, олар:

- Салықтық есепке тұру мерзімін бұзу;
- Салық салу объектісінің есебін жүргізбеу немесе оның есебін заң бұзу арқылы жүргізу;
- Салық салу объектілерін жасыру;
- Салықтық декларацияны уақытында немесе мүлдем ұсынбау немесе салықтық декларацияға бұрмаланған мәліметтерді енгізу;
- Салықтарды және басқа да міндетті төлемдерді дұрыс есептемеу;
- Заңды және жеке тұлғалардың табыстарынан табыс салығын дұрыс ұстамау;
- Салықтардың және басқа да міндетті төлемдердің бюджетке уақтылы немесе толық төленбеуі;
- Салық қызметі органдарының салықтарды есептеу және төлеу бойынша құжаттарды тексеруге жібермеуі немесе басқа да әрекеттер қолдану;
- Салық органдары мен олардың жұмысшыларының заңды талаптарын орындамау;
- Салық төлеушінің ашқан есеп және басқа да шоттары туралы салық органдарына хабарламау;
- Салық төлеушіден салықтардың, айыппұлдардың, өсімпұлдардың сомасын өндіріп алу жөніндегі салық органдарының инкассолық талаптарын орындамау;
- Заңды тұлғаны, оның филиалын немесе өкілеттілігін заңды мемлекеттік тіркеуден өткізбей қызмет ету;
- Кәсіпкерлік қызметті лицензиялық және инвестициялық ережелерді бұзу арқылы жүргізу;
- Салық органдарының ережелерін қадағаламау;
- Салық органдары қызметкерлерімен жүргізілген операцияларды тексеруге жіберуден бас тарту.

Аталған себептер салық саласындағы заң бұзушылықтарға, оның ішінде салықтан жалтару сияқты өткір мәселесінің елімізде туындауына әкеліп отыр.

Осыған байланысты ҚР қолданыстағы салық Кодексінің талаптарындағы салық төлеушілерге салықтық бақылау жүргізу және салықтық рейдтер мен тексерулер көмегімен, оның ішінде құжаттық тексерулер арқылы (құжаттық тексерулер кешенді, тақырыптық және қарсы тексерулер) есептік мәліметтерді нақтылау, анықтау, салықтар мен басқа да міндетті төлемдерді есептеу, оның уақтылы бюджетке толық түсуін жиі қадағалауы саласындағы қызметтерін жетілдіру орынды болмақ.

Мысалы, Алматы облысы бойынша 2016 жылдың 1 қазанына мемлекеттік бюджетке түсетін кірістер бойынша жоспары 172 734 млн.теңге болса, түсім 187 615 млн.тңг.құрап, 108,6 пайызға орындалып, қосымша 14 881 млн.теңге түскен. Бұл өткен жылмен салыстырғанда 6 177 млн.теңгеге артық.

Жергілікті бюджет бойынша жоспар 104,7 пайызды құрап, жоспардан тыс 4 506 млн.тңг, өткен жылмен салыстырғанда 5 635 млн.теңгеге артық түскен.

Республикалық бюджет бойынша жоспар 113,4 пайызға орындалып, жоспардан тыс 10 375 млн.теңге, өткен жылмен салыстырғанда 543 млн.теңгеге артығымен орындалған.

Бұндай салықтық міндеттемелердің артық орындалуын қамтамасыз ету үшін облыстық Мемлекеттік кірістер органдарының қызметкерлерімен, салық Кодексіндегі барлық салықтық әкімшілдік механизмдер қолданылған. Нәтижесінде ағымдағы жылдың басынан мемлекеттік бюджетке 2 797 салық төлеуші бойынша 6 747,7 млн. теңгеге қосымша түсімдер төмендегі салық түрлері бойынша өндірілген:

- корпоративтік табыс салығынан 2 119,3 млн. теңге;
- қосылған құн салығынан 2 081 млн. теңге;
- заңды тұлғалардың мүлкіне салынатын салығынан 593,5 млн. теңге;
- жеке табыс салығынан 483,1 млн. теңге;
- кедендік төлемдерден 459,2 млн. теңге;
- әлеуметтік салығынан 272,8 млн.теңге;
- айыппұлдар 177,4 млн. теңге;
- көлік құралдарына салынатын салығынан 90,6 млн. теңге;
- сыртқы жарнаманы орналастырғаны үшін төлемнен 40,2 млн. теңге;
- пайдалы қазбаларды өндіруге салынатын салығынан 31,8 млн.теңге;
- акциз бойынша 21,0 млн. теңге;
- ойын бизнесі бойынша 25,0 млн.теңге;
- басқасы 352,8 млн.теңге.

Одан басқа Еуразиялық Экономикалық Одаққа (ЕАЭО) мүше мемлекеттер аумағынан импортталған тауарларға қосылған құн салығынан 5 958 млн.теңге, республикалық бюджетке акцизден 5 411 млн. теңге, резидент емес тұлғалар үшін қосылған құн салығынан 1 478 млн. теңгеге, пайдалы қазбаларды өндіру салығынан 147 млн. теңге, жергілікті бюджетке акцизден 2 701 млн. теңге, жеке табыс салығынан 2 125 млн. теңгеге, әлеуметтік салығы 2 087 млн. теңгеге, жеке тұлғалардың көлік құралдарына салынатын салығынан 229 млн. теңгеге, жер салығынан 42 млн. теңгеге артығымен орындалған.

Облыс аумағындағы салықтық тіркеу есебіне салық төлеушілерді тарту бойынша жұмысты жүргізу барысында басқа облыстардан 430 салық төлеуші қайта тіркеліп, 2016 ж. олардан 822,2 млн.теңге, оның ішінде жергілікті бюджетке 286,1 млн.теңге, республикалық бюджетке 536,1 млн.теңге түскен. Олардың ішіндегі төмендегідей ірі салық төлеушілер бар:

- "А-ТА Строй" ЖШС Бостандық ауданы бойынша МКБ-нан Қарасай ауданына қайта тіркелгендіктен 157,9 млн.теңге сомасында салық, оның ішінде жергілікті бюджетке 47,1 млн.теңге, республикалық бюджетке 110,8 млн.теңге түсті;

- "BACARDY" ЖШС Әуез ауданы бойынша МКБ-нан Панфил ауданына қайта тіркелген, 45,5 млн.теңге сомасында салық, оның ішінде жергілікті бюджетке 0,9 млн.теңге, республикалық бюджетке 44,6 млн.теңге;

- "TOO"Kaz World Logistic" ЖШС Жетісу ауданы бойынша МКБ-нан Талдықорған

ауданына қайта тіркелген, 43,8 млн.теңге сомасында салық түсті, оның ішінде республикалық бюджетке 43,8 млн.теңге;

- "ГлобалСтройСнаб" ЖШС Алатау ауданы бойынша МКБ-нан Іле ауданына қайта тіркелді, 36,3 млн.теңге, оның ішінде жергілікті бюджетке 32,0 млн.теңге, республикалық бюджетке 4,3 млн.теңге сомасында салық түсті;

- "ШығысИнСтрой" ЖШС Медеу ауданы бойынша МКБ-нан Қапшағай қ. қайта тіркелді, 35,9 млн.теңге сомасында салық түсті, оның ішінде жергілікті бюджетке 10,6 млн.теңге, республикалық бюджетке 25,3 млн.теңге;

-"KAZ Waste Conversion" ЖШС Алмалы ауданы бойынша МКБ-нан Қарасай ауданына қайта тіркелді, 25,8 млн.теңге, оның ішінде жергілікті бюджетке 14,4 млн.теңге, республикалық бюджетке 11,4 млн.теңге сомасында, салық түскен.

- "Позитив STS" ЖШС Жетісу ауданы бойынша МКБ-нан Іле ауданына қайта тіркелді, 20,7 млн.теңге сомасында, оның ішінде жергілікті бюджетке 1,9 млн.теңге, республикалық бюджетке 18,8 млн.теңге салық түсті.

Бюджеттің табыс бөлігін толтыруда шағын және орта бизнес субъектілеріне салық салудың өзіндік орны бар. Осы бағыттағы салықтық әкімшілендіру жұмыстарды жүргізу арқылы 2016 ж. шағын және орта бизнес субъектілерінен түскен салықтар мен басқа да міндетті төлемдердің сомасы 36 988,2 млн.теңгені құрап, өткен жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 12 327,6 млн.теңгеге көбейген.

Жалпы облыс бойынша 2016 ж. 136 621 шағын және орта бизнес субъектілері тіркелген, оның ішінде 100 170 әрекеттегілер, өткен жылмен салыстырғанда тіркелгендер саны – 2117 салық төлеушіге азайған. Олардың қызметтерінен бюджетке түскен салықтар мен басқа да міндетті төлемдер 28 736,9 млн.теңгені немесе жалпы шағын кәсіпкерлік субъектілерінен түскен салық түсімдерінің 77,7 пайызын құрап отыр[4].

Арнайы салықтық режимдерін қолданатын шағын және орта бизнестегі салықтық міндеттемелерін орындау бойынша бақылау мен әкімшілендіру барысында 2016 ж. бюджетке қосымша салық пен басқа міндетті төлемдері 561,5 млн. теңгеге артқан.

Жоғарыдағы талдаулардан ортақ қазына бюджетке түскен салықты және тағы басқа да міндетті түсімдердің артығымен орындалуына Мемлекеттік кірістер органдарымен жүргізілген салықтық бақылаулар мен салықтық тексеру қызметтерінің нәтижелерін көрсетеді.

Мысалы, мемлекеттік кірістер органдарымен 2016 ж. заңды және жеке тұлғаларға 3519 тексерісі, оның ішінде 415-құжаттық, 943-рейдтік тексерулер және 253-хронометраждық бақылаулар жүргізілген.

Құжаттық және кедендік тексерулер қорытындысы бойынша барлығы 15 152,7 млн. теңге салық, кеден төлемдері және басқа да міндетті төлемдерімен өсімпұл қосымша есептеліп, оның ішінде қылмыстық іс қозғалған заңды тұлға бойынша есептелген сома 7 331,8 млн.теңге, немесе жалпы есептелген соманың 48%-ын құрайды. Барлық қосымша есептелген соманың 2 300 млн. теңгесі өндірілген.

Хронометраждық бақылаулар бойынша 253 салық төлеушінің табыстары 24,0 млн. теңгеге артып қосымша 23,2 млн. теңге бюджетке өндірілген.

Рейдтік тексерулер бойынша 943 салық төлеушіге 2,8 млн. теңге айыппұл салынып, 89 есепке тұрғызылған [5].

Осындай салық әкімшілігі жүргізген қызметтерін қортындылай және талдай отырып, еліміздегі салықтан жалтарудың саналы және санасыз түрлерін бөліп қарастырған орынды деген ойдамыз.

Саналы жалтару – салық заңнамасын нақты білу негізінде салық төлеуші тарапынан жасалатын салықтарды толық және уақтылы төлемеуімен байланысты заңсыз әрекеттері.

Санасыз жалтару – керісінше салық заңнамасын жетік білмеуі немесе толық түсінбеуі негізінде салық төлеуші тарапынан жасалатын салықтарды толық және уақтылы төлемеуімен байланысты заңсыз әрекеттері екенін ескерсек, салық заңнамасының орындалуын

қамтамасыз ету барысындағы салықтық бақылау мен тексерудің міндеттері күрделене түсетіні анық.

Бұл мәселелерді шешудің бір жолы - салық заңнамасын тек қана салық қызметі органдары тарапынан емес, сондай-ақ салық төлеушілерді ақпараттандыру қызметіне де назар аудару орынды болмақ.

Осы бағыттағы Алматы облысының аумағындағы салықтан жалтаруды болдырмау, салықтық міндеттерін орындау бойынша мемлекеттік кірістер департаменті тәжірибесіндегі бірнеше жүргізілген шаралар назар аударуға тұрарлық.. Мысалы, салық және кедендік кодексінің ережелерін түсіндіру бойынша 537 семинар-кеңес, 253- «Ашық есік күндері», 400-сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қатысты «Дөңгелек үстелдер», салықтық және 3-кедендік әкімшілендіру мәселелері жөніндегі консультативтік кеңестің ұйғарымымен салық және кеден заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстарды талқылау және жалпылау үшін бизнес-қоғамдастықтар, Алматы облысының кәсіпкерлер палатасының өкілдері мен профильдік басқармалардың басшыларының қатысуымен болған, жаңа салық Кодексіне ұсыныс енгізу жұмыс тобының отырыстары мен т.б. өткізілуі облыс бойынша бюджетке төленетін салықтық және басқа да төлемдердің артығымен орындалуына әкелген.

Одан басқа салық төлеушіні ақпараттандыруды дамыту- салықтан қашқалақтауды тежеудің және салық заңдылықтарын орындауға ықпалды бағытының бірі болатыны сөзсіз.

Осындай түрлі деңгейдегі кешенді іс-шаралармен бірге салықтық бақылау және тексеру түрлерін жетілдіру, салықтан жалтаруға тойтарыс беретін жаңа құралдарды қолдану, мультипликациялық нәтижеге жетуге, салықтық-құқықтық тәртіптің нығаюына, заңсыз айналымды төмендетуге және салықтық мәдениеттің артуына орта құрады деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» ҚР Президентінің 2017 жылғы Қазақстан халқына Жолдауы // Экономика, 2017.
2. Найманбаев С. М. Салықтық құқық. -Алматы: Жеті Жарғы, 2005.
3. ҚР "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" Заңы -Алматы: Бико, 2008г.
4. Сейдахметова Ф.С. «Налоги в Казахстане», Алматы – 2002.
5. Алматы облысы әкімдігінің ресми сайты <http://www.zhetysu.gov.kz>

Шомшекова Б.К., Курчикбаева Н.

В статье рассмотрены пути предотвращения уклонения от налоговых обязательств. Исследованы причины уклонения от налоговых обязательств с помощью налогового администрирования по устранению налоговых нарушений. Проанализированы результаты поступления в бюджет страны с помощью совершенствования налогового контроля и проверок.

Ключевые слова: налогоплательщики, налоговые платежи, налоговое право, механизм налогового администрирование, уклонение от налоговых обязательств, налоговый контроль, налоговые проверки

B.K. Shomsheкова, N. Kurchikbayeva

The article considers ways of preventing the deviation from tax obligations. The reasons of deviation from tax obligations by means of tax administration on elimination of tax violations are investigated. The results of entering the country's budget with the help of tax control and verification are analyzed

Key words: tax system, taxpayers, tax payments, tax law, tax administration mechanism, tax evasion, tax control, tax inspections

ӘОЖ 336.2

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ САЛЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Шомшекова Б.К., Жамаубаев Р.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
bshomshekova@mail.ru*

Мақалада шағын орта бизнесті дамытудағы мемлекеттің салықтық реттеуінің мәні мен орны қарастырылған. Мемлекеттің шағын және орта бизнесті дамыту үшін салықтық реттеу арқылы бюджетке түсетін салықтар мен басқа да міндетті төлемдердің көлемін арттырудағы қырлары зерделенген. Мемлекеттің салықты реттеу қызметі әрі мемлекетті, әрі кәсіпкерлерді қызықтыратын мәселе болғандықтан, нақты мәліметтермен көмегімен талдау жүргізілген. Отандық шағын орта бизнесті дамыту және бюджетке түсімдерді арттырудың қырлары айқындалған.

Кілттік сөздер: салық жүйесі, салықтық реттеу, шағын және орта бизнес, салықтық төлемдер, салықтық жеңілдіктер.

Бүгін Қазақстан Республикасының алдында «дамыған мемлекеттер» қатарына еніп, оның тең құқылы қатысушысы болу мәселесі тұр. Бұл үшін елімізде маңызды алғы шарттары мен қажетті институционалды-құқықтық негіздері қалыптасып, жетілдіруде. Кәсіпкерлік сферасына бизнес жүргізудің заманауи тәсілдері мен әдістері еңгізілуде. Соңғы жылдары елімізде жүргізілген салық реформасы мен т.б.түрлі бағдарламалардың ықпалынан кәсіпкерліктің дамуында елеулі өзгерістер болғанын көрсетеді. Нәтижесінде орнықты экономикалық өсім мен кәсіпкерлік белсенділіктің артуы, көлеңкелі экономикаға тосқауыл қою, мемлекетке шетелдік инвестицияларды жұмылдыруды қамтамасыз ететін маңызды факторлардың біріне айналды.

Соған қарамастан еліміздегі шағын және орта бизнестің ішкі жиынтық өніміндегі (ІЖӨ) үлесі қалаған деңгейден төмен, небәрі 25 пайызды құрайды. Сондықтан осы саланы мемлекет тарапынан реттеулерді жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Аталған мәселені шешудің бастысы салықтық реттеулерді дамыту деген ойдамыз.

Қандай да болмасын мемлекеттің салық жүйесі негізінен екі қызметті атқаратыны белгілі. Біріншісі фискалды қызмет болса, екіншісі реттеуші қызметі. Фискалды қызмет ешкімді де аландата қоймайды, себебі кез келген мемлекеттің өмір сүруі үшін қаражаттың қажеттілігі өте маңызды нәрсе. Реттеуші қызметі әрі мемлекетті, әрі кәсіпкерлерді аса қызықтыратын мәселесі болып табылады. Баршамызға белгілі таразының екі жағы сияқты, біріншісі мемлекеттің қажеттілігінен туындаса, ал екіншісі еркін кәсіпкерлікпен айналысатындардың мүдделерінен шығады.

Қазақстандағы салықтардың атқаратын реттеуші қызметінің, өз атына толық сәйкес келе бермейтін тұстары бар. Оны салықтардың реттеушілік рөліндегі келесі шарттарға жауап беруінен, яғни мемлекеттік бюджетке түсетін кірістің жеткілікті көлемін қамтамасыз ету және кәсіпорындар мен жеке тұлғаларға салынатын салықтардың ауыртпалығын азайтудағы реттеу қызметтерінде орын алып отырғанын байқауға болды.

Салықтар экономикалық категория ретінде шаруашылық жүргізуші субъектінің және жеке тұлғалардың мемлекетпен арасында туындайтын қаржылық қатынастар жиынтығы болғандықтан, салық салуды екі жаққа тиімді етіп құру қағидасын сақтау орынды болмақ. Бірақ, оны құру күрделі және қарама қайшы мәселе болып табылады. Себебі мемлекет үшін негізгі мәселе салықтық түсімдерді көбейту болатын болса, ал жеке тұлғалар мен шаруашылық субъектілер үшін салық ауыртпалығын азайту.

Осыдан мемлекеттің салықтық реттеуінің нәтижелілігі олардың атқаратын рөліне тікелей байланысты. Егер елдегі салық салу тәжірибесі іс жүзінде тиімді тепе-теңдікті сақтап және оны қалыптастыра алса, бұл қоғам үшін жағымды болып келеді. Сондықтан теориялық және тәжірибелік тұрғыда кәсіпкерлік қызметке салықтың ықпалын және оның шағын және орта бизнесті дамытудағы рөліне салыстырмалы талдау жүргізе отырып, әр кездегі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты туындайтынын салықтық реттеулердің қажеттілігі, мемлекет тұрғысында орын алып отыратын құбылыс болып табылады.

Жалпы кәсіпкерлік пен шағын және орта бизнестегілер өз пайдасы үшін өнім шығарып, қызметтер көрсетіп, инновацияларды жүзеге асыруына мемлекеттің салық саласындағы реттеулері мен қолдауларының тигізетін әсерін ескерсек, оны тиімді ұйымдастырудың жолын қарастыру, оны жүзеге асырудың пәрменді тетіктерін айқындап отыру керек. Ол мемлекет пен кәсіпкерлік мүдделерін өз ара жақындатып, қоғамдағы үйлесімдікті қамтамасыз етеді. Оны көптеген экономикасы озық дамыған елдердің тәжірибесіндегі ШОБ өнім шығарылымы, жұмыспен қамтылғандар саны мен жұмыс істеп тұрған субъектілері бойынша ІЖӨ қалыптастырудағы орнынан көруге болады.

Қазақстан Республикасының 2020 жылдарға дейін арналған бағыттарын жүзеге асыру үшін, еліміздегі шағын және орта бизнесті дамытудағы экономикалық қолдаудың жиынтық механизмдерінің құрамында салықтық реттеуді жетілдіру маңызы артып отыр [1].

Сондықтан мемлекет елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын, оның ішінде шағын және орта бизнесті салықтардың көмегімен қолдаулардың әлемдік тәжірибесін зерделей отырып және қазіргі уақытта орын алып отырған қажеттіліктерге байланысты реттеуді жетілдіру орынды болмақ. Ол үшін отандық салық жүйесіндегі салық құрамы, салықтық ставкалардың деңгейі және салық түрлері бойынша жеңілдіктерінің мөлшерін және т.б. мемлекеттік деңгейде бекітілген талаптарды қайта зерделеу керек.. Аталғандар негізінен басты екі мәселені шешудің жолдарын айқындай алады, олар:

- а) мемлекеттік шығындарды қаржыландырудың негізгі көзін анықтау;
- б) реттеу құралын анықтау болып табылады.

Осыдан мемлекет өз алдына келесі мақсаттарды шешуге өріс алады, олар:

- экономикалық өсімге жету және оған орнықты жағдай жасау;
- тауарлар мен қызметтердің тұрақты бағасын қамтамасыз ету;
- еңбекке жарамды халықты жұмыспен қамту;
- халықтың ең төменгі табысын қамтамасыз ету;
- халықтың әлеуметтік жағдайын көтеру;
- сыртқы экономикалық жағдайды теңдестіру.

Аталғандарды тиімді шешу арқылы отандық салық жүйесінің алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі - ШОК шарушылық қызметтерінің қарқындылығын арттыруға орта құратыны белгілі.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасының «Стратегия-2030», «Стратегия-2050» «Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы», «Бизнестің жол картасы» және т.б. бірге ҚР Президентінің жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауындағы бағыттары бойынша салық жүйесіне енгізілген өзгерістер, еліміздегі шағын орта кәсіпкерліктің (ШОК) бұқаралық құбылыс болуына жол ашады. Осы жағдайда шағын және орта бизнестегі тұлғаларды әрқашанда қолдау және оны дамытудың өзіндік тетіктерін жетілдіру арқылы жүзеге асады деген ойдамыз.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы салық заңнамасына сәйкес шағын бизнес статусын алған кәсіпкерлерге өз қарекетімен айналысу үшін, елімізде арнаулы салық режимдері белгіленген, олар:

- жалпыға бірдей белгіленген тәртіп;
- біржолғы талон негізіндегі арнаулы салық режимі;
- патент негізіндегі арнаулы салық режимі;

- оңайлатылған декларация негізіндегі арнаулы салық режимі [2].

Қазақстан Республикасының соңғы салық Кодексі аталған арнаулы салық режимдерінің бірін және кәсіпкердің салықты есептеу мен төлеудің, сонымен қатар бюджетпен есептесудің ерекше жолын таңдауға құқық берген. Бұл кәсіпкерлер үшін тиімді шара деуге болады. Себебі шағын және орта бизнеспен айналысатын кәсіпкерлердің арнайы экономикалық, құқықтық білімдері жоқ болғандықтан, оларға салық төлемдерін есептеу қиындық тудыратындықтан осындай қарапайым жолмен салық төлеу оңай және де түсінікті.

Одан басқа Қазақстан Республикасының «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау» туралы заңы бойынша шағын кәсіпкерліктің субъектілері болып қарамағындағы адамдардың саны орта есеппен жылына 50 -ден аспайтын жеке тұлғалар және активтерінің құны орташа бір жылда 60,0 мың есе айлық есептік көрсеткіштен аспаған заңды тұлғалар жатады [3].

2017ж. аталған нормативтік-актілерді басшылыққа алып, Қазақстан Республикасының жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілер саны 2016 жылмен салыстырғанда 4,5%-ға өскен. ШОК субъектілерінің жалпы санында дара кәсіпкерлер үлесі 65,4%, шағын кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар – 18%, шаруа немесе фермер қожалықтары – 16,4%, орта кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар – 0,2% құраған.

Осы жылдардағы ШОК субъектілерінің Қазақстан Республикасы бойынша әлеуметтік-экономикадағы орнын, олардың өнім шығарылымы мен жұмыспен қамтылғандар және белсенді субъектілердің яғни жеке тұлғалар, дара кәсіпкерлер және орта кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар мен шаруа (фермер) шаруашылықтарының 2017 ж. мәліметтеріне талдау жүргізу барысында өткен жылмен салыстырғанда оң өзгерістердің болуы мемлекеттік реттеулердің нәтижесінде деген қорытынды жасауға болады (кесте 1).

Кесте 1

2017ж. ҚР және Алматы облысы бойынша ШОК көрсеткіштері

Мазмұны	Барлығы	оның ішінде			
		шағын кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	орта кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар	дара кәсіпкерлер	шаруа (фермер) қожалықтары
2017 ж. ШОК жұмыс істеп тұрған субъектілерінің саны, бірлік					
Қазақстан Республикасы	1 152 376	198 726	2 630	763 526	187 494
Алматы облысы	110 877	7 788	156	58 194	44 739
Алматы обл. ҚР бойынша үлесі, %	8,74	4,85	5,57	7,25	23,86
2017 ж.ШОК-та жұмыспен қамтылғандар саны, адам					
Қазақстан Республикасы	3 211 827	1 198 208	358 457	1 265 197	389 965
Алматы облысы	280 666	58 116	19 950	91 732	110 868
Алматы обл. ҚР бойынша үлесі, %	0,87	4,85	5,57	7,25	28,43
2017 ж.ШОК субъектілерімен өнім шығарылымы, мың. теңге					
Қазақстан Республикасы	8 656 761	6 052 037	1 680 134	782 755	141 834
Алматы облысы	425 161	209 961	131 891	54 386	28 922
Алматы обл. ҚР бойынша үлесі, %	4,9	3,37	7,85	6,95	20,1

Ескерту - Ресми статистикалық ақпараттар - www.stat.gov.kz мәліметтері бойынша құрастырылған.

Кесте мәліметтерінен 2017 жылды өткен жылмен салыстырғанда ШОК өнім шығарылымы 24,2%-ға, жұмыспен қамтылғандар саны және жұмыс істеп тұрған субъектілер саны 2%-ға және 4,8%-ға сәйкесінше өскен.

2017 ж. ШОК жұмыс істеп тұрған субъектілерінің саны-1 152 376 бірлік, Алматы облысы бойынша сәйкесінше - 110 877 бірлік (оның ҚР үлесі, 8,74 %), өнім шығарылымы 8656,8 млрд. теңгені, сәйкесінше Алматы облысында -8 656 761 мың тнг. (ҚР үлесі, 4,9 %), жұмыспен қамтылғандар саны-3 211 827, Алматы облысы бойынша -280 666 адамды (ҚР үлесі, 0,87 %) қамтыған. Берілген мәліметтерден аталған көрсеткіштер бойынша Алматы облысының республикадағы үлесінің төмендігін байқатады. Мысалы 2017 ж. ҚР ШОК барлық жұмыс істеп тұрған субъектілер ішінде Алматы облысының үлесі небәрі- 8,74 %, оның ішінде шағын кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар бойынша-4,85%, орта кәсіпкерліктегі заңды тұлғалар- 5,57%, дара кәсіпкерлер-7,25%, шаруа немесе фермер қожалықтары- 23,86% құраған [4].

Бұл ресми мәліметтерден Қазақстанда ШОК даму деңгейіндегі өзгерістерге қарамастан, оның облыстарындағы жағдайлар бойынша кемшіліктердің бірі ретінде көптеген елдердегідей экономикалық қызметтегі шамадан тыс реттеудің орын алып отырғанын айтуға болады. Мысалы, бизнес құру және жүргізу кезінде кәсіпкерлер орындауы тиіс күрделі және айқын емес рәсімдеулер экономикалық өсуге үлкен кедергі болып отыр. Бұл рәсімдеулер өндірістік шығындарды және кәсіпкерлердің шығасыларын ұлғайтады, олардың нарыққа қол жеткізуін шектейді, бизнестің дамуын тежейді, бизнес-ортаны нашарлатып, сыбайлас жемқорлықтың дамуына ықпал етеді. Орын алып отырған әкімшілік кедергілер экономиканың көлеңкелі секторының пайда болуының негізгі себептерінің бірі болып отырғаны құпия емес.

Бұдан басқа елімізде шағын және орта кәсіпкерліктің дамытуда орын алып отырған негізгі проблемалар бар, олар:

1) екінші деңгейдегі банктердің жеке кәсіпкерлік субъектілеріне несие беруі кезінде кепілді қамтамасыз ету бойынша жоғары талап қоюы;

2) кепіл мүлгінің өтімді болмауына байланысты аудандарда, шағын қалалар мен ауылдық округтерде екінші деңгейдегі банктердің несиелік қаражатына қол жеткізе алмауы;

3) бастапқы капиталының болмауынан ауыл халқы үшін мемлекеттік қолдау бағдарламаларының кейбір қаржы құралдарының қолжетімді болмауы;

4) ауылдық округтердегі кәсіпкерлердің бизнесті жүргізу бойынша орталықтан көрсетілетін қызметтерді алу және бухгалтерлік және салықтық есеп саласында, маркетинг, менеджмент, заң және қаржы мәселелері саласындағы консалтинг бойынша мүмкіндіктерінің шектеулілігі және т.б.

2017 жылы еліміздің заңнамаларына енгізілген түзетулерге байланысты 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап қазақстандықтар үшін кейбір міндетті мемлекеттік бюджеттің төлемдері өсетіні белгілі. Онымен бірге зейнетақы мен әлеуметтік төлемдердің көлемі қатар көтеріледі деген болжамдар да бар. Сондықтан жаңа салық Кодексінде шағын және орта бизнесті дамыту үрдісінде салықтық жүктемесінде өзгерістер енгізе отырып, реттеу орынды болмақ деген ойдамыз. Мысалы интернет-сатушыларды салықтан босату, шағын және орта бизнес үшін есеп берудің қолайлы әрі жеңілдетілген жүйесін енгізу, салықтық жүктемені төмендету және т.б. Салықтық есеп беруге қатысты көптеген түсініспеушіліктер мен жаңсақтық жағдайларды салық төлеушілердің пайдасына қарай талқылап, шешу, салықтық шегерістердің нақты жүйесі енгізу «жеңілдетілген декларация», жер қойнауын пайдаланушыларға баламалы салық қарастыру орынды болмақ. Ол шағын және орта бизнестің өркендеуіне жол ашып, еліміз бюджетінің нығаюына ықпал етеді деген пікірдеміз.

Оның өзектілігін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің стратегиялық мақсатымыздың бірі – елдің ішкі жалпы өніміндегі шағын және орта бизнестің үлесі 2050 жылға қарай кем дегенде 50% болуын қамтамасыз ету.

Бұл – өте өршіл мақсат, бірақ оған қол жеткізуге болады. Оны орындау үшін қазіргі ... қадамдар жасалуы қажет»-деп атап көрсеткен болатын [5].

Алдағы уақытта осы мәселелердің шешімінің табылуы Қазақстан Республикасындағы жалпы кәсіпкерлік пен шағын және орта бизнес субъектілерін дамытуға және олардың бәсекелестік қабілеттерін ашуға қажет ортаны қалыптастырады деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстанның 2020 жылға дейінгі үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы //Егемен қазақстан,2010ж. 23 сәуір
2. Қазақстан Республикасының "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" Заңы(Салық Кодексі) -Алматы: Бико, 2002г.
3. Қазақстан Республикасындағы «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау» туралы заңы
4. Қазақстан Республикасының статистика Агенттігінің мәліметтері//www. stat. kz.
5. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

Шомшекова Б.К., Жамаубаев Р.

В статье рассмотрены место и значение государственного налогового регулирования малого и среднего бизнеса. Исследованы влияние государственного налогового регулирования на развитие малого и среднего бизнеса и увеличение налоговых и других платежей в бюджет. Регулирующая деятельность государства по налоговом интересу и государство и предпринимателей. Проведен анализ фактических материалов. Определены пути развития отечественного малого и среднего бизнеса и поступления в бюджет.

Ключевые слова: *налоговая система, налоговое регулирование, малый и средний бизнес, налоговые льготы, налоговые платежи*

B.K. Shomshekova., R. Zhamaubaev

The article discusses the place and importance of state tax regulation for the development of small and middle businesses. The influence of state tax regulation on the development of small and middle businesses and the increase of tax and other payments to the budget. The state's tax regulatory activities are of interest to both the state and entrepreneurs. The analysis of actual materials is carried out. The directions of development of domestic small and middle businesses, including revenues to the budget.

Key words: *tax system, tax regulation, small and middle business, tax benefits, tax payments*

**ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

УДК 159.9

ПЕРЕПОДГОТОВКА И ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ КАДРОВ В УРОВНЕВОЙ СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Абишев Н.А., Абишева Д.Н.

*Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
ЦПМ АОО «НИИШ» г. Талдыкорган*

В нашем исследовании концепция общеизвестного уровня системы образования полностью доступна для нас во всех отношениях, включая временную, скорость и ориентацию, и позволяет субъекту осуществлять свою собственную учебную программу средней школы путем дальнейшего повышения его квалификации, профессионального развития или переподготовки.

Ключевые слова: переподготовка, повышение квалификации, повышение уровня образования, интеграция, методологическая культура, взаимодействие.

В XVIII веке в российских учебных заведениях формы оценивания подготовки и переподготовки кадров заимствовались из европейской образовательной традиции, но начиная с XIX века была начата разработка собственных способов контроля за обучением. Следует подчеркнуть по мнению Л.В. Заниной, Н.П. Меньшиковой что, «... до настоящего времени в мире **не разработана** оптимальная система оценки качества образования в том числе переподготовки и повышения квалификации кадров. В то же время значимость оценочной культуры преподавателя в системе педагогической подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров заключается в том, что в педагогическом процессе оценивание выступает посредствующим звеном в системе субъект-объектных отношений...» [Занина Л.В., Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства. - Ростов-на-Дону, 2003.- С. 57].

Диалектика взаимоотношений в ходе переподготовки и повышения квалификации слушателя курсов и преподавателя заключается в том, что она меняется местами: субъект оценивания превращается в объект, а объект оценивания - в субъект. Достаточно подчеркнуть, что педагог находится в ситуации, когда он сам устанавливает оценочные барьеры контроля, и он же своим преподаванием и участием помогает слушателю преодолевать их. Таким образом, успех слушателя есть в известной мере и его успех, так же как и неудачи слушателя отчасти оборачиваются неудачами самого преподавателя.

Это показывает то, что деятельность слушателя курсов в ходе переподготовки и повышения квалификации в учебно-познавательном процессе целостная, поэтому ее разделение на учебно-познавательную и контрольно-оценочную искусственно и нужно лишь для более развернутого анализа этой деятельности. Дело в том, что именно в вопросе о контрольно-оценочном компоненте учебно-познавательного процесса в наибольшей степени сконцентрированы многие противоречия, а также нерешенные проблемы в системе переподготовки и повышения квалификации кадров. Ряд негативных явлений, серьезных недостатков и упущений, накопившихся в деятельности курсов повышения квалификации педагогических кадров, с интерпретацией мнения профессора Л.М.Фридмана привел к «...необходимости «решительно искоренять любые проявления формализма в содержании и методах учебно-познавательной деятельности, в оценке умений, и компетенций слушателей курсов, преодолевать так называемую процентоманию...» [Фридман Л.М. Педагогический опыт глазами психолога: Кн. Для учителя. - М: Просвещение, 1987.- С. 177].

Однако прежде всего, должно быть, выяснение места и роли контрольно-оценочной деятельности в целостном учебно-познавательном процессе слушателя курсов. Кроме того, коль скоро речь должна идти об опыте работы самих слушателей курсов, о том как

слушатели курсов как учителя организуют и могут организовать контрольно-оценочную деятельность учащихся, необходимо обсудить и контрольно-оценочную деятельность самих учителей (тренеров).

Уровневая система высшего образования Республики Казахстан, представляет совокупность учреждений образования во главе с многообразием университетов с социальными институтами (магистратура, докторантура) где организовано послевузовское образование: переподготовка и повышение квалификации кадров, их взаимовлиянием и взаимодействием в условиях интенсивной **интеграции** образования. При этом каждый субъект преследует свои специфические цели и задачи исходя из иерархии, то есть расположения в системе уровневого образования: а) расширение учебных планов и обучение своих бакалавров и магистрантов, докторантов в зарубежных вузах-партнерах; б) повышает качество образования и исследований за счет участия бакалавров, магистрантов и преподавателей в международном процессе обмена знаниями; в) создает надежные каналы образовательных коммуникаций и др.

При этом, главное **отличие** магистерских программ от бакалавриата состоит в том, что основной акцент делается **не столько** на передачу знаний в определенной области, сколько на **формирование** у магистрантов целостного системного взгляда на вопросы образования, который позволит в будущем осуществлять **самостоятельную** научно-исследовательскую деятельность и реализовывать самые разнообразные профессиональные цели. Следует всегда помнить, что **ценность** знаний обусловлена трудом использующего их человека. Без человеческого труда знания лежат «мертвым грузом». Только использование их в человеческой деятельности приводит к реализации накопленных знаний и к созданию материальных и нематериальных ресурсов. При этом разнообразие профессиональных целей по мнению профессора А.А.Орлова, «... требуют дополнительных затрат времени и сил, однако не изучены проблемы нормирования педагогического труда, а принципы формирования нагрузки педагога, влияющие на определенные величины его заработной платы, длительное время не пересматривались... изменился и характер реализации названных выше функций: учитель **переходит** от нормативно-исполнительской деятельности к проектировочной, инновационной, исследовательской...» [1, С.57]. Хотя эти проблемы касаются российской школы, но они идентичны и в образовательной практике РК. Данная ситуация для сравнения требует рассмотрения третьей страны в данном аспекте. К примеру, профессор Н.Е.Боревская отмечает, что «... Китай в 1986 году законодательно закрепил приоритетную роль образования в модернизации страны, а в 1997 году правительство КНР провозгласило лозунг «Наука» и образование приведут к расцвету государства», в том числе создание системы непрерывного образования, все эти меры, отвечали вызовам эпохи, сделали школу КНР более открытой, гибкой, эффективной и вариативной...» [2, С.85].

При такой интерпретации понятия «**интеграция**», можно предположить, что оно является одним из **системообразующих**. В качестве подтверждения можно сослаться на мнение профессора А.Я.Данилюк, что «... интеграция является основополагающей категорией педагогики, определяющей характерный для образования способ духовной деятельности... об образовании можно сказать, что по сути оно есть интеграция... в то же время обратное соответствие не столь однозначно... интеграция – это не только образование, она составляет принципиальную основу всех процессов продуктивной духовной деятельности – от индивидуального мышления до науки, искусства, философии... » [3, С.5].

Поскольку система **уровневого** образования высшей школы Республики Казахстан, предполагает совокупность учреждений образования, то понятие «**интеграция**» выступает в роли логического субъекта как сущность, а образование – как одна из форм интегральной самоорганизации культуры [там же, С.5].

В своем исследовании, мы взяли за основу понятия «**уровневое образование**» ее общеизвестную формулировку, кстати вполне приемлемую для нас, как всеохватывающее по

полноте, индивидуализированное по времени, темпам и направленности, предоставляющее субъекту возможность реализации собственной программы получения высшего образования, с дальнейшим повышением квалификации или переподготовки по специальной профессиональной программе.

Главная **цель** уровневого образования – обеспечить каждому человеку постоянное творческое обновление, развитие и совершенствование на протяжении всей трудовой жизни, всеохватывающее по полноте, индивидуализированное по времени, темпам и направленности, представляющее каждому возможности реализации **собственной** программы его получения.

Достижение целей в уровневом образовании как педагогической системе, согласно Концепции непрерывного образования, «...требует **преимущества и многовариантности** содержания образования бакалавриата и магистратуры, докторантуры которая обеспечивает развивающий характер учебно-познавательной деятельности субъектов и опору на творческую **активность** личности. С этих позиций должно рассматриваться все содержание уровневого образования, обеспечиваться его внутренняя согласованность и преимущество...» [4].

Интерпретируя мнение профессора А.С. Колесникова, необходимо развести учреждения образования по специфическим институциональным особенностям (университет, магистратура и докторантура), и предположить, что «...развитие системы уровневого образования предполагает наличие в нем **общего**, это университет со всем своим внутренним и внешним содержанием, статической и функциональной структурой выпускающий специалистов с академической степенью «бакалавр», при освоении образовательной программы первой ступени высшего профессионального образования с нормативным сроком обучения 4 года, **единичного** это магистратура и докторантура также со своими внутренними и внешними содержанием, статической и функциональной структурой с относительной обособленностью, специфическими характеристиками, составляющие ее уникальную определенность (уровень содержания образования, уровень профессионального образования, умения и навыки магистранта, докторанта) выпускающий специалистов с академической степенью «магистр», доктор PhD при освоении образовательной программы второй, третьей ступени высшего профессионального образования с нормативным сроком обучения 1 -2 и 3 года.

Общее и единичное синтезируются в категории особенного, которая отражает меру и способ их «сплавленности», следует помнить, что общее всегда реализуется в единичном и через единичное» [5, С. 145].

Кроме этого, если учесть, что **академические** степени в обоих случаях это не недовесок к диплому специалиста (бакалавра), а присуждаются им по результатам итоговой **государственной аттестации**, то перед научными основами переподготовки, повышения квалификации педагогических кадров появляются известные в образовательной практике проблемы нового целеполагания (бакалавр – магистр - доктор); проблемы новой структуры образования (соотношение базовых и элективных дисциплин, модули, оценивание и т.д.); проблемы организационных форм и методов организации учебно-познавательной деятельности магистрантов, докторантов и обучающей деятельности профессорско-преподавательского состава. Кроме того, требуется **перестроить** психологию бакалавров, магистрантов, докторантов, профессорско-преподавательского состава, сформировать новое педагогическое **мышление**, включить профессорско-преподавательский состав в процесс формирования **взаимосвязей** между названными социальными институтами в системе уровневого образования повысить их ответственность за ее результаты, то есть профессиональную и научную переподготовку с четким пониманием, что изменение одного требует изменения другого.

На наш взгляд в эпоху информационной цивилизации определение **значимости** различных концептуальных схем развития социальных институтов находящихся в

совокупности **уровневого** образования должно ограничиваться все более кругом профессионалов. Дело в том, что мир в том числе и образования оказался многообразным, требующим множества подходов к **миропониманию и мироотношению**. Онтологические корни многообразия философского, естественного и педагогического опыта кроются в сосуществовании множества **форм бытия** в мире развивающихся систем и подсистем (университеты, магистратура, повышение квалификации и т.д.). При таком подходе, единый мир образования **различен в самом себе**, неоднороден, дискретен, противоречив. Естественно, образовательный поиск направлен на **понимание и объяснение** бесконечного многообразия социальных институтов, предполагает **новую методологию**, объяснения, технологию построения образовательных **концепций**, которые ориентированы на **разных людей** с их формированием личностных свойств и профессиональных качеств. В этом процессе велика роль образовательных культур присущих каждому **уровню** образования, которые представлены социальными институтами. В качестве подтверждения необходимости реализации множества подходов, считаем целесообразным привести заслуживающее мнение профессора Института образования США Е.Адлера, которая высоко оценивая русскую гуманитарную традицию, недоумевает: «Интеграция России в мировую образовательную систему может быть **целесообразной** только в том случае, если эта система хороша... если вы открыли, что она действительно хороша, - обращалась она к участникам Международного конгресса, - то покажите, пожалуйста, на чем **основано** ваше открытие...» [6].

Надо отметить, что в основе этих процессов должна лежать разумная профессиональная деятельность с **целевым** интересом к **изменению** окружающего образовательного мира.

Этот **интерес** породил и беспрерывно порождает вопросы, которые безусловно требуют **ответа**. Рано или поздно интерес профессорско-преподавательского состава к окружающему образовательному миру, в том числе и к **«уровневому образованию»**, «уровневой системе», проблемам переподготовки, «повышения квалификации кадров», их естественной интеграции выйдет за **рамки** непосредственного чувственно данного. Его горизонты уже сейчас становятся безграничными, а объектом выступает образовательный мир в целом. Бесконечная череда естественно требующих своего разрешения вопросов вытекающая из информационного потока, непосредственного обмена с живыми участниками изучения образовательных процессов в мировом пространстве порождает бесконечное множество **ответов**, ибо мы связаны с ними воедино **нелинейной системой образования**.

Пытаясь ответить адекватно на эти вопросы, уровень образования и соответственно ее уровни должны по идее обязательно вырабатывать определенное **отношение** к этому миру образования, выработать **механизмы**, во-первых, **взаимовыгодного** взаимодействия, во-вторых, **самоорганизации**, что есть сознательная работа на создание, совершенствование, **воспроизводство** самой без участия внешних сил на разрешение социально-образовательных и личностно значимых задач и определить свое **место** в нем, это вполне соответствует устремлениям Казахстана войти в число 50 развитых государств мира, хотя из истории известно, что механизмы становления современной социально-экономической структуры порой **не приносят** желаемых результатов.

В данной ситуации, мы согласны с профессором Б.Л.Вульфсон, что далеко не имеем установку «...на «догоняющее развитие», хотя нам необходимо форсировано преодолевать **фундаментальные** различия исторически сложившихся разных типов общества, разных цивилизаций...» [7, С.3]. В данном контексте заслуживает внимание мысль Махатмы Ганди, заявлявшего, я не хочу, - чтобы мой дом со всех сторон был окружен глухим забором и чтобы его окна были плотно закрыты. Я хочу, чтобы ветры культуры из всех стран оведали мой дом настолько свободно, насколько это возможно. Однако я не хочу, чтобы эти ветры сбивали меня с ног. Таким образом возникает и строится неперенный атрибут человеческого существования - **мировоззрение**, представляющее собой самую общую

форму проявления человеческого интереса к миру и к самому себе.

Анализируя вышеизложенное, считаем, что названные проблемы послужили основанием **актуальности** данного исследования и выхода на понимание и обоснование уровневой системы высшего образования.

Цель уровневой системы высшего образования – **расширение** возможностей университета, магистратуры, докторантуры в **удовлетворении** многообразных образовательных, научно-исследовательских, социальных, культурных запросов личности, для формирования **личностных свойств** и **профессиональных качеств** достаточных для преобразования образовательной действительности.

При таком раскладе, системообразующим фактором уровневого образования служит осознанная общественная **потребность** в постоянном развитии личности каждого человека. Этим определяется упорядочение множества образовательных структур по уровню (к примеру университет – магистратура - докторантура), основных и параллельных, базовых и дополнительных, государственных и общественных, формальных и неформальных. Их **взаимосвязь и взаимообусловленность**, взаимная субординация по уровням, координация по направленности и назначению, обеспечение отношений взаимодействия между ними превращают всю совокупность таких структур в **единую** научную систему переподготовки, повышения квалификации кадров. Для знаний сформированных в этой совокупности, можно считать, традиционные способы ценообразования непригодны. Затраты на создание знаний, воплощенных в конкретном носителе информации, должны иметь определенную стоимость, не детерминированную числом ее пользователей.

Исходя из этого, «уровневое образование» и «уровневая система образования» едины, поэтому как образовательные явления они взаимосвязаны и взаимозависимы но не **тождественны**. Единство университета, магистратуры и докторантуры проявляется в: а) профессиональной подготовке, в ходе которого успешно формируются те или иные качества личности бакалавра и магистранта, докторанта; б) таком учебно-познавательном процессе, который слит с процессом профессиональной переподготовки, повышения квалификации кадров обладающими иными свойствами по сравнению друг с другом; в) такое единство, при котором профессиональная переподготовка и повышение квалификации кадров и научное исследование являются двумя сторонами педагогического процесса, не существующими автономно друг от друга (профессиональная переподготовка, повышение квалификации кадров осуществляется благодаря функционированию определенных качеств личности, научное-исследование всегда проводит четкую грань между обыденным и научным языком).

Взаимосвязь университета, магистратуры и докторантуры заключается во взаимной **обусловленности**, при котором каждый субъект испытывает воздействие – и сам его производит, что мы наблюдаем в качестве результата предмета их деятельности. В результате субъекты или стороны оказываются взаимообусловлены, без чего нет уровневой системы образования.

Взаимосвязанные качества университета, магистратуры и докторантуры, проявляются в: 1) наличии новой достигнутой или не достигнутой значительной профессиональной, научно-исследовательской цели (или системы целей); 2) наличии учебно-методических комплексов или программы (или пакета программ) достижения поставленной цели профессиональной, научно-исследовательской подготовки и контроля за их выполнением; 3) желание и осуществление огромного объема работы по выполнению намеченных планов (работоспособность) по профессиональной, научно-исследовательской подготовке; 4) владение научными методами, педагогической техникой решения противоречивых образовательных задач, встречающихся на пути к цели и являющихся движущей силой; 5) способность профессорско-преподавательского состава отстаивать свои научно-педагогические идеи, выносить общественное непризнание, непоминание выбранного пути, умение «держат удар», хранить верность цели. Вместе с тем, взаимосвязь университета, магистратуры и докторантуры, должна четко разделяться на свои **специфические** аспекты и

магистратура и докторантура базируются на своем целеполагании, с учетом ГОСО, типовых учебных программ, рабочих учебных программ, чтобы была возможность приращивать личностные свойства и профессиональные качества магистранта, работы в этом плане более чем предостаточно. К примеру, интерпретируя мнение профессора А.А.Орлова, можно выделить, что «... в условиях магистратуры, докторантуры должна отрабатываться **неготовность** современного педагога к достижению высокого качества образования, которая во многом обусловлена сциентистской (что-то одно) направленностью личных профессиональных установок, устаревшими психолого-педагогическими знаниями, что приводит к доминированию монологических методов обучения...» [1, С.58]. Нельзя сказать, что в уровне образования не существует понимания о необходимости четкого распределения профессиональных функций преподавателей в зависимости от уровня, отказ от дублирования содержания образования, то есть все действия субъектов направлены на разрешение проблем с неготовностью педагога к достижению качества образования, научных исследований, однако, профессор Неверкович С.Д. довольно резко, сводит на нет все эти тенденции, что «... в настоящее время содержание программ обучения, а также формы, методы и средства их реализации в высшей школе почти полностью **перенесены** из практики общеобразовательной школы, что и обуславливает кризис высшего образования в России» [8].

Такое мнение для высшей школы Казахстана не ново, скорее общеизвестно, ведь еще в 90-х годах прошлого века, было известно критическое мнение известного профессора О.А. Абдуллиной, что, «...теоретико- методологические и методические основы общепедагогической подготовки учителя в педагогическом институте не стали еще предметом специального углубленного изучения...слабо разработаны психолого-педагогические основы профессионального становления личности учителя, формирования его профессиональной пригодности...фундаментальные исследования не доводятся до уровня практических результатов [9].

Именно разнообразие предлагаемых **подходов** и позиций, **критических** замечаний делает данное исследование актуальным, чтобы рассматривать магистратуру, докторантуру как подсистему в уровне образования с многообразием форм и подходов к организации процессов переподготовки, повышения квалификации кадров вплоть до выработки определенной образовательной, научной стратегии и тактики этого уровня. Под **стратегией** развития магистратуры и докторантуры надо понимать долгосрочную программу основных действий, направленных на достижение четко определенных целей, имеющих важное значение для уровня образования, и «своего уровня» в иерархии социальных институтов. Интерпретируя мнение профессора В.Н.Турченко, первое **методологическое** требование при разработке образовательной стратегии – объективная и достаточно полная оценка общего состояния уровня образования в общем и по уровням – бакалавриат – магистратура – докторантура. По данному вопросу высказываются диаметрально противоположные суждения, приводятся перечень нормативных документов (ГОСО, типовые учебные программы и т.д.). Между тем без установления **научной истины**, не реализуется понятие «тактика», как способы организации действий, направленных на решение частных, промежуточных задач на пути к главной цели. Она подчинена стратегии, но вместе с тем должна быть более **гибкой и мобильной**, чтобы противодействовать реально существующему факту, коим является **старое** педагогическое мышление, которое обладает **сильнейшей инерцией**, то есть не следует думать, что любые животрепещущие идеи педагогов новаторов будут немедленно поняты и восприняты, чтобы адекватно реагировать на изменение обстановки, и может даже в отдельных моментах несколько отступить от стратегической линии, вступать с ней в противоречие, но с тем, чтобы обеспечить в конечном счете более эффективное достижение стратегической цели.

Кроме того, **подсистемы** магистратура, докторантура и их функциональная структура будут эффективной, когда они максимизируют **собственные** социальные, образовательные,

научные, профессиональные возможности, а для ее максимизации в образовательной среде необходима поддержка инициатив и положительных тенденций в деятельности профессорско-преподавательского состава. Это необходимо реализовать для того, чтобы бакалавр, магистрант или докторант могли избежать «...профессиональной ментальности современного учителя, понимаемая им как образ мыслей, духовных установок и стиль педагогической деятельности, который негативно влияет на динамику количественного и качественного развития педагогов как социально- профессиональной группы, и на процесс становления самосознания...» [там же, С.58].

Система уровневого образования, как фактор, то есть обстоятельство, существующее объективно и влияющее на выбор субъектов того или иного способа учебно-познавательной деятельности, предполагает для магистратуры, докторантуры по мнению профессора А.М.Новикова, «... учет стремительного перехода человечества в совершенно новую, так называемую постиндустриальную эпоху своего развития. Проблемы образования, в том числе **переподготовка и повышение квалификации кадров** в новой эпохе отнюдь не просты, в них накапливается множество **противоречий**, разрешение которых помогло бы выработать какую-то тенденцию становления - уровневого образования...» [10, - С.6].

Понимание противоречий в становлении уровневой системе высшего образования, при решении переподготовки и повышения квалификации кадров, выдвигает вопрос, что **не раскрыв механизмов** реального функционирования уровневых знаний бакалавриата, магистратуры, докторантуры (жизни знаний), во-первых, нельзя рационально решить и широко обсуждаемые вопросы внедрения научных и профессиональных знаний и передового педагогического опыта в учебно-познавательную деятельность как бакалавра так и магистранта. Во-вторых, не определив, каким образом функционирует уровеньное знание в мышлении и деятельности бакалавра, магистранта, докторанта нельзя совершенствовать и процессы усвоения этого знания, процессы образования и самообразования. В результате можно предположить о некоей специфической современной сфере, предполагающей изучение новых или дополнительных специальностей с перспективой подтверждения кадрами своей пригодности для профессионально-педагогической деятельности, которая будет непосредственно ориентирована на развитие самой системы образования, то есть объяснение самой сути деятельности университета, магистратуры, докторантуры соблюдающей аспекты преемственности, и закладывающая основы уровневости еще и с докторантурой, и как справедливо заметил профессор Б.В. Пальчевский, «... выращивается» новая образовательная культура, которая принесет определенные результаты...» [11, С.16].

С позиции принципа **историзма** – подход к развитию магистратуры нужно рассматривать как **изменяющиеся и развивающейся** во времени социальные институты, занимавшиеся вопросами переподготовки, «повышения квалификации кадров», то есть включает рассмотреть социальные институты как системы, обладающие определенной внутренней структурой, изучение процессов их развития, выявление качественных их изменений, законов перехода от одного состояния к другому.

Подход к анализу изменяющихся как по содержанию, так и по форме различных социальных институтов и вновь появляющихся с признаками институциональности, для которых еще не сформулированы принципы, модели деятельности, естественно предполагает в деятельности учет существующих закономерностей их развития и связи с обуславливающими их историческими факторами.

Отсюда **историзм** как принцип предполагает: а) во-первых, рассмотреть социальные институты как явления в их развитии; во-вторых, рассмотрение связей учреждений образования как явлений с другими; в) в-третьих, изучение истории в свете опыта современности, использование исторически высших форм в качестве ключа к пониманию (к примеру, краткосрочные курсы, институты усовершенствования учителей, повышения квалификации – центры повышения квалификации – факультеты повышения квалификации и др.).

Таким образом, магистратуру, докторантуру можно рассматривать как систему, обладающей определенной **внутренней структурой**, изучать процессы их развития, выявлять качественные изменения на каждом этапе их развития, закономерности перехода от одного состояния развития к другому.

Вместе с тем, хотя и объемные и многопроцедурные процессы по аккредитации университетов, подтверждающих государственный статус университетов, уровень реализуемых ими образовательных программ, соответствующих содержанию и качеству подготовки бакалавров и переподготовки, повышения квалификации кадров, требованиям государственных образовательных стандартов, права на выдачу выпускникам документов государственного образца о соответствующем уровне образования вполне соответствуют по мнению профессора Б.А.Альмухамбетова, тому, что, «... выдвигаемые мировым образовательным пространством, высокое требование к общей культуре и специальным знаниям преподавателя, делают необходимым постоянное совершенствование его общепедагогического, исследовательского, методического уровня» [12, С.3]. Идея профессора недалека от истины, ибо магистр и докторант есть высококвалифицированный специалист, владеющий соответствующей методологией и методическим аппаратом избранной науки и системой обновления знаний в процессе профессиональной деятельности, способный осуществлять научные исследования и квалифицированное преподавание в вузе.

Таким образом, система обновления знаний магистранта, докторанта зависит от **отношений и связей** между такими элементами структуры переподготовки, повышения квалификации кадров как: научно-методическая и исследовательская подготовка, в таком контексте сама переподготовка и повышение квалификации кадров может выступать, как компонент педагогической конструкции учебно-познавательного процесса, взаимодействие которого осуществляется с другими компонентами с учетом условий заданных преподавателем или устанавливаемых без его помощи.

При таком понимании, содержание учебно-познавательной деятельности магистранта, докторанта должно определяться не произвольно, а вырабатываться в процессе **накопления** учебно-научной информации по всем дисциплинам, формирования научного представления о процессах переподготовки, повышения квалификации кадров, все это будет содержать требования к определенной специальности и явятся основой для разработки учебных планов и программ, что в свою очередь будет ориентиром для подготовки учебников, учебных и научно-методических пособий. Таким образом **системообразующим** фактором уровневой системы образования служит осознанная общественная **потребность** в постоянном развитии личности магистранта и докторанта и этим можно сказать об упорядочении образовательных структур, об их взаимосвязи и взаимообусловленности, взаимная субординация по уровням, координация по направленности и назначению, обеспечение отношений взаимодействия между ними превращают всю совокупность таких структур в единую педагогическую систему.

Особенностью **концептуальных** основ уровневой системы переподготовки, повышения квалификации кадров является изучение новых или дополнительных специальностей с перспективой подтверждения своей профессиональной педагогической пригодности для деятельности используя методы самостоятельного познания и научно обоснованного действия, то есть: 1) собственные действия магистранта, докторанта предполагающие – рефлекссию своей учебно-познавательной деятельности; 2) рефлекссию себя как субъекта общения в учебно-познавательной деятельности; рефлекссию деятельности преподавателя; 3) изучение методов науки и условий их применения а в качестве методов научного познания выступают – средства познания, способы воспроизведения действительности в сознании магистранта, то есть система принципов и правил практической и теоретической деятельности; 4) умение анализировать и синтезировать факты и явления, при этом должны формироваться такие свойства личности магистранта,

как: гибкость и адаптивность к изменениям, способность быстро выдвигать большое количество новых идей, независимость в суждениях и т.д.

Естественно, что научно-методическая, исследовательская переподготовка, повышение квалификации магистранта, докторанта неизбежно связаны с правилами **логического** обоснования доказательств и установлением связей и отношений понятий на основе суждений, во-первых, доказательство и аргументация проводятся по правилам и средствам логики (анализ, синтез, абстрагирование, сравнение, обобщение и т.д.), во-вторых, доказательные знания формируются без непосредственного рассмотрения реального предмета, приобретаются на основе опосредованных умозрительных, логических, математических доказательств. Таким образом, **сутью** научно-методической, исследовательской тактики для магистранта, докторанта является установление порядка пути, средств оптимального ведения каждого конкретного акта учебно-познавательной деятельности, то есть **непрерывное** повышение квалификации или становление педагогического мастерства, побуждающее осваивать и приращивать современные формы и методы учебно- познавательной деятельности, достижения психолого-педагогических наук и передового педагогического опыта, всесторонне развивать свои личностные свойства, то есть речь идет о формировании **культуры** учебно- познавательной деятельности, компонентами которой являются: наличие знаний о структуре научно-методической, исследовательской деятельности; умения осуществлять **целеполагание**, выступающий как процесс формирования цели, процесс его развертывания (анализ педагогических ситуаций, учет соответствующих нормативных документов – установление на этой основе потребностей подлежащих удовлетворению, к примеру научно-методических, исследовательских, удовлетворение которых при данной затрате сил и средств дает наибольший эффект в формулировке цели; умения планировать свою деятельность, то есть создать структурно-динамический образ(систему действий, операций в определенной их последовательности соответственно условиям) воплощения цели в действительность; сущность умений магистранта организовывать свою научно-методическую, исследовательскую деятельность, заключается в его отражении и отношений к педагогической ситуации, которое изменяется в ходе ее преобразования и изменения.

Таким образом, магистрант, докторант отражая и выражая свое отношение к педагогической ситуации при изучении новых дисциплин **воспроизводит** в себе общественно-исторические формы деятельности, в части таких явлений как переподготовка, повышение квалификации кадров.

Из вышеизложенного следует, что новая образовательная культура должна содержать **механизм** саморазвития системы переподготовки, повышения квалификации кадров, давать концептуальные представления о том, каким будет образование в магистратуре в результате своего развития. Профессор Б.А.Альмухамбетов долгие годы работавший руководителем республиканского института повышения квалификации педагогических кадров, сравнивая разные системы образования, отмечает ряд преимуществ из зарубежного опыта, что «... анализ системы повышения квалификации зарубежных стран (Европы и Америки), в первую очередь, отличаются мобильностью, быстрым реагированием на изменения к требованиям образования и развития, практико ориентированной направленностью научных изысканий...» [12,С. 82].

В личностном плане **образовательная культура** бакалавра или магистранта и ее технологическая характеристика проявляются в умении: создавать возможности для осознанного, свободного и ответственного выбора целей, содержания и методов своих учебно-познавательных действий; б) насыщать образовательное пространство импровизацией, коллективным и индивидуальным творчеством; в) интегрировать разнообразные педагогические позиции: консультанта, эксперта, координатора; г) овладевать логикой сотрудничества: движение от совместных актов поведения к самостоятельному, автономному поведению; д) преобразовывать индифферентную для себя

среду в актуальное и оптимальное пространство его развития.

В своих исследованиях О.П. Мартынов в подтверждение этого отмечает, что «... пока у профессорско-преподавательского состава, методистов, ученых не будет сформировано ясное представление о деятельностных **механизмах** самоопределения уровневой системы повышения квалификации, переподготовки кадров, и, в первую очередь, механизма саморазвития базового процесса (учебно-познавательной, исследовательской, методической) не может произойти качественного сдвига в этой системе ...» [13, С.11]. Процессы развития и формирования внутренних и внешних связей между университетом и послевузовским образованием (магистратура и докторантура и др.), которые находят свое выражение в таких научных понятиях, как «переподготовка», «повышение квалификации» находятся в прямой **зависимости** от уровня научной составляющей во всех аспектах учебно-познавательного процесса, исследовательской и методической подготовке. Это безусловно требует необходимость в алгоритме выявления и анализе основных направлений научных подходов с учетом специфики университетского образования и послевузовского образования в магистратуре, что привело бы в частности к выработке механизма саморазвития, у профессионально-преподавательского состава формировалось бы ясное представление о деятельностных механизмах саморазвития учебно- познавательного процесса, естественно с учетом личностного потенциала субъектов.

Именно вышеизложенное, дает нам основание использовать с интерпретацией мнение профессора А.И. Жук, что «... встает вопрос о необходимости **формирования** специфической сферы переподготовки, повышения квалификации кадров, речь идет о магистратуре, докторантуре которые непосредственно ориентированы на развитие системы образования и внесения инноваций во все образовательные учреждения... данное направление можно определить как формирование исследовательской и методической позиции работников образования, которые должны обладать культурой проектно-технологического управления...» [14, С.13].

Необходимость такого подхода подтверждается в исследованиях Л.М. Митиной, Франкла что «...традиционные формы обучения учителей, использовавшиеся в системе повышения квалификации кадров (лекции, практические занятия, семинары) имели чаще всего репродуктивный характер и, если и оказывали воздействие, то исключительно на когнитивные структуры личности педагога. Между тем, ценности и жизненные смыслы не могут передаваться тем же путем, что знания, умения и навыки (Франкл, 1990), путь их освоения лежит прежде всего через переживания...» [15, С.125]. Это положение послужило исходной предпосылкой в поисках наиболее эффективных способов психологического воздействия на личность бакалавра или магистранта с целью переориентации их на гуманистическую парадигму профессиональной деятельности и раскрытии их индивидуальности.

Особенностью **процессов** переподготовки и повышения квалификации магистранта и докторанта является то, что кроме мотивации на научно-методическую и исследовательскую деятельность он имеет стереотипы мышления и профессиональной деятельности, связанные с его социальным и профессиональным опытом, порой негативно влияющие на их развитие, готовность работать в исследовательском, методическом режиме, являющиеся ведущими в современных условиях.

Отсюда и **первое** противоречие, между традиционной профессионально-педагогической деятельностью кадров и современными тенденциями переподготовки и повышения квалификации кадров, не предполагающая отрицание имеющего опыта, а наоборот используемое при выполнении профессионально-педагогической деятельности на исследовательской, методической основе и его реальной готовностью к этому виду работы. Это и обусловило понимание автором необходимости **выработки** механизма организации переподготовки, повышения квалификации кадров используя возможности уровневой системы высшей школы к непосредственной исследовательской, научно-методической

деятельности; **второе**, между уровнем развития большинства университетов РК находящихся на разных стадиях организационного, содержательного становления, развития и охвата сферы влияния на выполнение своих образовательных, культурных, социальных функции, не дающая возможности взаимовыгодно и эффективно участвовать в образовательных, исследовательских, научно-методических, культурных процессах с вузами других государств, для развития связей и **формирования** интеграционных взаимовыгодных связей, и организации учебно-познавательных процессов, направленных на то, чтобы казахстанские университеты стали полноценной частью мирового образовательного пространства.

Названные противоречия, явились основой решения проблемы, как выявление психолого-педагогических условий для введения адекватного содержания научно-методической, исследовательской подготовки магистранта и докторанта в уровневой системе высшего образования к эффективной реализации познавательной, профессионально-педагогической деятельности, к примеру, в рамках академической мобильности, как деятельности.

Далее, интерпретируя мысль педагога и исследователя системы высшего образования Бертона Р. Кларка, можно выразить следующую идею, что «...накопленный организационно-технологический, процессуальный опыт в рамках деятельности программы «академическая мобильность» дает четкое понимание того, что академическая жизнь в различных государствах и университетах не одинакова, отсюда встает проблема, необходимости последовательно заниматься сравнительным анализом и синтезом, обобщением для эффективного взаимодействия в образовательном пространстве... поиск разрешения вышеизложенной проблемы чтобы исправить такое положение вещей, последовательно и подробно исследуя, каким образом устроено высшее образование... выделить основные элементы системы высшего образования...показать различия между системой высшего образования в разных странах ... каким последствиям они приводят...» [16, С.11].

Необходимость разрешения указанных проблем делает **актуальным** выбранную тему настоящего исследования, под которым мы понимаем процесс и результат научно-методической, исследовательской переподготовки, повышения квалификации кадров направленный на получение новых знаний о закономерностях подготовки магистранта, докторанта, его структуре и механизмах, содержании, принципах и технологиях, теории и методике организации названных видов образовательной деятельности в условиях уровневой системы высшего образования.

Такая положительная тенденция складывающаяся в вопросах переподготовки, повышения квалификации педагогических кадров в системе уровневого образования РК, видимо подтверждает, правоту профессора Б.А.Альмухамбетова высказанного еще 15 лет назад, что «... отличительной способностью современной системы повышения квалификации Казахстана является создание различных **моделей**, программ, национальных систем, стационарных учреждений для повышения квалификации педагогических кадров... в сторону научно-исследовательской деятельности» [12, С. 82].

Поиски вариантов оптимальных форм учебно-познавательной деятельности магистранта, докторанта не мыслятся без анализа и синтеза, **взаимосвязи и отношений** содержания всех учебных дисциплин или совокупности кредитов на разных этапах учебной деятельности с направленностью на его профессиональное становление, повышение квалификации и переподготовку представляющее собой непрерывное изменение его научно-методического, исследовательского уровня, ведущего названных субъектов к умению осваивать и обосновывать современные формы и методы учебно- познавательной деятельности, достижения психолого-педагогических наук и передового научно-педагогического опыта, всесторонне развивать свои личностные свойства и профессиональные качества.

Вместе с тем, при развитии изложенной выше мысли, по мнению профессора

Э.М.Никитина, существует довольно сложная проблема, как «... педагогические кадры, знакомы с мировым педагогическим опытом на уровне **теоретических** представлений, что не позволяет говорить об интеграции на уровне практики, о возможности реально использовать достижения мирового сообщества; высока инертность традиционной системы педагогического образования, перемены в ней носят чисто внешний характер, либо направлены на изменение содержания образования (модули)...» [17].

При таком раскладе в деле переподготовки, повышения квалификации кадров, естественно напрашивается вопрос о необходимости его **методологического** обоснования, которое предусматривает: а) выявление уровня методологической подготовки и переподготовки магистрантов и докторанта, корректирование содержания программного материала с учетом их особенного и единичного; б) усиление методологической направленности содержания всех видов учебных занятий, через ее конструктивную функцию, как - формулировка целей, гипотез, прояснение основных понятий «переподготовка», «повышение квалификации кадров», «научно-методическая, исследовательская подготовка», исходных посылок и принципов исследования процессов совершенствования переподготовки кадров, определение значимости фактов влияющих на становление и повышение профессионального мастерства кадров, иерархии приоритетов и ценностей в совершенствовании. Выявление закономерностей развития научного знания о переподготовке и повышении квалификации кадров; в) увеличение доли фундаментальных знаний в переподготовке, повышении квалификации магистрантов и докторантов то есть познавая тот или иной объект связанный с содержанием образования в ходе совершенствования своего мастерства, субъекты начинают процесс познания с внешнего его описания, фиксирует отдельные его свойства, стороны. Затем, углубляясь в содержание объекта, раскрывая законы, которым он подчиняется, переходят к **объяснению** его свойств, связывают знания об отдельных сторонах предмета (научно-методическая, исследовательская) в единую, целостную систему. Получаемое при этом глубокое разностороннее конкретное знание о предмете, то есть объекте деятельности и есть **теория**, обладающая внутренней логической структурой.

Исходя из этого, основными признаками **методологической** культуры магистранта, докторанта могут выступить: а) понимание процедур, «закрепленных» за категориями философии и за основными понятиями, образующими концептуальный каркас педагогической науки; б) осознание понятий образования как ступеней восхождения от абстрактного к конкретному; в) установка на преобразование педагогической теории в метод познавательной деятельности; г) направленность мышления магистранта, докторанта на генезис педагогических форм и их «целесообразные» свойства; д) стремление выявить единство и преемственность педагогического знания в его историческом развитии; ж) рефлексия по поводу предпосылок, процесса и результатов собственной познавательной деятельности.

Вместе с тем, выявление и реализация оптимальных форм учебно-познавательной деятельности в бакалавриате и магистратуре требует **изменения** общего направления кадрового развития в образовании. Так, по мнению исследователя Н.Н. Кашель, «... оно мыслится как движение от социальной технологии к персонал-технологии, то есть от объекта технологического воздействия к его субъекту. Иными словами единый профессорско-преподавательский состав бакалавриата и магистратуры естественным образом **делегировать** свои функции субъектам учебной деятельности, и таким образом грань между субъектами становится подвижной...» [18, С.18].

Видимо в идее исследователя Н.Н.Кашель существует рациональное зерно, в смене акцентов с использованием различных образовательных технологий, хотя в образовательной практике и существуют ряд косвенных примеров подтверждающих данную идею.

Так, научно-методические достижения психолого-педагогической науки, в виде обобщений, должны эффективно воплощаться не на словах а на деле в новые

образовательные технологии, к примеру, «кредитную», которая на практике уже реализуется свыше 10 лет, новые методы и средства управления в обучающей деятельности преподавателя и учебно-познавательной, научно-методической, исследовательской деятельности магистранта и докторанта для обеспечения процессов развития и формирования связей к интеграции в мировое образовательное пространство, через такие показатели, как: а) академическая репутация университета, магистратуры или профессорско-преподавательского состава; б) репутация среди работодателей университета или профессорско-преподавательского состава; в) количество опубликованных статей, приходящихся на одного сотрудника или профессорско-преподавательского состава; д) количество цитат, приходящих на одну опубликованную статью профессорско-преподавательского состава.

Мировоззренческое (компетенция) ядро методологии совершенствования научно-методической, исследовательской деятельности в переподготовке, повышении квалификации магистранта, докторанта **формируются** на основе знаний, умений и навыков, а объективные связи между ними, то есть явлениями выражаются законами развития общества, рынка труда в том числе и образования и мышления, они и ставятся отправными в разъяснении сути, назначений, использовании методологических знаний как инструмента профессионально-педагогического развития кадров. Из этого вытекает, что **методология** – это система общих принципов познания и регуляторов практической деятельности, которая основывается на определенном мировоззрении, гносеологии и соответствующих ценностных ориентирах. Одна из ее **функций** – критический анализ методов и результатов научной и практической деятельности по реализации уровневого образования и взаимосвязи учреждений образования в составе непрерывного образования, с дальнейшим выходом на **конструктивную** функцию включающую: формулировку целей, гипотез, прояснение основных понятий, исходных посылок и принципов исследования, определение значимости фактов, выявление закономерностей переподготовки кадров, повышения их квалификации в непрерывном образовании.

А пока, надо четко понимать, что переподготовка, повышение квалификации кадров, полностью **не отвечает** функциям уровневого образования, не проявляет в себе специфических черт, отличающих его от подготовки и переподготовки специалиста любого другого типа. Необходимо реализовывать задачи расширенного **воспроизводства** социального опыта в новых поколениях, что предполагает овладение человеческим характером педагогического образования, использования предметного знания в качестве средства обучения, развитой личности магистра, доктора PhD с высокой общей профессионально-педагогической культурой педагога.

Это, значит, что эффективный и практически значимый анализ складывающихся тенденций в организационно-содержательном аспекте переподготовки, повышения квалификации педагогических кадров в РК, как общеобразовательной, так и высшей школы, должен идти без взаимного **дублирования** и соблюдая требования уровневой системы высшей школы, а это возможно лишь на содержательной теоретической основе. Только так можно **проектировать** уровневую систему образования, отвечающую требованиям запросам педагогических кадров. И как отмечают ученые М.С. Бургин, И.С. Дмитрик, В.И. Кузнецов, «... в противном случае педагогическая наука превратится в формальный, далекий от педагогических требований набор абстракций либо ограничится частными рецептами и рекомендациями...»[19].

Проектируя содержание переподготовки, повышения квалификации кадров, необходимо основываться на **системном** подходе, то есть моделировать содержание системы уровневого образования, ведь ее основу составляют социальные институты и это представляет собой некий комплекс, компоненты которого нам необходимо заставить взаимодействовать на принципах системности и последовательности. В настоящее время эта система **структурируется** в основном по формальным или статическим признакам (к

примеру, магистратура, докторантура (послевузовское образование), с вытекающими отсюда рядом проблем, а нам необходимы функциональные признаки названных социальных институтов. Завершая исследование, надо признать, что актуальной методологической задачей является **разработка** основ оптимальной стратегии казахстанской системы образования в том числе и уровня образования со своей **структурой и иерархией**, обеспечивающей не только выживание (частая смена процедуры составления учебно-методических комплексов, сложная совокупность и отсутствие признаков взаимодействия дисциплин в модулях, трехязычие, в котором превалирует знание только иностранного языка, а о содержании образования нет и речи, что особо сильно влияет на элективные дисциплины и др.). Речь должна идти об **устойчивом** развитии системы образования и превращение его в решающий фактор развития общества, становление и развитие новых социальных, профессиональных отношений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Орлов А.А. Педагогическое образование: поиск путей повышения качества // Жур. Педагогика, 2002.-№ 10.- С. 57.
2. Боровская Н.Е. Модернизация учебных планов и программ в школах КНР // Жур. Педагогика, 2002.-№ 10.- С. 85.
3. Данилюк А.Я. Теория интеграции образования. – Ростов-на-Дону: Изд-во Пед.ун-та, 2000.- С. 5.
4. Концепция непрерывного образования // Жур. Народное образование 1989.-№ 10.
5. Колесников А.С. Основы современной философии.- СПб, 1997.- С. 145
6. Адлер Е. К. К вопросу о необходимости развития научных международных связей в области новых технологий современного образования. – Новосибирск, 2000.
7. Вульфсон Б.Л. Мировое образовательное пространство на рубеже XX и XXI вв. // Жур. Педагогика, 2002.- № 10.- С. 3.
8. Неверкович С.Д. Педагогика физической культуры и спорта: учебник для студ. Высших учебных заведений / под ред. С.Д. Неверковича.- Изд. Центр «Академия», 2010.- 336с.
9. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего образования.- М.: «Просвещение», 1990
10. Новиков А.М. Постиндустриальное образование. – М., 2008
11. Пальчевский Б.В. Методологизация региональной системы образования: поиски, размышления, варианты /Тезисы докладов Международной конференции Образование XXI века. Проблемы повышения квалификации работников образования.- Минск, 1993.- т.1.- С.16.
12. Альмухамбетов Б.А. Тенденции развития системы повышения квалификации педагогических кадров в Казахстане. – Алматы: Ғылым, 2001. - С. 3.
13. Мартынов О.П. Методологические проблемы программирования, организации и запуска процесса перехода к развивающему образованию / Тезисы докладов Международной конференции Образование XXI века. Проблемы повышения квалификации работников образования.- Минск, 1993.- т.1. - С.11.
14. Жук А. И. Проектная деятельность как условие развития образовательной ситуации в регионе / Тезисы докладов Межд. Конференции Образование XXI века. «Проблемы повышения квалификации работников образования» - Минск, 1993.- т.1.- .13
15. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя.- М.: Изд-во «Флинт», 1998.- С. 125
16. Бертон Р.Кларк Система высшего образования.- М.: Изд-дом «Высшей школы экономики», 2011.- С.11
17. Никитин Э.М. Теоретические и организационно-педагогические основы развития федеральной системы дополнительного педагогического образования.- М., 1999.- 201с.

18. Кашель Н.Н. ИПК образования: Взгляд в будущее / Тезисы докладов Международной конференции Образование XXI века. Проблемы повышения квалификации работников образования.- Минск, 1993.- т.1.- С.18].

Абишев Н.А., Абишева Д.Н.

Біз өзіміздің зерттеуімізде, жалпыға жақсы танымал деңгейлік білім беру жүйесінің тұжырымдамасы барлық жағынан біз үшін толық қолайлы, сонымен қатар уақытша – дараланған, жылдамдықпен және бағдарлануымен қамтылған, әрі субъектіге өзінің біліктілігін одан әрі жетілдіру арқылы өзінің жеке жоғары оқу бағдарламасын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және кейінгі кәсіби біліктілігін арттыру немесе арнайы кәсіби бағдарламамен қайта даярлауды қарастырамыз.

Кілттік сөздер: қайта даярлау, кадралардың дағдыларын жетілдіру, деңгейлік білім беру, интеграция, әдіснамалық мәдениет, өзара қатынас.

N.A. Abishev, D.N. Abisheva

In our study, we consider the «level education» of its wellknown formulation, by the way, quite acceptable for us, as all-encompassing individualized in time, rate and direction, which allows the subject to implement his own higher education program, with further professional development or retraining on a special professional program.

Key words: retraining, advanced training of personnel, tertiary education, integration, methodological connection, interrelation

ӘОЖ 378.016

ҚАҢҒЫБАС БАЛАЛАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ

Ахмедиева К.Н., Әдібаев Ұ.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
adibaeva.ulzhan@mail.ru*

Бұл мақалада ата –аналардың қамқорлығының төмендеуіне байланысты қаңғыбас балалардың пайда болу себептері қарастырылған. Туған балаларына қатігездікпен қарау, зорлық-зомбылық көрсететін ата-аналардың басым көпшілігі балалық шақтарында жетім болған, ересектер тарапынан зорлыққа ұшыраған т.б. жағымсыз өмір жағдайларын басынан өткергендері анықталған.

Кілттік сөздер: қаңғыбас бала, девиантты мінез,мүмкіндігі шектеулі, әлеуметтік вакуум.

Ана мен балаға мемлекет тарапынан жасалып жатқан қамқорлық пен әлеуметтік-құқықтық қорғау, отбасы қатынастарына сапалы бала тәрбиелеп өсіруге терең мән берілгеніне қарамастан, қоғамымызда «қаңғыбас балалар» саны күрт артқан.

Бүгінгі таңдағы әлеуметтік көпқабатты, ұлттық, діни, саяси, әлеуметтік көпқырлы және дәстүрі де көптүрлі жаһанданушы дүние өзінің іргетастық негіздерін реттеуден бастау алмақ. Соның ең бастыларының бірі - отбасы институты. Осы тәріздес әлемдік жаһанданумен, ақпараттық қоғаммен және әлеуметтік көпқабаттылықпен қоса қатарласып еніп келе жатқан құбылыстардың бірі - қаңғыбас балалар мәселесі.

«Қаңғыбас балалар» жайлы мәселенің маңызды бағыттарының бірі - ата-аналық қамқорлықтың жоғалу себепін анықтау. Елімізде соңғы жылдары ата-ана қамқорлығының төмендеуінің себептері кешендік сипаттарға ие болып отыр деп көрсетеді өз зерттеулерінде Г.Жаманбалаева. Бір жағдайларда себеп анасының өліміне немес әкесінің ата-аналық

құқынан айырылуы болса, келесі жағдайларда әкесі еркіндігінен айырылу мекемелерінде жазасын өтеп, анасы ішімдікке салынған, үшінші бір жағдайларда ата-анасының бірі мүгедек, екіншісі балалар тәрбиесімен шұғылданғысы келмейді, т.с.с. Осы тәрізді себептермен ата-аналар қамқорлығынан айырылу көптеген балалар тағдырының жан қынжылтар жағдайларына әкеліп отыр [1].

Соңғы жылдардағы ғалымдар зерттеулерінің нәтижелері бойынша жаңа ғылыми бағыт «әлеуметтік жетімдік психиатриясы» ұғымы пайда болды. Аурулардың халықаралық классификациясында дәрігерлік диагноз ретінде өз балаларына жақындықтың бұзылуы еніп отыр.

Туған балаларына қатігездікпен қарау, зорлық-зомбылық көрсететін ата-аналардың басым көпшілігі балалық шақтарында жетім болған, ересектер тарапынан зорлыққа ұшыраған т.б. жағымсыз өмір жағдайларын басынан өткергендері анықталған. Зерттелінген отбасылардың ішінен үш ұрпақ жетімдікті басынан өткерген жағдайлар кездескен: әжесі балалар үйінде тәрбиеленген, өз балалық шақтарын оның балалары балалар үйінде өткізсе, ендігі уақытта оның немерелері де түрлі интернаттарға таратылып кеткен.

Тек ата-аналар ғана балаларынан бас тартпайды, балалар да өз ата-аналарынан бас тартады. Отбасындағы балаларға қатігездікпен қарау, балалардың «қаңғыбастардың» қатарын толтыруға негізгі түрткі болып жатады.

Сонымен, тек «қаңғыбас балалар» ғана емес олардың отбасын да девиантты тәртіптің бір формасы ретінде қарай келе, жетім-балаларды қорғау мәселесін шешуге жаңа принципіалды көзқарастар қажет етіледі. Соңғы онжылдықта Қазақстанда панасыздық пен қараусыз қалу белең алып отырған құбылыс, қайыр тілеу, қараусыздық, кедейшілікке ұшыраған балалар қоғамымызда алаңдаушылық туғызып отыр.

Көптеген зерттеу жұмыстарының дәлелдеуінше, әлеуметтік жетім балалардың пайда болуына үш фактор себепші болатындығы анықталған:

- біріншіден, отбасы тәрбиесінің дұрыс ұйымдастырылмауы, яғни тұрмыстағы ұрыс-талас, дау-жанжал баланың табиғи психологиялық ерекшеліктерін ескермеу, маскүнемділік, ата-ананың біреуінің болмауы, т.б. жағдайлар себепші болған;

- екіншіден, мектептегі оқу тәрбие жұмыстарын ұйымдастаруда кеткен кемшіліктер, яғни жекелеген оқушылардың мінез-құлқы ерекшеліктерін, ынта-ықыласын қызығушылығы мен талап-тілегін ескермеу мүмкіндік берген;

- үшіншіден, жұртшылықтың тәрбие үрдісіне толық көңіл аудармауынан, яғни оқушылардың тұратын аудандарында әр түрлі үйірме жұмыстары мен спорт секцияларына тұрақты тартылмауы, бос уақыттарын ұтымды ұйымдастырмауы да негіз болады.

Сонымен, қазіргі әлеуметтанушылар мен психологтар еңбектерінде қоғамда жеке адамды қалыптастырудағы ек факторлар тобын макрожағдай мен микрожағдайлар себепші болады деп есептейді. Макрожағдай негізінде (қоғамдағы экономикалық қарым-қатынас қоғамдық сана формалары, тап және ұлттар қатынастары т.б.) жеке адамның қалыптасуына объективтік мүмкіндік туғызып, жастардың адамгершілік белгілерін сақтап, құқық тәртібін бұзуға жол бермейді. Ал жасөспірімдердің заң нормаларын мойындамауы, қоғамдық орындарда тәртіп сақтамауы, үлкен кішіні сыйлауы сияқты қылықтар (ұжымда, топта, отбасында, құрдастарының арасында т.б.) микрожағдай отбасында ған ақалыптасады. Өйткені, баланың алғашқы қадамы отбасында алғаш байқалады.

Мұндағы "қараусыз қалу" пен "әлеуметтік жетімдік" түсініктеріне тоқталайық. "Қараусыз қалу" ұғымы негізінде педагогика ережелері көмегімен анықталады. В.Д.Ермаковтың пайымдауы бойынша, оның мәні, негізгі белгілері кәмелетке толмаған балалар тәртібіне, уақытты өткізулеріне қадағалау жасау ғана емес, олармен ішкі рухани байланысты қолдау мен сақтауға назар аударатын педагогикалық ғылымдар саласына енеді. Мұндай ата-аналарымен, олардың орнын алмастыратын тұлғалармен жүргізілетін байланыстардың, қадағалаудың болмауы жағымсыз жағдайларға, тіпті заңға қайшы келетін келеңсіз оқиғаларға әкеп соғуы мүмкін. 20-шы ғасырдың 20-жылдары П.И.Люблинский

байқағанындай панасыз балаға айналу өз дамуы жағынан бірнеше кезеңнен өтеді. Бұл әлеуметтік аурудың алғашқы кезеңі қадағалаудың болмауынан баланың өз бетімен таңдап алған әлеуметтік статусы) [2].

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше қаңғыбас бала деп санауға мүмкіндік беретін белгілері:

- отбасымен, ата- ана, туыстарымен байланысты тұтастай жоғалту;
- адам тұруға болмайтын орындарда өмір сүру;
- өмір сүру құралдарын қоғамда қабылданбайтын жолдар арқылы табу (қайыр тілеу, ұрлық т.б.), қағаз жүзінде тіркелмеген, қараусыз балалар арасындағы беделділер заңдарыша бағыну.

Соңында, әлеуметтік жетім балалар қоғаммен байланысты жоғалтуымен ерекшеленеді. Қаңғыбас-панасыз бола отырып, олар "әлеуметтік вакуумға" түседі. Өзге азаматтарға қатысты заңдарды қабылдамайды, жек көреді. Бұл феноменге 1930 жылы жарық көрген Е.Г.Слуцкий еңбегінде толық анықтама беріледі.

Қаңғыбастық - батыс елдерінде және біздің елде кең тараған ауыр қоғамдық құбылыс. Қаңғыбас-панасыздар - кәмелетке толмаған, педагогикалық бақылау мен қамқорлықтан ада, денсаулығы мен әлеуметтік жағдайына зиянды әсер ететін орындарда өмір сүретіндер. Е.В.Зайка өз зерттеулерінде, «қаңғыбас балалар» деп - ата-аналарынан немесе қамқоршыларынан айырылған балаларды ғана емес, ересектер тарапынан дұрыс тамақтандырмау, ұрып-соғу, қылмысқа итермелеу тәрізді ата-анасы тірі балаларды есептеуге болады [3].

Бүгінгі таңда Қазақстанда барлығы 99 арнаулы коррекциялық 99 мекемеде түрлі типтегі мүмкіншіліктері шектеулі 17445 бала оқып, тәрбиеленіп жатыр. Республикалық ғылыми-практикалық дамуында проблемалары бар балаларды әлеуметтік бейімдеу мен кәсіби еңбекке реабилитациялау орталығының мәліметі бойынша (САТР орталығы) 11658 мүгедек балалар мектеп табалдырығын ешқашан аттамағандар. Ал бұл -балалар қаңғыбастығының тағы бір қосымшасы.

Қаңғыбас балалар қатарын келесі категориясы - отбасы тастап кеткен балалар, яғни сәтсіз отбасынан шыққан балалар. Сәтсіздіктің дәрежесі мен себептері әр түрлі- кәмелетке толмағандар өмірін улайтын жанұяаралық қақтығыстардан, ата- аналардың нашақорлық, ішімдікке салыну нәтижелерінен аналық, әкелік құқығынан айрылғандардың ұрпақтары. Мұндай жағдайларда бала жанұяға қажетсіз болып қалады. Сол себепті, қорғаушысы жоқ балалар уақыт өткен сайын, ыңғайлы қонатын жер іздеп көшеге шығады.

Қаңғыбас балалар қатарын интернаттық мекемелерден қашып кеткендер де толықтырады. Мекемеден қашу себептері мекемедегі қызметкерлердің педагогикалық сипаттағы дөрекі қатынастары ғана емес, мұнда түсетіндер сәтсіз отбасынан шыққан балалар болуы себепті араласатын контингент, заңға бағынбайтын ерекше орта болғандықтан, құрдастарымен қарым-қатынастағы қиыншылық та болып табылады. Бала тұлғасы мен кәмелетке толмағандар тәртібін ата-анасынан айырылудағы орны толмас қайғысы да бұзады. Мұндай жәй- күйде жүрген бала қаңғып жүру барысында қаңғыбастар арасынан орын табады.

Қаңғыбастармен жұмысты бүгінгі таңда тек ішкі істер бөлімі ғана іс жүзінде өз жұмыс әдістерін қолдану арқылы орындап отыр. Мұндағы олардың басты міндеті – тауып, ұстап, орналастыру.

Бұдан қаңғыбастармен жүргізілетін әрекеттің өзге бағыты туындайды, яғни қадағалаусыз жүрген балалардың панасыздыққа айналу жолына кедергі келтіру. Мұндай кедергілерге балаларды отбасылық балалар үйіне, балалар ауылына "SOS", балалар пансионатына, кәсіби көмек қызметтеріне орналастыру болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстанда жетім- караусыз қалған балалар өмірін өзгерту мақсатында "Отбасылық типтегі балалар мен жасөспірімдер деревнялары жайлы" заң, БҰҰ "Бала құқы жайлы" конвенциясына қосымша хаттама, "Мүмкіншілігі шектеулі балалар мен жасөспірімдерді

әлеуметтік, түзету-педагогикалық қолдау", "Бала құқы жайлы" заңдар қабылданған. Сондай-ақ, Қазақстандағы көмек қажет ететін түрлі категориядағы балаларға қамқорлық қорлар мен (100-ден аса) жеке тұлғалар еңбегін ерекше атаған жөн.

Алайда, қаңғыбас балаларға арналған арнаулы мекемелердің көбеюі проблеманы шешпейді, деп көрсетеді А.И.Захаров. Келеңсіз оқиғаның соңы емес, туу себептерімен күрескен абзал. Барлық сәтсіз отбасыларын есепке алып, ата-аналарды жұмысқа орналастыру, ішімдік ішуден емдеу, отбасы аралық қарым-қатынасты реттеу, дағдарысқа ұшыраған отбасын заң, дәрігерлік, тұрмыстық, психологиялық тұрғыдағы көмектер беру.

Осы бағытта кәмелетке толмағандармен жұмыс комиссиясы, инспекциясы, білім беру, денсаулық сақтау мекемелері, мәдениет, спорт бөлімдері, тұрмыстық-коммуналдық шаруашылықтар, ішкі істер бөлімі, прокуратура, баланы қабылдап алатын отбасын, отбасылық топтар бірлесе жұмыс атқаруы тиіс [4].

Сол себепті: 1) кәмелетке толмаған заң бұзушылар мен қадағалаусыз жүргендермен жүргізілетін шаралар жайлы заң қабылданса; 2) балалардың қаңғыбастыққа айналуының алдын - алу барысындағы шараларды қаржыландыру жүзеге асса; 3) мектептегі сәтсіз отбасымен жұмысты күшейту; 4) әрбір аймақта ауыр тұрмыс жағдайына ұшыраған барлық категориядағы балаларды толық әлеуметтендіруді қамтамасыз ететін инфрақұрылым құру; 5) мемлекет саясаты тұрғысынан отбасымен баланы оқыту мен тәрбиелеуге қолданылатын шынайы шығынды еңбек ақы, салық төлеу, денсаулық сақтау, мәдениет, спорт, тұрмыстық-коммуналдық шаруашылық есебінен қамтамасыз ету қажет.

Қазіргі кезде *қаңғыбас балалар туралы нақты статистикалық деректер жоқтығын мойындаған жөн (Д.К.Қазымбетова)*. Сондықтан, олардың нақты санын, жасерекшелік, жыныстық, ұлттық немесе аймақтық құрамын, қашаннан бері «қашып» жүргенін дәл айту мүмкін емес. Зерттеуші көзқарасы бойынша, талдау нысаны демографиялық құрылымының нақты деректерінің болмауы, жертөлелер мен шатырларда, вокзалдар мен базарларда «шашылып» кеткендердің санының дәл анықталмауы, зерттеу қорытындысын қараусыз қалғандардың барлығына тарату мүмкіндігін шектейді [5].

Қаңғыбастар топтарының күндізгі және түнгі болатын жерлері сәйкес келмейді. Олар күндізгі уақыттарын вокзалда, қала көшелері мен алаңдарда, сауда кешендері мен дүкендерде, базарларда, жертөлелер, үйлердің кіреберісі, шатырларда, саябақтарда өткізеді. Түнгісін олар көбінесе жертөлелер мен кіреберістерде, шатырларда, вокзалдар мен деполарда, қосалқы жолдағы вагондарда, таныстары мен притондарда, иесіз үйлерде, гараждар мен орталық жылу жүйесінің құбырларында жан сақтайды.

Ұлдар мен қыздардың күндізгі қаңғыбастығы бір- біріне ұқсас. Ұлдар көбіне сауда орталықтарында жүрсе, қыздар таныстары мен топ жетекшілерінің қасынан табылады. Түнде ұлдар қыздарға қарағанда жылу орталығы құбырлары, жертөлелер мен шатырларды жиі паналаса, қыздар таныстары мен топ жетекшілерін, притондарды жағалайды.

Түнгі және күндізгі қаңғыбастар жасерекшелігіне тәуелді емес. Бұл олардың басым бөлігінің топтарға біріккеніне және топтық тәртіпке не жетекші еркіне бағыныштылығына байланысты. Жетекшісі жоқ топтарға қарағанда басшысы бар қаңғыбастар топтары иесіз үйлер мен вокзалдар, жертөлелер мен шатырларда, сауда кешендерінде жиі жүреді. Ал жетекшісі жоқ топтар басшысы барлармен салыстырғанда күндіз көшелер мен алаңдарда, таныстарында болады. Оларға қарағанда, жетекшісі бар топтар панасыздардың ұйымдаспаған топтарын күндізгі «қолайлы әрі пайдалы» жерлерден ығыстырады.

Л.М.Шипицинаның пікірі бойынша [6], қаңғыбас балалардың ішінде де тым нашар: негізінен үйден алып шыққан киімдермен, адамдардан алған ескі-құсқымен, тауып алғандармен (қоқыстан), достары бергенмен, қайырымдылық ұйымдардан, шіркеуден, діни миссиялардан алғандармен, ұрланған, тоналғанмен, өздері сатып алғанмен, басқа әдістермен жүрген. Берілген жауаптарға сәйкес, панасыздар тағдырына қайырымдылық немесе діни ұйымдармен салыстырғанда қарапайым адамдар қол ұшын жиі берген. Тірі қалудың

қажеттілігі, қаңғыбастарды қылмыс жолына, негізінен- ұрлыққа итермелеген.

Қаңғыбас балалар 15 жастан бастап жезөкшелікпен белсенді түрде шұғылдана бастайды, сондай-ақ 12 жастан бастап осындаймен айналысатындар да көп. Өмір сүрудегі қолайсыздықтар балалар мен жасөспірімдердің денсаулығының нашарлауына әкеліп соқтырады.

Осылардың барлығы дәлелдейтіндей, қараусыздықтың негізі - толық емес немесе қолайсыз отбасылық жағдай. Бұл қорытынды үйден кетудің басқа да себептерімен біліне түседі: отбасындағы материалдық жағдайдың нашарлығы, тамақтың болмауы; әке-шешеммен, бауырларымен, қарындастарымен, туыстарымен келіспеушілік, үйден қуып жіберу, тұрғын жайдың болмауы, шешесімен бірге тұратын адамның әкесі немесе өгей әкесі тарапынан болатын жыныстық қатынасқа итермелеу, ұрлыққа мәжбүрлеу (Е.Воронова). Ең кішкентайларды үйден қуу да жиі ұшырасады. Жоғарыда айтылған себептермен бірге көптеген қараусыздар мұндай тірлікті өз еріктерімен таңдайды: еркін өмір мен саяхаттауды аңсайды, ақша табуды мақсат тұтады, кейбірі достарының айтқанынан шыға алмайды [7].

Аталған себептерді негізге алсақ, бақытты немесе қалыпты отбасы тіршілігін қалыпқа келтіру шаралары ретінде: отбасының өсіп келе жатқан жастарға өркениетті отбасы үлгісін көрсете алуы. Балалар мен жасөспірімдердің дүниені маңайында жүрген ересектердің бейнесі, мінез-құлығы мен іс әрекеттері арқылы танып білетінін ескеріп, олардың үлгісі аса маңызды танымдық және бағыттаушы құбылыс ретінде жауаптылығын арттыру; өсіп келе жатқан жасөспірімдерді жар таңдаудың, отбасы болудың адамгершілік негіздерімен, және өмірдегі әрқелкі тәжірибелермен ерте бастан, мектеп жасында жеткілікті деңгейде таныстырып, саналы қатынасқа бағдарлау мақсатында қазіргі оқытылып жүрген арнайы оқу бағдарламасы жаңа көзқарастар мен методология тұрғысынан қайта қаралуы керек; қоғамның және әлемнің әлеуметтік қабаттарға жіктелу тереңдігін азайту; барлық жастардың дер кезінде жас шамасына, қабілеті мен сұранысына сай білім алу мүмкіндігінің болуы. Себебі, өскелең ұрпақтың тегіне, әлеуметтік қабатына, дініне, ұлтына, мәдениетіне қарап жіктелуін болдырмайтын да, оларды тұлғалық мәртебесі тең дәрежеге келтіретін де, бір-біріне лайықты ететін де білім.

Әр заманның өзіне тән әлеуметтік-педагогикалық ұрпақ тәрбиелеу мүмкіндігі болды. Оны ешкім жоққа шығармақ емес. Әркім өз баласына жеке тәрбие беруі отбасында орын алғанымен, халық болып қалыптасқан ділінде ұрпақ қамын көп болу ойлау және соған бағыттала әрекет ету бүгінгі күннің талабынан туындап отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жаманбалаева Г. Молодые правонарушители. // Қазақстан мектебі, 2015ж. № 4
2. Ермаков В.Д. Социально-правовая профилактика правонарушении несовершеннолетних, связанных недостатками семейного воспитания. - М., 2013
3. Заика Е.В. Психологические характеристики личности подростка с отклоняющимся поведением. //В.П. 2013. №3
4. Захаров А.И. Как предупредить отклонение в поведении ребенка.-М., 2009.
5. Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования. Автореферат канд., дисс. Алма-Ата, 2009.
6. Дети социального риска и их воспитание. Учебно-методическое пособие /Под науч. Ред. Л. М. Шипициной. Спб.: Издательство «Речь», 2003. - 144с.
7. Воронова Е. Социальная работа с уличными детьми. // Социальная работа, 2013. - № 4.- С. 44-48.

Ахмедиева К.Н., Әдібаева Ұ.А.

Причины появления беспризорных детей

В данной статье рассматриваются причины появления беспризорных детей, из-за родителей, которые не заботятся о своих детях. Большинство родителей, которые

подвергались насилию, являются сиротами в детстве и подвергались насилием взрослых и. т. д. испытывают неблагоприятные условия жизни.

Ключевые слова: *беспризорные дети, девиантное поведение, инвалидность, социальный вакуум.*

K.N.Ahmedieva, U.A.Adibaeva

The reasons for the appearance of street children

This article examines the reasons for the appearance of homeless children, because of parents who do not care about their children. Most parents who have been abused are orphans in childhood and have been subjected to violence by adults and. etc. experience unfavorable living conditions.

Key words: *homeless children, deviant behavior, disability, social vacuum*

ӘОЖ 372

**ІЗДЕНУШІЛІК ӘРЕКЕТ БАРЫСЫНДАҒЫ БАЛАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ
БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ**

Капенова А.А., Калипанова К.Т.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., aka@list.ru;
qymbat_qalipanova85@mail.ru*

Мақалада ізденушілік-зерттеушілік іс-әрекет барысындағы мектеп жасына дейінгі баланың танымдық белсенділігін дамыту қарастырылған. Жұмыс мазмұнында танымдық белсенділік, танымдық әрекет мәселелері педагогикалық, психологиялық сипатта зерделенеді.

Кілттік сөздер: *зерттеушілік-ізденушілік әрекет, мектепке дейінгі тәрбие, танымдық белсенділік, іс-әрекет, баланың танымдық іс – әрекеті.*

Бүгінгі іскер әлем - бәсекеге қабілетті әрі қарқынды өзгеріске түсуде. Сондықтан да болар, бұл жағдаят аса жоғары интеллектуалды, психологиялық және әлеуметтік потенциалға ие тұлға қалыптастыруды талап етеді. Оның негізін мектепке дейінгі кезеңнің өзінен бастау керек. Осы жерде, мектепке дейінгі мекеме тәрбиешілерінің басты міндеті – баланы тұлға ретінде жан-жақты дамытып, мектепте оқуға даярлау. Адамның барлық нағыз адамдық қасиеттері өз өміріне тәлім-тәрбие нәтижесінде қалыптасады.

Мектепке дейінгі кезең – қоршаған орта мен нақтылықпен алғаш танысу кезеңі, және де осы уақытта баланың танымдық белсенділігі мен қабілеттері қарқынды түрде дамиды.

XXI - ғасыр білімділер ғасыры болғандықтан бүгінгі таңда заманға сай зерделі, ой-өрісі жоғары, жан-жақты дамыған ұрпақ қалыптастыру алға қойған аса маңызды міндет болып тұр.

Баланың бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып, олардың өнегелі де тәрбиелі болып тәрбиеленуіне тәрбиешілердің маңызы зор. Балаларды тәрбиелеуде ойын әдісінің маңызы көп.

Қазіргі заманауи жағдайындағы білім берудің болашағы қоғамның даму үдерісімен, білімнің ғылыми интеграцияға ұмтылуымен, қоғамда жинақталып және үнемі өсіп отыратын, ақпарат көлемінің әртүрлі тегімен анықталады. Қызығушылық оқу-шығармашылық, танымдық әрекеттердің стимулы бола отырып, бүкіл тіршілік әрекетінің қозғаушы күші ретінде де қызмет етеді. Танымдық белсенділікті жеке тұлғаның рухани байлығын дамытатын, өзі үшін мәнді нәрселерді таңдай білуге ықпал ететін айрықша қасиет деп бағалауға болады.

Танымдық белсенділік – баланың білімге деген өте белсенді ақыл – ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл –

амалдарынан тұрады.

Таным - бұл әрқашан жаңаны іздеу, шындыққа жету, ал шығармашылық-жаңаны сапалы құрудағы әрекет. Қызығушылық пен белсенділік - бір нәрсе туралы жағдайға қарай білуге құмарлық, дүниедегі заттар мен құбылыстарды танып-білуге бағытталған адамның жеке ерекшеліктерінің бір көрінісі деп түсіндіріледі.

Адамның іс-әрекетіне, көзқарасы мен талғамына, мұрат-мүддесіне байланысты қызығушылықтары әр түрлі болады. Қызығушылық тұрақты қасиетке айналғанда ғана адам өз іс-әрекетінен жақсы нәтиже шығара алады. Қызығушылық мазмұны мен бағытына қарай: материалдық, қоғамдық, саяси, кәсіптік, танымдық, эстетикалық болып сараланады. Ал, біздің зерттеу мәселеміз ізденушілік әрекет барысындағы мектеп жасына дейінгі баланың танымдық белсенділігі болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - бәсекеге қабілетті, танымдық қызығушылығы мен белсенділігі жоғары маман даярлау.

Танымдық белсенділік - ғылым жаңалықтарын, қоғамда болып жатқан өзгерістерді танып білуге деген қызығушылық.

Бүгінгі таңда «іс-әрекет», «танымдық іс-әрекетке» байланысты теориялар көптеп саналады, ал «белсенділік», «танымдық белсенділік», «таным белсенділігі» ұғымдары әлі де болса толық анықталмаған.

Баланың танымдық қызығушылығын дамыту – балалар психологиясындағы өзекті проблемалардың біріне жатады.

Мектеп жасына дейінгі баланың ақыл-ой тәрбиесі негізін қарастырушы ғалымдардың бірі - Н.Н.Поддьяков, бүгінде баланың дербес дамуы мен шығармашылықпен іс-әрекет орындауға дағдыландыру қажеттігін ерекше айтады [1].

Психология мен педагогикада бар тұжырымдамалар, баланың ақыл-ой дамуындағы секіріс –баланың өзіне аса ұнаған іс-әрекетпен айналысқан жағдайда орындалатындығын бірнеше мәрте дәлелдейді [2, 3].

Танымдық белсенділік проблемасы –педагогика ғылымында баланың жекелей, жас ерекшелігі есепке алынған жағдайда нәтижелі болатындығы айтылады.

Баланың даму үрдісі бар өмірі бойында жүреді. Даму үрдісінде баланың таным белсенділігі арта түседі. Күнделікті өмір барысында бала шындық дүниенің құбылыстары мен заттарын анықтай білуге, адам баласының жинақтаған бай тәжірибесін үйренуге талаптанады. Балалардың бір нәрсені құмартып білуге талаптануы таным ынтасын береді.

Бүгінгі таңда болашақ ұрпаққа білім беруде жас өркеннің болмыс бітімі, талғам таразысы, талап деңгейін айқындай отырып, оларға нені оқыту керек, қандай білім беру керек деген мәселені нақтылап алу қажет. Ол үшін білім мазмұнын қалыптастырудың теориялық негіздерін анықтау қажеттілігі туындап отыр. Білім мазмұны тарихи сипатқа ие. Ол қоғам дамуының қай кезеңінде болмасын білім берудің мақсаты мен міндеттерін айқындайды. Білім мазмұны әртүрлі әлеуметтік жүйеде бірдей болған емес. Ол өмір талаптарының ықпалымен, өндірістің және ғылыми білім деңгейінің дамуына байланысты үнемі өзгеріп отырады.

Танымдық әрекет белгілі білім, білік меңгеру және оны дұрыс пайдалануға бағытталған әрекет. Танымдық әрекет түрлеріне: перцептивті таным, ақпараттар іздеу және заттар мен құбылыстарды топтастыру, бөлу жатады.

Танымдық белсенділік – бұл түйсік, теориялық ойлау және практикалық іс-әрекеттің бірлігінен құралады. Ол баланың нәрестелік кезеңінен әр күн сайын әлеуметтік әрекеттестік пен заттық практикалық әрекеті арқылы жүзеге асады.

Танымдық қызығушылықтың өзге әрекет түрлерінен ең басты ерекшелігі – баланың үнемі «жаңа дүниеге енумен», әрбір жаңа әрекеттерді баланың оның бірінен екіншісіне ауысып отырумен байланысты. Терең білімге негізделген танымдық біліктердің қалыптасуы баланың білімді теориялық негізде қорыта алуға мүмкіндік беріп, интеллектуалдық белсенді ойлауын жандандырып, шығармашылыққа жетелейді, нәтижесінде, баланың жеке тұлғасының қалыптасуына негіз болады.

Баланың танымдық іс - әрекет құрылымы: танымдық қызығушылықтан, танымдық белсенділік, танымдық ізденімпаздық және шығармашылық іс - әрекеттен тұрады. Бала қоғам өмірінде маңызды іс - әрекетке дайындалып жатқандықтан, оның оқу - танымдық әрекеті болашақ кәсіби әрекетінің дидактикалық бейнесі болуы керек [3].

Баланың танымдық белсенділігінің дамуы - мектеп жасына дейінгі баламен жүргізілетін жұмыстағы негізгі бағыттардың бірі болып табылады. Әрбір қалыпты жағдайда туған сәби қоршаған әлеуметтік ортаға тіршілік етуге қажет танымдық қызығушылықпен өмірге келеді. Алғашқы кездегі танымдық бағыттылық жүре келе танымдық қызығушылыққа айналады. Ал баланың жасы өскен сайын оның танымдық қызығушылығы бірте-бірте танымдық әрекетке көше бастайды.

Таным баланың қоршаған ортада бағдарын кеңейту және байыту, қоғамдық өмір, еңбек және ересектердің қызметі, экологиялық мәдениет негіздері туралы түсініктерін қалыптастыруға бағытталған педагогикалық жұмыстардың міндеттері, мазмұны мен шарттары айқындалып көрсетіледі. Таным сенсорика, қарапайым математикалық ұғымдарды қалыптастыру, құрастыру, экология негіздері, қоршаған ортамен таныстыру барысында жүзеге асады.

Танымдық белсенділік - субъектінің нақты білім меңгеру мен шындық өмірдегі заттар мен құбылыстар туралы ақпарат жинақтауға бағытталған саналы іс-әрекеті.

Танымдық белсенділік - баланың білімге деген өте белсенді ақыл – ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл - амалдарынан тұрады.

Баланың танымдық белсенділігі олардың білуге деген құмарлығы, оқу әрекетіне деген қызығушылық пен оқу әрекетінің мазмұнын түсіне бастауымен байланысты дамиды. Бұл жердегі оқу әрекетінің элементтерін меңгеру үшін бала оқудың мақсаты мен мазмұнын түсінуге қабілетті, ересектердің айтқанын орындау мүмкіндігі, тапсырманы орындауда өз тәртібін меңгеруі, нәтижеге жетуі және өзінің іс-әрекет нәтижесін бақылай білуі керек

Мектепке дейінгі кезеңдегі тәрбие - адам қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Бұл баланың әсерленгіш, еліктегіш, ойлауды, сөйлеуді меңгеруімен алғаш рет бөтен ортаға бейімделуімен сипатталатын кезең.

Бүгінгі күн талабы-баланың танымын дамыту, ойлау қабілетін жетілдіру, өзіндік іскерлік қасиеттерін қалыптастыру, заман талабына сай ойын жүйрік етіп тәрбиелеу.

Баланың танымын алғашқы күннен бастап дамытудың, бойында оқыту мен тәрбиелеудің негізін қалыптастырудың құралы - ойын әрекеті, ойын - баланың жетекші әрекеті. Бала ойын барысында айнала құбылыс сырын танып сезінеді, себеп-салдарлық байланысты және тәуелділікті анықтауға тырысады. Мектепке дейінгі балалардың ойлау қабілеттерінің дамуына зерттеу әдістерінің тигізетін әсері өте үлкен.

Мектепке дейінгі кезеңінде алған білімдерді бала өз іс-әрекетінде қолдануға машықтанады және ой қорытынды жасай алу, себеп-салдарды анықтау, түсінік беру, ойлау қабілетінің дамуы анық көріне бастайды және осы кезеңде баланың ойлауы нақты-бейнеліден абстрактылы ойлауға қарай дамиды, заттарды тиісті ұғымдарға жатқызып, өзінің ойын дәлелдеуге үйрене бастайды. Ал ойлау қабілеттері белгілі зерттеу әдістеріне сүйенеді [2].

Мектепке дейінгі балалардың ойлау қабілетін зерттеу әдістері арқылы біріншіден - айнала қоршаған ортаны танып білу, екіншіден - баланың тапсырмаларды шешуге деген өзіндік талаптардың күшеюі, үшіншіден - сөздік қорының кеңеюі әсер етеді. Мектепке дейінгі шақта білімнің қорлануы шапшаң қарқынмен жүреді.

Осылайша, баланың зерттеушілік-ізденушілік әрекеті – оның танымдық қызығушылығын дамытудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Ол бала танымын кеңейтіп, қоршаған орта, қоғам туралы қарапайым түсініктерін қалыптастырады.

Ізденішілік іс-әрекет - тәрбиеші мен бала арасында болатын өзара әрекеттестіктегі екіжақты үрдіс. Тәрбиеші ізденіс әрекетін жоспарлайды, ұйымдастырады әрі бала үшін қолайлы жағдай жасайды. Олай дейтініміз, ізденушілік әрекеттің табысты болуы ол жердегі

мақсат пен міндеттердің дұрыс ұйымдастыруна байланысты.

Танымдық белсенділік - ғылым жаңалықтарын, қоғамда болып жатқан өзгерістерді танып білуге деген қызығушылық [1, 3].

Баланы ізденушілік пен зерттеушілікке баулып, танымдық әрекетін дамыту бүгінгі білім беру мен тәрбие саласының маңызды міндеті болып саналады. Осыған байланысты балаға өз бетімен зерттеуге мүмкіндік туғызған сайын одан әрі жақсы оқи түседі [4]. Таным барысында бала өзін қоршаған ортаны игереді, ол туралы білімі кеңейіп, тереңдей түседі, баланың заттар мен құбылыстар туралы жалпы мәліметі ішкі мәнге қарай ұмтылып, жүйелі, шынайы білімге айналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Алексеев, Н. Г., Леонтович, А. В., Обухов, А. В., Фомина, Л. Ф. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся // Исследовательская работа школьников. - 2012. - № 1. - С. 24-26.

2. Короткова, Н. А. Образовательный процесс в группах детей старшего дошкольного возраста. – М. : ЛИНКА-ПРЕСС, 2007. – 208с.

3. Савенков, А. И. Маленький исследователь. Как научить дошкольника приобретать знания / Художник Левина Л. И. – Ярославль: Академия развития, 2010. – 160с.

4. Klein Peter W. Klein, Peter W. «My Father's Red Scare». The New York Times. The New York Times. January 4, 2007.

Капенова А.А., Калипанова К.Т.

Развитие познавательной деятельности ребенка во время проведения научно-исследовательских работ

Статья посвящена развитию познавательной деятельности дошкольников во время проведения научно-исследовательских работ. В работе изучаются психолого - педагогические вопросы познавательной деятельности.

Ключевые слова: исследования и дискурс, дошкольное образование, познавательная деятельность, деятельность, познавательная деятельность ребенка.

A.A. Kapenova, K.T. Kalipanova

Development of cognitive activities of preschool children during scientific research work.

The article is about development of cognitive activities of preschool children during scientific research work.

Key words: research and discourse, pre-school education, cognitive activity, activity, cognitive activity of the child.

УДК 37.02; 371

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Тажинова Г.А.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
Gulnara71.a@mail.ru*

В статье рассматривается значимость развития коммуникативных навыков, анализируется важность коммуникативной компетенции студентов педагогического ВУЗа, подчеркивается роль культуры общения, самопознания и тренинговой работы.

Ключевые слова: коммуникативные умения, вербальный и невербальный интеллект, культура речи и общения, коммуникативная компетенция, самопознание, диагностика и тренинги навыков коммуникации.

Общение представляет собой важнейшую сторону целенаправленного личностного развития. Приоритетные задачи современного общества требуют от каждой конкретной личности и, особенно, педагогов, формирования навыков культурного общения, воспитания творческого и эмоционально-ценностного отношения к миру и взаимоотношений с окружающими. Воспитание духовной культуры подрастающего поколения и молодежи является актуальной задачей нашего времени, т.к. без этого невозможно построение светского общества, достойного войти в число 30 наиболее развитых стран мира, как отмечалось в Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева. Им подчеркнуто, что «национальное единство, мир и согласие, равно как и высокая духовность и культура составляют главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны» [1, с.186].

Формирование коммуникативных умений и навыков у студентов педагогических специальностей является одним из главных аспектов процесса обучения, т.к. педагог должен быть коммуникабельным и обладать высокой культурой общения. Потребность человека в общении проявляется в выражении эмоций и развивается в процессе обретения опыта во взаимодействии с другими личностями. Удовлетворение данной потребности проявляется в желании активно взаимодействовать с окружающими при совершении какой-либо совместной деятельности, которая мотивирует человека на общение с другими людьми. Для полноценного и бесконфликтного общения, особенно для педагогов, чрезвычайно важна этическая сторона культуры речи.

Ещё великий мыслитель X в. Абу Наср аль-Фараби отмечал, что «норма поведения преподавателя заключается в том, что он не должен проявлять ни излишней строгости, ни чрезмерного потворства, т.к. суровость восстанавливает учащегося против наставника, а потворство приводит к неуважению его персоны» [2, с.13].

Профессор Х.Т. Шерьязданова отмечает, что «человек не может жить, трудиться, удовлетворять свои материальные и духовные потребности, не общаясь с другими людьми. С самого рождения он вступает в разнообразные отношения с окружающими людьми. Общение является необходимым условием существования человека и вместе с тем одним из основных факторов и важнейшим источником его психического развития» [3, с.5], т.к. это одна из важнейших форм взаимодействия субъекта и объекта в коллективной деятельности и общения посредством языка.

«В коммуникативном процессе и происходит не простое движение информации, но как минимум активный обмен ею. «Особую роль играет для каждого участника общения значимость информации», считает Г.М. Андреева [4, с.87]. Поэтому «широкое понимание связи общения и деятельности соответствует пониманию самого общения как важного условия присвоения индивидом достижений исторического развития человечества, будь то на микроуровне, в непосредственном окружении, или на макроуровне, во всей системе социальных связей» [5, с.205]. «И, как отмечал А.Н. Леонтьев, люди не просто «обмениваются значениями» [6, с.291], они «стремятся при этом выработать общий смысл» [4, с.87]. И именно педагог должен владеть стилистикой языка и реализовывать себя в нахождении контактов с учащимися для эффективного диалога и взаимодействия. От качества, стиля и культуры этого общения будет зависеть формирующийся характер и взаимоотношения с окружающими в группе.

Умение общаться характеризует социальную зрелость личности и включает в себя такие базовые черты личности будущего педагога как ответственность, терпимость, положительное мышление и адекватное отношение к окружающим. Воспитательная работа по формированию устойчивой индивидуальной системы ценностных ориентации и

внедрению этих ценностей; посредством интериоризации общечеловеческих ценностей, принятых в конкретной культуре социума, должна вестись регулярно и целенаправленно.

Таким образом, социальная зрелость студентов формируется в процессе обучения и воспитательной работы. Социальный опыт накапливается в процессе развития в группе, получении информации, необходимой для нравственного выбора и формирования адекватной оценки ситуации. При этом терпимость (толерантность), которая понимается как устойчивость к воздействию социальной среды. Чуткое и адекватное реагирование на какие-либо неблагоприятные факторы, включая эмпатию и определенные личностные установки в системе отношений к другим людям, к их поведению, к воздействию других людей на себя, является важнейшим профессиональными, качествами педагога.

В исследованиях А.В. Батаршева, Г.М. Андреевой, Ю.В. Варданян, М.Р. Битяновой, М.И. Лисиной, В.В. Волковой установлено, что ведущими процессами общения являются перцепция (восприятие партнерами друг друга), коммуникация (передача информации в процессе общения) и интеракция (взаимодействие партнеров).

Можно сделать вывод о том, что коммуникативные навыки студента выражаются в способности использовать свои знания, вербальные и невербальные умения для достижения профессионально-значимых целей, связанных со спецификой выбранной профессии. Считается, что высокий уровень развития коммуникативных навыков находит свое отражение в вербальном и невербальном интеллекте. Согласно Векслеру вербальный интеллект достаточно сильно связан с уровнем учебной успеваемости, чем невербальный. Вербальный интеллект определяет успешность учения по всем предметам и, в первую очередь гуманитарным (язык, литература, история и т.п.). Чтобы успешно обучаться естественнонаучным дисциплинам, нужен высокий уровень развития пространственного и вербального интеллекта, для хорошей успеваемости по гуманитарным дисциплинам, нужна высокая степень развития вербального интеллекта (чувство языка, речи) [7, с.35],

Для качественного выполнения своих социальных и профессиональных функций педагогу необходимо овладеть расширенным набором коммуникативных умений. К ним относятся не только традиционные навыки, базирующиеся на этической культуре, но и связанные с применением информационно-коммуникационных технологий как в учебной, профессиональной, так и в повседневной деятельности. Педагогу необходимы навыки работы с большим количеством информации и умения подстраиваться под процесс научно-технических инноваций. К сожалению, не все студенты имеют данные навыки, а зачастую у них отсутствует желание обучаться новым технологиям.

Коммуникативные навыки выражаются в умении не только правильно и убедительно говорить, но и слушать. Необходимо уделять большое внимание формированию невербальных умений, поскольку именно невербальные реакции происходят на уровне подсознания, что требует формирования сознательных умений для их регулирования.

Академик А.А. Бодалев ввел в научный обиход понятие «коммуникативная компетентность», которая трактовалась, как способность устанавливать и поддерживать эффективные контакты с другими людьми при наличии внутренних ресурсов (знаний и умений) [8, с.25].

Сегодня коммуникативная компетентность рассматривается большинством авторов, как система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективной коммуникации в ситуациях личностного взаимодействия. В состав компетентности включаются когнитивные (ориентированность, психологические знания и перцептивные способности), исполнительские (социальные установки, опыт, система отношений личности) компоненты. Вместе с тем, коммуникативная компетентность - это интегральное личностное качество, обеспечивающее ситуационную адаптивность и свободу владения вербальными и невербальными средствами общения, обеспечивающую возможность адекватного отражения психических состояний и личностного склада другого человека, адекватной оценки его поступков, прогнозирование на их основе особенностей поведения воспринимаемого лица.

По мнению В.И. Жукова коммуникативная компетентность - это психологическая характеристика человека, как личности, которая проявляется в его общении с людьми или «способность устанавливать и поддерживать необходимые контакты с людьми» [9, с.96].

Коммуникативную компетенцию следует также рассматривать как способность к овладению способами решения проблемно-познавательных задач и осуществлению деятельности по достижению целей, значимых для будущих специалистов в сфере их профессиональной коммуникации. В этой связи именно коммуникативные способности, рассматриваемые как сформированные индивидуально-психологические свойства личности, отвечающие требованиям конкретной деятельности, дают реальную возможность обеспечить ее быстрое и успешное осуществление. Следовательно, в состав этой коммуникативной компетентности включается не только совокупность получаемых знаний, но также умений и навыков, обеспечивающих успешное протекание коммуникативных процессов у человека.

В современном обществе коммуникативная компетентность воспринимается также как часть культуры общения и является необходимым социально-психологическим условием достижения педагогического мастерства и успешной профессиональной деятельности будущего педагога. Развитие навыков общения представляет собой процесс овладения культурными инструментами общения и нравственными нормами поведения, которые выработаны в ходе общественно-исторической деятельности людей. В условиях внедрения в школьную практику положений о «сотрудничестве», «диалоге», «соуправлении» с неизбежностью возрастают требования к коммуникативной стороне педагогической деятельности. Педагогический вуз, ставя перед собой задачу развития коммуникативной компетентности у студентов, может использовать с этой целью, как учебные программы, так и специальные методы обучения.

Для формирования коммуникативных качеств личности подходят такие методы воздействия, которые могут позволить человеку взглянуть на тенденции в собственном поведении, понять особенности своих мотивов и установок. К таким методам воздействия на социально-психологическую структуру личности относятся, в частности, социально-психологический тренинг. Теоретические основы влияния тренинговых занятий, существенно влияющие на развитие коммуникативной компетентности появились в исследованиях западных психологов Дж. Морено, К. Роджерса, Г. Шепарда. Позднее и отечественные исследователи обратились к данной проблеме, рассматривая возможные формы социально-психологического тренинга, классифицируя по разным основаниям (М.Р. Битянова, Л.А. Петровская, В.В. Петрусинский, А.В. Федотова и др.). В тренинг коммуникативной компетентности могут быть включены упражнения, целью которых является: снятие мышечных зажимов, мышечных напряжений, формирование мускульной свободы в процессе общения, овладение навыками психофизиологической саморегуляции, развитие навыков произвольного внимания, наблюдательности, развитие навыков невербального общения, формирование умения управлять вниманием партнеров по общению и т.д.

Развитие личности студента как будущего педагога с высшим образованием способствует формированию не только профессиональной направленности, но и ответственности, профессиональной самостоятельности и готовности к будущей практической работе. Изучение структуры коммуникативной компетентности приобретает особый практический смысл для педагогического труда, т.к. общение выполняет в нем как одна из форм деятельности. Накоплено немало фактов, свидетельствующих о том, как много значит для студента общение не только с преподавателями, но и со сверстниками.

Нами была проведена психолого-педагогическая диагностика по определению уровня общительности на основе изучения коммуникативных навыков, используя тест В.Ф. Ряховского, а также теста по выявлению коммуникативных способностей со студентами 1-2-х курсов Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова [10, с.246]. Было

отмечено, что студенты младших курсов недостаточно владеют навыками слушания. При этом они испытывают затруднения в тех случаях, когда требуется пояснить или продолжить уже высказанную сокурсником мысль, что проявляется в неспособности организовать сотрудничество с малоизвестными людьми (чаще на первом курсе), а также в устойчивом нежелании выполнять учебные задания совместно с неприятными в личном плане подобными стереотипов требуется много времени. Эта особенность - следствие недостаточного опыта групповой работы в школе. Некоторые студенты признавались, что только в вузе впервые столкнулись с групповой формой обучения. Но даже при высокой степени осознания учебной информации сохраняется необходимостью заставлять студентов (прямым или косвенным путем) правильно и корректно формулировать вопросы. Приоритетной задачей вузовской коммуникативной подготовки будущих учителей считается перестановка акцентов с монологической речи и пассивного слушания на диалог. Тем не менее, одной из важнейших задач современной высшей школы является обучение студентов аргументировано, разносторонне, с привлечением жизненного опыта и научных знаний излагать свою точку зрения. Чаще всего это практически не связано с развитием речи, информированности или словарным запасом будущего учителя, а объясняется отсутствием опыта участия в дискуссиях. И поскольку требования к современному педагогу - профессионалу чрезвычайно высоки, его следует научить, «не только уметь грамотно изложить свою позицию, но и быть убедительным, ярким и оригинальным в качестве организатора и участника диалога» [11, с.216], - отмечает Л.А. Петровская.

В беседе со студентами отмечено, что их представления о собственной коммуникативной компетентности значительно завышены. Большинство студентов 1-2 курсов (76%) склонны оценивать уровень развития собственных коммуникативных умений как высокий, что далеко не всегда соответствует действительности. Следовательно, формирование коммуникативной компетентности у студентов педагогических вузов и их адекватная оценка должны быть, одним из важнейших и необходимых звеньев работы по становления их как профессионалов. Задача вуза - дать студентам правильное представление о коммуникативных свойствах личности, которые необходимы высококвалифицированному специалисту, и за годы обучения сформировать, усовершенствовать эти качества. И поскольку коммуникативная компетентность является неотъемлемой составляющей профессии педагога, всем студентам при обучении в педагогическом ВУЗе необходимо своевременно корректировать их коммуникативные умения и повышать уровень коммуникативной компетентности.

Педагогический вуз, ставя перед собой задачу развития коммуникативной компетентности у студентов, использует такие методы формирования коммуникативных качеств личности, которые позволяют студенту взглянуть на собственное поведение, оценить его сильные и слабые стороны, понять особенности своих мотивов и установок, неадекватных реакций и агрессии, возникающей порой на фоне отрицательных эмоций. Причина неудовлетворенности чаще всего связана со стрессовыми перегрузками, переутомлением нервной системы, либо отсутствием социального опыта в общении с окружающими, тонкого понимания мотивов их поведения, проявлений толерантности и этической стороны культуры речи.

Одним из самых эффективных способов повышения коммуникативной компетентности, несомненно, является социально-психологический тренинг по формированию необходимых навыков.

На основе вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что коммуникативная компетентность является одним из фундаментальных качеств в работе педагогов, т.к. именно коммуникативные знания, умения, навыки, обеспечивают эффективное протекание коммуникативного процесса в профессиональной деятельности и позволяет строить эффективное общение в соответствии с целями и условиями профессионального и межличностного взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстана народу. Астана, 2014. -186с.
2. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. -13с.
3. Шерьязданова Х.Т. Психология общения в дошкольном образовании. Теория и практика. – А.: Казак университеті, 2015. – 5 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс, 2006. -87с.
5. Андреева Г.М. Принцип деятельности и исследование общения // Общение и деятельность. М., 1981. -205с.
6. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972. -291с.
7. Тест интеллекта Векслера. СПб: Иматон, 1992. -35с.
8. Бодалев А.А. Личность и общение - М, 1995 Бодалева А.А. Психологическое общение. - М.: Изд-во Институт практической психологии, Воронеж: Н.П.О, Модек, 1996.-256с.
9. Жуков Ю.М., Петровская Л.А., Растяников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. - М., 1991. - 96 с.
10. Психологические тесты в 2-т. Т.2. / Под ред. А.А. Карелина - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. - 246 с.
11. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально - психологический тренинг. - М.: Издательство МГУ, 1989. - 216 с.

Тажинова Г.А.

Педагогикалық ЖОО студенттердің коммуникативті дағдыларын дамыту

Мақала коммуникативтік құзыреттілігінің маңыздылығын талдайды, коммуникация мәдениетін, өзін-өзі тану және тренинг жұмысын көрсетеді.

Кілттік сөздер: коммуникативтік дағдылар, вербальды және вербальды емес интеллект, сөйлеу мәдениеті, коммуникативті құзіреттілік, өзін-өзі тану, диагностика және коммуникация дағдыларының тренингтері.

G.A. Tazhinova

The development of communicative skills of students of pedagogical university

The importance of the development of communicative skills is considered in the article. The communicative competence of the students of the pedagogical university is analyzed as well as the role of the culture of communication, self-knowledge and training work is emphasized.

Key words: communication skills, verbal and non-verbal intelligence, culture of speech and communication, communicative competition, self-recognition, diagnostics and trainings of communicative skills.

ӘОЖ 001

**БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ӨЗДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Унгарбаева Ш.У., Аслан Э.А.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Eleka.aslankizi@mail.ru*

Қазіргі заманда бізге болашақ мамандардың шығармашылығын арттыруға кәсіби даярлау - білім беру үдерісінің аясында болашақ мамандардың кәсіби-педагогикалық

қызметке бағдарлануына және педагогикалық шығармашылық тәсілдерді меңгеруіне, білім беру барысында ізденіс танытып, жаңа шығармашылық шешімдер қабылдауына, тұлғаның өзіндік және шығармашылық дамуына қол жеткізуде ұйымдастырушылық формаларды құру дағдыларын меңгерулеріне жағдай жасау. Бұл оқу үдерісінің барлық құрылымдық компоненттерінің өзара ықпалдастық байланысын құруды көздейді.

Кілттік сөздер: дамытушылық, шығармашылық қызығушылық, белсенділік, танымдық ізденімпаздық.

Қазақстанның әлемдік үрдістерге кірігуі, дамыған елдердің стандарттарына деген ұмтылысы еліміздің жаңа сапалық деңгейге жылдам өту қажеттілігін туындатуда. Осыған орай қазіргі кезде жасалып жатқан реформалар даму институттарының қалыптасуына немесе өсуден тұрақты даму кезеңіне өтуге бағытталған. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси бағыттардағы өрлеуіндегі осындай өзгерістер өмірдің барлық саласындағы шығармашыл тұлғаның мәртебесін көтеріп, мерейін үстем етуде.

ЖОО білім берудің негізгі міндеті өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі тәрбиелеуге және инновациялық қызметке қабілетті маманның шығармашылық тұлғасын қалыптастыру болып табылады. Бұл тапсырманы шешуге дайындық формасында мұғалімнен оқушыға көшу арқылы ғана мүмкін емес, болашақ маманның пассивті білімі бар тұтынушысынан мәселені қалыптастыруды білетін, оны шешу жолдарын талдайтын, оңтайлы нәтижені табуға және оның дұрыстығын дәлелдеуге қабілетті белсенді авторға аудару керек. ЖОО білім берудің реформасы оқыту парадигмасынан білім парадигмасына өтуге байланысты. Осыған байланысты студенттердің өзіндік жұмысы (СӨЖ) білім беру үдерісінің маңызды нысаны болып табылмайды, бірақ оның негізіне айналуы керек [1].

Бұл зерттеулердің өзектілігі – болашақ педагогтардың теориялық және практикалық білімді саналы игеріп, интеллектуалдық қызмет жасай білуге тәрбиелеу болып табылады. Сонымен бірге студенттер жай ғана беріліп жатқан дайын біліммен қаруланып ғана қоймай, шығармашылық белсенділігі артып, білімді тауып, ізденіп алуына, яғни студенттерді оқи білуге үйрету маңыздырақ. Студенттердің өздік жұмысының (СӨЖ) басқа жұмыстардан ерекшелігі – студент өз алдына мақсат қояды, оған жету үшін жұмыс түрін, тапсырманы таңдайды. П. И. Пидкасистый «өзіндік танымдық жұмыс» және «өзіндік жұмыс» ұғымдарын ажырата білуге назар аударады. Оның пікірінше, өзіндік жұмыс оқып-үйренушілердің өзіндік танымдық жұмысын ұйымдастырудың тек құралы ғана болып табылады. Ол оқу өзіндік танымдық қызмет процесінде жүреді, бірақ, ол өзіндік жұмысты орындау процесінде жүреді деген сөз емес деп есептейді

Практикалық сабақтардың кәсіби бағыты оқытушының басқа педагогикалық функциясын - коммуникативтік түрде дамуға мүмкіндік береді. Бұл функция, негізінен, сабақты жүргізудегі педагогикалық практиканың кезеңінде жүзеге асырылады және осы сәтке дейін оқытушының қадағалаусыз дамытады. Өздік жұмыстың тиімді ұйымдастырылуы тек өздік жұмыстың жүйесіне ғана емес, сонымен қатар педагогикалық шарттардың орындалуына да байланысты: - Студенттің аудиториядағы және өздік жұмысының көлемінің дұрыс үйлесімі, студенттің оқу жүктемесінің тиімді болуы, сабақ кестесінің дұрыс құрылуы, оқытушының өздік жұмыстың күрделілігін анықтауда студенттің уақытын, орындау мүмкіндігін, оқу әдістемелік әдебиетпен қамтылуын ескеруі студенттің өздік жұмыс нәтижесіне үлкен әсер етеді. - Әдістемелік тұрғыдан студенттің аудиториядағы және одан тыс өздік жұмысын дұрыс ұйымдастыру, өздік жұмысты орындауға оқу орынның материалдық-техникалық базасының, оның қызметкерлерінің лайықтылығы. Студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыруға қатысушылардың өз қызметтерін дұрыс атқаруы. - Студенттердің өздік жұмысының процесін шығармашылық процеске айналдыру мақсатында студентті қажетті әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету.

Оқу орынның кітапханаларында қажетті оқу әдебиеттерінің қорының, электрондық оқу құралдары мен электронды оқыту бағдарламасының және қазіргі таңдағы мықты ақпарат

көздерінің бірі – интернеттің болуы. Оқу процесінің компьютерленуі студенттің өздігінен білім алуына және ақпарат көздерімен жұмыс жасауына, өзіндік бақылау жасауына, уақытын үнемді пайдалануына жағдай туғызады. Сонымен қатар, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды дамыту болашақ маманның өзіндік жұмысының мазмұны болуы мүмкін. Бұл мәселеге көптеген ғалымдар, мысалы, Ястребова Е.Б., Ерецский М.И., Гарунов М.Г., Блохина Р.А., Сабодашев В.П., Вербицкий А., т.б. үлкен мән беріп, зерттеген. Олар педагогикалық әдебиеттерде алғаш өзіндік жұмыс мәселелерін В.К.Буряк, Е.Я.Голант, Б.П.Есипов, Р.Г. Лемберг, Р.М. Микельсон, И.И. Пидкасистый, Е.С.Саблик, М.Н. Скаткин еңбектерінде зерттелініп, оқу үрдісінде білім алушылардың өзіндік жұмысын жүйелі түрде қолдану негіздері қарастырылды. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мәнін дидактикалық тұрғыда қарастырғандар: А.Е.Абылқасымова, Н.А.Адельбаева, С.И.Архангельский, М.В.Буланова-Топоркова, М.Г.Гарунов, И.И. Кобыляцкий, Р.Н. Низамов еңбектері арналған. Өзіндік жұмысқа берілетін анықтамалардың әртүрлігіне қарамастан, оларды бірнеше шағын топқа бөлуімізге болады. И.Т.Протасовтың ойынша, өзіндік жұмыс біліктілік пен іскерлік жиынтығы. Г.Н.Кулагина өзіндік жұмысты студенттің іс-әрекет құралы белсенділігі мен өз бетімен білім алуға дайындығы деп түсінеді. Г.Н.Дари өзіндік жұмыстың мәнін былайша айтады. Бұл жұмысты студент өз бетімен орындайды, ол өзінің біліміне, іскерлігі мен сеніміне, өмірлік тәжірибесі, дүниетанымына сүйене отырып атқарады.

П.Г. Псевеляндық педагогикалық тапсырмаларды сабақта шешу студенттердің ойлануын арттырады, кәсіби деңгейін көтереді, балабақша өмірінен түрлі жағдайларға қызығушылық тудырады.

Г.А. Зборовскийдің өзіндік жұмысы - студенттердің когнитивтік қабілеттерін дамытудың маңызды құралы.

Р.С. Пшебельский педагогикалық университеттің студенттеріне мына қабілеттерді қалыптастыруды ұсынады:

Дидактикалық қабілеттер - педагогикалық үдерісті дұрыс қалыптастыру қабілеті;

академиялық - жаңа шығармашылық іздестіру;

коммуникативті - баламен, ата-анасымен, әріптестерімен жақсы қарым-қатынас орнату мүмкіндігі;

перцептив - баланың ішкі әлемін қарастыру, оның көздерінен, қимылынан, денсаулығының жай-күйін, балабақшаға келген көңіл-күйін білу;

сөйлеу, сөйлеу, бет-әлпеті, қимылдары, пантомимасы;

Ұйымдастыру - серуендеу, демалыс, мерекелер ұйымдастыру мүмкіндігі;

Gnostic - өз қамқоршыларының және олардың жеке қызметіне талдау жасау қабілеті;

ойлау - дене тәрбиесіне, қозғалыс сұлулығына қызығушылықты ынталандыру;

стресстік қарсылық - өздерінің амбицияларын басқаруға, өзін-өзі реттеу тетігін белсендіруге, сыни жағдайдағы ұстамдылық, шыдамдылық пен тыныштықты көрсету қабілеті;

эмпатия - эмоцияға, қуануға және күйзелуге қабілеттілік.

Тәуелсіз қызмет- өз логикасын құру қабілетімен қалыптасады. Логикалық бағдарлар - өздігінен орындалған жұмыстың «жетекші жұлдызы» болып табылады. Логика анықтық экспозициясы, ойдың қатаң жіктелуі, дұрыс қорытындылар қалыптастыру құқығы көздерін табу ұтымды жолдары және т.б. - деген Трофимов Н.М. Сараптамалық бастама болашақ маманның қызметінде дәл осы факторлардың болуына байланысты туындайды. Қабылданған шешімдердің түп нұсқалығы, ойдың серпінділігі, оның дәлелі осы айтылғандарға негізделген [2].

Е.Н. Фаустова болашақ мамандарды өзін-өзі білім серпін беретін кезде тәуелсіз жұмыс ең толық, оның міндетін мақсаты бойынша пайдалануға жарамды жүзеге асырады деп есептейді. Мұндай жұмыстар болашақ маманның құзыреттілігінің кәсіби өсуін білдіреді, ол сондай-ақ мұғалім болып табылады және студентті дамытады. Бастапқы

даярлау проблемалардың негізінде тұжырымдалған тәуелсіз жұмысты алдағы мақсаттарды, орнату, оны жүзеге асыру дұрыс жолмен оның назарын және оның нәтижелерін бірге бағалау процесінде студенттерді тарту, мұғалімнің белсенді тәуелсіз қызметінің студенті қажетті тәжірибе жинақтау ықпал етеді.

Г.А. Зборовский-ның пікірінше өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру болашақ маманның өзінде маңызды және көрінетін жағдайды тиімді немесе сол не өзге де проблемалық жағдайда әрекет ету қабілетін өзгерте алады. ГА Зборовский-ның пікірінше студенттердің өздігінен орындайтын жұмыстары мынандай талаптарға жауап беруі тиіс:

- болашақ маманның өзі орындайтын жұмысының мақсатын айқын, саналы сезінуі, жұмыстың саналы аяқталуына сеніп, алдағы нәтижесіне қызығуы, жұмысты болашақ маманның өз еркімен орындауы.

Студенттердің өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын дамытуға арналған тапсырмаларды таңдау және іріктеу жүйесіне қойылатын негізгі талаптар:

- а) студенттердің меңгерген тілдік материалдарын жаттығуға мол мүмкіндік беретін тапсырмаларды енгізу;
- ә) қарым- қатынас жасауда пайдалануға қажеттілік тудыратын тапсырмаларды енгізу;
- б) берілетін тапсырмалардың барлығы студенттердің еркін сөйлеуіне жетелейтін

міндетті көздеу;

- в) тапсырмалардың тілдік жағдаят тудыратын түрде болуы;
- г) тапсырмаларда барлық тілдік міндеттер өзара тығыз байланыста болуы.

Студенттердің өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар мынандай дидактикалық талаптарға жауап беруі қажет:

- студенттердің ойлау белсенділігінің және шығармашылық бастамасының дамуына мүмкіндік туғызу;

- тапсырманы орындай алатындай болу және алынған білімге, шеберлікке, әдетке сүйену;

- өзіндік жұмыстың мазмұны бойынша әртүрлі болуы;
- өзіндік жұмысты әр сабақтың элементі ретінде пайдалану;
- жұмыстың көлемін шамадан тыс асырмай, сапасын арттыруға көңіл аудару;
- болашақ маманның өздік жұмысын оқу жұмысының басқа түрлерімен ұштастыра

білу;

- алған білімдерін іс жүзінде қолдана білуге дағдыландыру;
- өз жұмысына шығармашылықпен қарауға үйрету.

«Шығармашылық» ұғымының мазмұны «шығару», «іздену», «жаңаны ойлап табу» деген мағынаны білдіреді. Ол, жаңалық ашатын адамның әрекетінен, адамның мақсатқа бағытталған қызметіндегі ізденімпаздығы мен белсенділігінен, табандылығы мен жігерінен құралып, ақыл-ойы мен сезімінің, креативтілігінің бірегейлігінен туындайды [3].

Педагогикалық әдебиеттерде шығармашылық проблемасы шығармашылық қабілет пен ақыл-ойдың өзара әрекеттестігі тұрғысынан қарастырылып, дербес фактор немесе дивергенттік ойлаумен тікелей байланысты іс-әрекет түрінде көрсетіледі. Осыған орай біз, зерттеу жұмыстарында «шығармашылық іс-әрекет», «шығармашылық орта», «шығармашылық қызығушылық» ұғымдарына берілген анықтамаларды жүйеге келтіріп, жан-жақты сипаттама береміз. Сондай-ақ, ес, ойлау, елестету ұғымдарын шығармашылық әрекетінің алғышарттары ретінде сипаттай отырып, «шығармашылық ойлау», «қабілеттілік» ұғымдарына кеңінен талдау жасаймыз. Сөйтіп, шығармашылық іс-әрекет шығармашылық ортада орындалады және оның орындалу нәтижелілігін шығармашылық қабілеттер анықтайды, шығармашылық ортада тұлғаның шығармашылық қызығушылығы, белсенділігі, танымдық ізденімпаздығы артып, шығармашылық қабілеті дамиды деп ой тұжырымдаймыз.

Демек, оқыту үдерісінде болашақ мамандардың шығармашылық қабілетін дамытуда, біріншіден, тұлғаның жеке қасиеттерін ескере отырып, студент тұлғасын сипаттай білуі қажет, екіншіден, өзі ұйымдастырған шығармашылық әрекеттің дамыту үдерісі мен оның

нәтижесіне әсер ететін мынадай маңызды факторларын білуі және ескеруі қажет:

- шығармашылық белсенділік және шығармашылық іс-әрекетке сұраныс;
- болашақ мамандардың қабілетін дамыту шарттары;
- болашақ мамандардың шығармашылық қабілетін ынталандыру көздері;
- болашақ мамандардың шығармашылық қабілетін дамыту әдістері;
- болашақ мамандардың шығармашылық қабілетін дамыту құралдары;
- болашақ мамандардың жас ерекшеліктері мен қызығушылықтары.

Сонымен, осы жоғарыда айтылғанның бәрі, бізге болашақ мамандардың шығармашылығын арттыруға кәсіби даярлау - білім беру үдерісінің аясында студенттердің кәсіби-педагогикалық қызметке бағдарлануына және педагогикалық шығармашылық тәсілдерді меңгеруіне, білім беру барысында ізденіс танытып, жаңа шығармашылық шешімдер қабылдауына, тұлғаның өзіндік және шығармашылық дамуына қол жеткізуде ұйымдастырушылық формаларды құру дағдыларын меңгерулеріне жағдай жасайтын оқу үдерісінің барлық құрылымдық компоненттерінің өзара ықпалдастық байланысын құруды көздейтін күрделі үдеріс деп анықтама беруімізге мүмкіндік береді [4].

Педагогикалық, дидактикалық ұстанымдарды ескере отырып, болашақ педагогдың шығармашылық қабілетін дамытуға кәсіби даярлауда олардың теориядан практикалық әрекетке көшуін қамтамасыз ететін төмендегі ұстанымдарды негізге алуға болады:

- жалпы дидактикалық – ғылымилық, жүйелілік, саналық, түсініктілік, теорияны тәжірибемен байланыстыру, ұжымдық біртұтастық, проблемалық, және т.б.;
- ізгіліктік — іс-әрекеттің сана мен мінез-құлық бірлігін қалыптастыруға бағыттылығы;
- дамытушылық — педагогикалық үдерістегі іс-әрекеттерді оқушылар тұлғасын дамытудың көкейкесті қажеттілігін ескере отырып ұйымдастыру;
- жеке тұлғалық — педагогикалық үдерістің жеке тұлғаға бағыттылығы мен құзіреттілікке бағдарланған түрде ұйымдастырылуы;
- мәденилік — болашақ психологтардың шығармашылық қабілетін дамытуы жалпы мәдениеттілік деңгей мен жеке тұлғалық сапаларына сай жүргізілуі; ұстаздардың, оқушылар ұжымының және отбасыларының оқушыларға қоятын талаптарының үйлесімділігі;
- халықтық — әрбір бала үшін тиімді психологиялық ахуалдың әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, халықтың талабын ескеру;
- жекедаралық — оқушы мен ұжымның дамуында жас және дара ерекшелікті, психологиялық, физиологиялық, ұлттық ерекшеліктерді ескеру;
- ынтымақтастық — оқу мен тәрбиенің бірлігі, оқу-тәрбие мекемелері мен отбасы, қоғамдық ұйымдар мен еңбек ұжымдарының, балалар мен жастарды тәрбиелеудегі ынтымақтастығы;
- үздіксіздік — білім беру деңгейлері арасындағы сабақтастық, үздіксіздік пен нақтылықтың ескерілуі, оқушы тұлғасы мен ұжымның дамуындағы жаңа құрылымды үздіксіз бақылау;
- сәйкестік — оқыту үдерісінде қолданылатын технологиялар мен мазмұнның сәйкестігі [5].

Адамның шығармашыл болуы мәселесі барлық уақыттарда гуманитарлық ғылымдардың, әсіресе педагогиканың өзекті мәселесі болып келді. Дегенмен қазіргідей әр адамның өз тағдыры мен кәсіби және жеке бағыттағы жетістіктері үшін өз жауапкершілігі артып отырған уақытта ішкі резервтерді іздеу, тәжірибе мен білімді тиімді қолдана білу үшін Бұл мәселені зерттеу, талдау ғана емес дамытудың маңыздылығы арта түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Битянова М.Р. Практическая психология. — М., 1997.
2. Дубровина И.В., Прихожан Л.И. Положение о школьной психологической службе. -М:1995, 138с.

3. Р.Омарова. Шығармашылық дербестікті қалыптастыру. Қазақстан мектебі, 5/2006.-23б.

4. Оспанова Б.А. Педагогические основы формирования креативности будущего специалиста в системе университетского образования. Автореф. дисс.... д-ра пед.наук. – Туркестан, 2006. -44 с.

5. Л.К.Көмекбаева "Психологиялық қызметті ұйымдастыру". - Алматы, 2001.

Унгарбаева Ш.У., Аслан Э.А.

Проблемы повышение творческой активности будущего педагога в самостоятельной работе

В современном мире профессиональная подготовка будущих специалистов направлена на развитие навыков организационных форм в процессе учебного процесса, ориентацию будущих профессионалов на профессиональную и педагогическую деятельность и овладение педагогическими творческими подходами, поиск новых творческих решений, личное и творческое развитие личности создавать условия. Это предполагает создание связи между всеми структурными компонентами учебного процесса.

Ключевые слова: развитие, творческий интерес, активность, познавательный поиск.

Sh.U. Ungarbaeva, E.A. Aslan

Problems enhancing the creative activity of future teachers in independent work

In the modern world, the professional training of future specialist is directed towards developing the skills of organizational forms in the process of the educational process, the orientation of future professionals to professional and pedagogical activity and mastering pedagogical creative approaches. The search for new creative solutions. Personal and development of the individual create conditions. This suggests the creation of a link between all the structural components of the educational process.

Key word: development, creative, activity, cognitive search.

УДК 37.013.42

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ

Ханина Н.Н., Шмидт М.А.

Жетысуского государственного университета им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган.

Статья посвящена проблеме реализации концепции инклюзивного образования в условиях современной школы. В статье проанализировано состояние внедрения инклюзивного обучения в Республике Казахстан, выявлены некоторые трудности в специальной организации учебной деятельности детей с особыми образовательными потребностями и определены пути их преодоления.

Ключевые слова: инклюзивное образование, особые образовательные потребности.

В настоящее время мировое сообщество пришло к пониманию того, любая дискриминация и сегрегация детей с особыми потребностями в образовании не допустима. Руководствуясь положениями конвенций, деклараций и рекомендаций ООН в области прав человека, Республика Казахстан обязуется обеспечить качественное образование всем детям, в том числе имеющим особые образовательные потребности в связи с проблемами здоровья, с проблемами социальной адаптации в обществе и др.

Реальным шагом на этом пути стало принятие Государственной программы развития образования Казахстана до 2020 года, одной из задач которой является совершенствование

системы инклюзивного образования в школе. В рамках этой программы до 2020 года доля детей, охваченных инклюзивным образованием, от общего количества детей с ограниченными возможностями в развитии должна составить 50% [1]. Пока в стране появились только первые примеры инклюзивного обучения детей с особыми образовательными потребностями, но они внушают оптимизм.

Под инклюзивным (включенным) образованием понимается процесс обучения и воспитания, при котором все дети, в независимости от их физических, психических, интеллектуальных и других особенностей, включены в общую систему образования. Именно социальная адаптация и реабилитация должны быть основой системы психолого-педагогической помощи детям с особыми потребностями в образовании.

В основу инклюзивного образования положена идеология, которая исключает любую дискриминацию детей, обеспечивается равное отношение ко всем людям, но создаются особые условия для детей с особыми образовательными потребностями. Они посещают общеобразовательные школы по месту жительства вместе со своими сверстниками без инвалидности, при этом учитываются их особые образовательные потребности. Кроме того, осуществляется психолого-педагогическое сопровождение процесса обучения. Данный подход позволяет рассматривать коррекцию и компенсацию нарушений развития не как конечную цель, а как одно из важнейших условий наиболее адекватного и эффективного вхождения ребенка или подростка в социум [2].

Обучение ребенка с особыми образовательными потребностями в условиях общеобразовательной школы требует вовлечение всех участников учебно-воспитательного процесса. Реализация инклюзивного образования осуществляется путем активного участия семьи, коррекционно-педагогической и социальной адресной поддержки персональных нужд ребенка и адаптации образовательной среды к индивидуальным особенностям и образовательным потребностям детей, т.е. путем создания адекватных образовательных условий [3].

Можно выделить следующие идеи реализации концепции инклюзивного образования:

1. Инклюзия является процессом увеличения степени участия каждого отдельного учащегося в академической и социальной жизни школы, а также процесс снижения степени изоляции учащихся во всех процессах, протекающих внутри школы.

2. Инклюзия призывает к реструктуризации культуры школы, ее правил и внутренних норм и практик, чтобы полностью принять все многообразие учеников, с их личными особенностями и потребностями.

3. Инклюзия непосредственно касается всех учеников школы, а не только особенно уязвимых категорий, таких как дети с ограниченными возможностями.

4. Инклюзия ориентирована на совершенствование школы не только для учеников, но и для учителей и ее работников.

5. Каждый ребенок имеет право получать образование в школе рядом со своим домом.

6. Многообразие и непохожесть детей друг на друга видится не проблемой, требующей решения, а важнейшим ресурсом, который можно использовать в образовательном процессе.

7. Инклюзия подразумевает наличие тесных, близких, основанных на дружбе отношений между школами и обществом, в котором эти школы существуют и действуют.

Основными принципами функционирования модели инклюзивного образования являются:

Приоритет интересов ребенка с особыми образовательными потребностями во всех сферах его жизнедеятельности и социального взаимодействия.

Учет запросов и потребностей детей с различным темпом психофизиологического развития.

Соблюдение прав на образование детей с замедленным темпом развития. Системный подход в содержательном, методическом и административном обеспечении инклюзивных

процессов.

Выстраивание системы обучения и воспитания ребенка с особыми образовательными потребностями с учетом преемственных образовательных маршрутов.

Выработка единых методологических подходов к созданию и функционированию реабилитационного пространства.

Постоянный контроль за возникающими рисками личной или социальной дезадаптации и дисгармонии в детской и взрослой среде.

Анализ современного состояния внедрения инклюзивного обучения в Республики Казахстан позволил выявить некоторые трудности для специальной организации учебной деятельности детей с особыми образовательными потребностями, которые препятствуют широкому распространению интеграции в системе образования:

- ограниченность нормативно-правовой базы, обеспечивающей условия организации инклюзивного обучения;
- отсутствие необходимого числа квалифицированных специалистов и педагогов, владеющих знаниями и технологиями инклюзивного обучения;
- недостаточность материально-технического оснащения процесса инклюзивного обучения (специальное оборудование, дидактические средства и пр.);
- психологическая неготовность педагогов, нормально развивающихся сверстников и их родителей к принятию учеников с особыми образовательными потребностями в обычный класс общеобразовательной школы;
- несвоевременное выявление и включение детей с особыми образовательными потребностями в систему коррекционной психолого-педагогической помощи; ограниченность программно-методического обеспечения, ориентированного на условия инклюзивного обучения детей с особыми образовательными потребностями.

Однако казахстанское общество и современная система образования все больше склоняется к внедрению инклюзивного обучения. Ребенок с особыми образовательными потребностями нуждается в поддержке сверстников и совместное обучение в условиях общеобразовательной школы способствует не только его развитию, но и обогащению процесса получения знаний других детей. Инклюзивное обучение – это перспектива будущего, в котором могут учиться все, всегда и везде, обеспечивая новое качество жизни общества в целом. Для реализации инклюзивного подхода в образовании необходимо предпринять ряд мер, которые позволят исключить дискриминацию детей с особенностями в развитии и способствуют их успешной адаптации к жизни и деятельности в обществе. На наш взгляд наиболее важными являются:

- признание для общества равной ценности всех учеников и педагогов; повышение степени участия всех учеников школы во всех аспектах школьной жизни и одновременное снижение уровня изолированности некоторых групп учащихся;
- изменение педагогических методов работы школы таким образом, чтобы школа могла полностью соответствовать разнообразным потребностям всех учеников, проживающих рядом с ней; преодоление барьеров на пути получения знаний и полноценного участия в школьной жизни для всех учащихся школы, а не только для тех, кто имеет инвалидность или специальные образовательные потребности;
- проведение реформ и изменений, направленных на благо всех учеников школы в целом, а не только какой-либо одной группы;
- понимание того, что различия между учениками это ресурсы, способствующие педагогическому процессу, а не препятствия, которые необходимо преодолевать;
- признание роли общеобразовательных школ не только в повышении академических показателей учащихся, но и в развитии социальных ценностей местных сообществ;
- признание того, что инклюзия в образовании это один из аспектов включения в общество.

В Республике Казахстан в качестве приоритетных направлений деятельности по

созданию условий для получения образования детей с особыми образовательными потребностями выделяются следующие:

Первое направление — выявление недостатков в развитии детей и организация коррекционно-педагогической работы на максимально раннем этапе. Своевременное оказание необходимой помощи позволяет обеспечить коррекцию основных недостатков в развитии ребенка к моменту начала обучения и подготовить его к обучению в общеобразовательном учреждении. Начальным звеном системы специального образования в республике является психолого-медико-педагогическая консультация, которая устанавливает право ребенка на получение образовательных, медицинских и социальных услуг, определяет их потребности в специальных образовательных условиях.

Второе направление — создание вариативных условий для реализации права на образование всех категорий детей с учетом их психофизических особенностей.

Третье направление - развитие интегрированного инклюзивного образования. Перспективой развития системы социальной и медико-педагогической поддержки детей с ограниченными возможностями в развитии на ближайшие годы является реализация идей и принципов инклюзивного образования. Средствами выступают не изоляция детей и создание устойчивого представления о собственной неполноценности, а построение социальной траектории в жизни, которая может быть решена только через включение детей с особенностями в среду детей обычного развития, совместного обучения, организации их совместного досуга, оказание им взаимоподдержки.

Таким образом, движению от равных прав к равным возможностям в доступе к качественному образованию для всех, способствуют распространение идей инклюзивного образования, а также подготовка специалистов новой формации, обладающих профессиональными компетенциями, которые позволяют организовать учебный процесс, учитывая индивидуальные особенности детей. Это даёт основание надеяться, что каждая семья, в которой воспитывается ребенок с ограниченными возможностями в развитии, будет иметь возможность свободного выбора учебной организации, где его особые образовательные потребности будут удовлетворены в полном объеме.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы. – Астана, 2010
2. Инклюзивное образование. Настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ: методическое пособие / под ред. Старовойтовой М.С. – М: Владос, 2011
3. Исакова А.Т., Мовкебаева З.А., Айтбаева А.Б., Байтурсынова А.А. Основы инклюзивного образования: Учебное пособие. – Алматы: L-Pride, 2013

Ханина Н.Н., Шмидт М.А.

Мектептердегі инклюзивті білім беру тұжырымдамасын жүзеге асыру

Ұсынылған мақалада қазіргі таңдағы мектептердегі инклюзивті білім беру тұжырымдамасын жүзеге асыру мәселесіне қарастырылған. Бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасындағы инклюзивті білім беруді енгізу мәселесі талданып, ерекше білім қажеттіліктері бар балалармен арнайы оқу әрекетін ұйымдастыру және проблемаларды жеңу жолдары анықталған.

Кілттік сөздер: *инклюзивті білім беру, ерекше білім қажеттіліктері.*

N.N. Khanina, M.A. Schmidt

Inclusive education in the terms of the modern school.

The article is devoted to the problem of realization of the concept of inclusive education in the terms of the modern school. The article analyzes the state of implementation of inclusive education in the Republic of Kazakhstan, reveals some difficulties in the specific organization of

educational activities of children with special educational needs and identifies ways to overcome them.

Key words: *inclusive education, special educational needs.*

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 972

КӘСІПОРЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҮЙРЕНУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Закирова А.Т., Жумадилова А.С.

Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ.

Мақалада қызметкерлерге мемлекеттік тілді ұжымдық оқытуды ұйымдастыру кезінде тап болатын мәселелер, мүмкін болатын қателіктер туралы айтылады.

Кілттік сөздер: ұжым, қызметкер, ұйымдастыру, мансаб, компания, машық, лауазым, ресурс, стратегия.

Мемлекеттің тіл саясатын кәсіпорындарда жүзеге асыру мақсатында белгілі бір жұмыстар жүйелі түрде ұйымдастырылатыны сөзсіз. Мемлекеттік тілдің қызмет етуі мен дамуы бойынша жасалатын шаралардың бағдарламалары аясында әрбір ұйымда қазақ тілі курстары ұйымдастырылады, аудармашылар штаты іріктеліп, Наурыз мерекесі тойланады, қазақ тілі күндері өткізіледі, жергілікті әкімдікке есептер мен ақпараттар тапсырылады және тағы басқа жұмыстар жүргізіледі.

Өзінің кәсіби мансабында компания қызметкерлеріне қазақ тілін үйрету мәселесіне тап болмаған HR- маманды (адами ресурстармен жұмыс жасайтын қызметкерді) табу қиын. Бұл тапсырманы қарапайым тапсырмалар санатына жатады деп айтуға болмайды, өйткені мемлекеттік тілді ұжымдық оқыту жүйесі компания қажеттіліктерін, сонымен қатар қызметкер қажеттіліктерін де негізге алып ескеру керек. Осы мақаланы жазу барысында зерттеуші лауазымдық міндетіне қызметкерлерді оқытуды ұйымдастыру кіретін компания мамандарының (менеджерлердің) қазақ тілін ұжымдық оқытуды ұйымдастыру кезінде тап болатын мәселелері, мүмкін болатын қателіктер туралы ашып көрсетеді [1].

Қазақ тілін меңгеру стратегиялық мақсаттардың бірі деп қарайтын болсақ, онда адам ресурстарын дамытудың стратегиялық бағытының анықтамасына тоқталайық (Walton, 1999): адам ресурстарын дамытудың стратегиялық жолы кірісуден, кемшілікті жоюдан, басқарудан және үрдістерді атқару мен міндеттерді орындауда барлық жеке қызметкерлер мен команда мүшеслері білімді игеріп, машықтар деңгейі ұжымның ағымдағы және әлеуетті міндеттерін орындайтындай болуы керек

Ал Қазақстанда кей ұйымдарда қазақ (ағылшын) тілі курстары кей кездері қызметкердің қысымымен ұйымдастырылуы жиі кездеседі. Осындай курстарды ұйымдастыру мақсаты әдетте анық емес, тілді меңгерудің белгілі бір деңгейіне жету тапсырмасы тіркелмейді. Мұндай курстарда қызметкерлердің бір бөлігі расымен де өз білім деңгейлерін көтереді, алайда қатысушылардың көпшілігі оған қосымша сабақ ретінде қарайды, өйткені олардың лауазымдық міндеттеріне тілмен жұмыс істеу кірмейді. Олар «қор туралы» тәртіпті оқиды, сондықтан сабаққа қатысу мен оның жемістілігі аса жоғары емес. Жалпы осындай курстардың тиімділігі аса төмен.

Көбінесе курсты оқып біткен қызметкерлер алған дағдыларын өздерінің жұмыс орындарында қолдануға тырысады және оларды қолдануға жағдайдың жоқтығына тап болады. Кәсіпорындарда көбінесе орнатылған тәртіп пен дәстүрлер (ұжымдық мәдениет) болады. Қатардағы қызметкерге мемлекеттік тілде қарым-қатынас орнату дағдыларын меңгеру үшін қажетті жағдай жасалмауы мүмкін, алынған дағдыларға жұмыс шартының сәйкес еместігі орын алады.

Курстарға еркінен тыс баратын қызметкер одан қашу үшін барлық шараларды қолданады. Егер ол бәрібір бағынуға міндетті болса, оқытылған материалды меңгеру жағымсыз эмоционалдық фон салдарынан аса төмен болады. Бұдан басқа, тыңдаушы өзінің айналасына осы жағымсыз эмоциясын таратуы және бүкіл топқа кедергі келтіре отырып, басқа да білім алушыларға жағымсыз эмоциясын жұқтыруы мүмкін. Ол бір нәрсені

меңгерген күннің өзінде, оның теріс ойы білім алу нәтижелерін өз жұмысында қолдануға кедергі келтіреді [2].

Қызмет атқарушы көптеген оқытушылардың білім беруге деген қатынасы мектепте білім беретін сияқты генетикалық деңгейде қалыптасқан. Олардың көпшілігі оқу құралдарын жаза алмайды, ересектерді оқыту ерекшеліктерін ескермейді, ынталандыру мен менеджменттің заманауи әдістері туралы білімді меңгермеген. Осындай оқытушыларды басты маман ретінде шақыру бұрын белсенді, тәжірибелік сабақ түрлерін, слайдтарды, оқу құралдарын, таратылатын материалдарды қолдану арқылы шет тілдерді оқытуға қатысқан тыңдаушыларда жағымсыз реакция тудыруы мүмкін.

Компания қызметкерлерін мемлекеттік курс деңгейлері мен мерзім ұзақтықтары туралы ақпараттандырмайды. Тыңдаушылар көп деңгейлік мақсаттық тіл курстары олардың берілген лексика және дағдылар, қажетті ұйымдастырулар түріне бейінді келесідей білім түрлерін қамтамасыз ететіндігін білулері тиіс: ауызша және жазбаша аударма, қатынастар жүргізу, келіссөздерге қатысу, көрмелерде жұмыс істеу және т.б.

Тәжірибе көрсеткендей, ұйымдағы білім беру жүйесі келесі жағдайларда көрініс беретін ұжымдық мәдениеттің бөлігі болып табылады: қызметкерлерге дамуға мүмкіндік бері (тілдерді үйрену) олардың жұмыс берушіге деген адалдығын нығайтады, еңбек тәртібіне оң әсер етеді, компаниядағы моральдық климатты жақсартады;

Келесі қағидаларды түсіну компания маманына (менеджерге) немесе ұжымдық оқу орталығына қызметкерге қазақ тілін үйрету және дамыту үрдісі барысында күтілетін көптеген тұзақтарды айналып өтуге мүмкіндік береді.

- Біріншіден, қызметкер ынталандырылған кезде ғана оқи бастайды (білім алудың қажетті екендігін түсіну жеткіліксіз).

- Ересектерге білім беру үрдісін директорлық басқарудың тиімділігі аз.

- Екіншіден, ересектерді алған білімін пайдалану және тәжірибеде қолдану толғандырады. Білім берудің шынайы тәжірибемен анық байланысы білім алу тиімділігін анықтайды. Бірақ, алған білім компанияға қажет болмаған жағдайда, білім жоғалады және білім беру жүйесі өзінің беделін жоғалтады.

Орын алатын жағдайлардың басқа бір нұсқасы қызметкер өзінің білімі талап етілетін компанияға ауысып кетуі мүмкін.

Үшіншіден, сіз ұсынатын тіл үйрету курсының бағдарламасы білім алушыда бар білімді жүйелендіруге бағдарлануы керек [3].

Курсты ұйымдастыруға жауапты тұлғалар (тұлға) кәсіпорында мемлекеттік тілді үйрету үрдісінің жағдайын саралай алуы керек. Ал тілді үйрету үрдісін ары қарай жүйелендіру және оған сеніп тапсырылған материалдық құралдарды нәтижелі бөлу үшін жұмыста талап етілетін белгілі бір біліктіліктерді орындау керек:

- тікелей ұзақмерзімдік курстарға жіберілетін мақсатты топты (қызметкерлер санатын) анықтау;

- мониторинг жүргізу және жұмысшылардың мемлекеттік тілді меңгеру деңгейлерін анықтау;

- компанияның қаржылай мүмкіндіктерін білу;

- білім беру қызметі нарығының мониторингін жасау және сараптау;

- білім беру қызметін көрсетушіні таңдау қағидаларын анықтау;

- білім беру жоспарын, оқу бағдарламаларын жасау немесе үйрену және бекітуге жіберу.

Олар тілді ұжымдық меңгеруге арнайы жасалынған болуы керек. Классика тілді күніне 6-7 сағат қана үйрететін мектептер мен жоғары оқу орындары үшін ғана жақсы.

- білім беру жоспарының, оқу бағдарламаларының орындалуымен қамтамасыз ету;

- қаржының сақталуымен қамтамасыз ету;

- білім беру тиімділігін бағалауды жүзеге асыру;

- жаңа мақсаттарды және жұмысшылардың мемлекеттік тілді меңгеру деңгейін анықтау.

Тіл курстары провайдерлерімен көп жылдық серіктестікке қарамастан, тілді үйретудің жаңа бағдарламаларын іздестіру шеңберін үнемі кеңейтіп отыру керек. Олар туралы, өкінішке орай, ақпараттар өте көп емес. Осы немесе басқа да оқытушылармен, тіл жаттықтырушыларымен серіктестік тәжірибесіне ие басқа компаниялардағы әріптестерден кері байланыс алу жақсы көмектеседі.

Мүмкін болған жағдайда клиентке деген кешенділігіне қызығушылық таныту, мемлекеттік тілді үйрету нәтижелерінің есебін, оқытушылардың (жаттықтырушылардың) сипаттамасын, олардың атақтары туралы сұрастыру. Кешенділік, тәжірибе, жаттықтырушылардың жеке қасиеттерінің білім беру тапсырмасына және компанияның ұжымдық мәдениетіне сәйкестігі ұйымдастырушыны бағдарлама мен әдістемелік қамтамасыз ету сипаттамасынан аз қызықтыруы керек [4].

Оқытуды ұйымдастыратын менеджерлер көрсетілетін қызмет туралы өте кең ақпарат аларда ескеретін нәрсе:

- Оқу бағдарламалары сіздің компанияңыздың ерекшеліктеріне сай бола ма?
- Клиенттердің пікірі;
- Сайттардағы пікірлер;
- Жаттықтырушылардың өздерінің өз курстары туралы жеке пікірлері;

Көп жылдық тәжірибені ескере отырып, мамандарға оқытушыларды таңдау барысында келесі қағидаларды ескеруді ұсынамын:

- Оқытушының жеке қасиеттері (ол қаншалықты сенімділік тудырады, компанияның ұжымдық мәдениетіне сәйкес келе ме және т.б.);
- Коммуникативтік қасиеттер (ұйымдастыру мәнері, сөйлеу эмоциялылығы, тыңдай алу қабілеті және т.б.)
- Біліктілік (негізгі білім, қосымша білім, курстар, тренингтер, тағылымдамалар және т.б.).
- Нәтижелі жұмыс тәжірибесі (клиенттер тізімі, бұрынғы клиенттердің ұсыныстары мен пікірлері және т.б.)
- Ересектерді оқыту әдісімен таныстығы (андрогика, үздік әдістеме, оқытудың кешенділігі және т.б.)
- Оқытуды жүргізу әдістері;
- Клиентке бағдарлану және оқыту бағдарламасының терең бейімделу мүмкіндігі;
- Оқыту тиімділігін бағалайтын әдістемені біліуі және орындай алу мүмкіндігі;
- Көрсететін қызметінің бағасы;
- Мастер- класс өткізуге келісімі;
- Оқытушыны жіберіп отырған компания бренді.

Қызметкерлерді оқыту мамандарының компания қызметкерін мемлекеттік тілде еркін сөйлеуге қалай үйретуге болатындығына талас жүріп, даулы мәселеге айналғанына 20 жыл өтті.

Менің көзқарасым бойынша, мұндағы оғаштық қосымша білім беру мекемелерінің бағдарламаларында қазіргі таңдағы бизнестің сұраныстарына үнемі жауап бере бермейтін бұрынғы стандарттардың сақталуында, ал қызметкерді оқыту және дамытумен айналысатын мамандарда берілген сұрақты жүйелі қарастыру бойынша біліктілігін арттыру курстарынан өтуге мүмкіндіктің болмауында.

Бірақ соңғы нәтиже оқытуды ұйымдастырушы – адам ресурстарымен жұмыс жасайтын мамандарға, HR- жетекшілерге, оқытушыларға ғана байланысты емес, сонымен қатар қызметкерлердің өздеріне де байланысты.

Қызметкерлерді оқыту- мекеменің адам ресурстарын басқару мен дамытудың маңызды бөлігі. Ал оқытуға кеткен қаражаттың нәтижесін қалай бағалауға болады? Қаржылық көрсеткіштер негізінде оны өлшеу өте қиын. Алайда, өткізілген оқудың кәсіпорынның қызметіне тигізетін әсерін немесе оқытудың «құндылығын» көрсетуге болады. Мысалы:

Дәстүрлі бағалау нәтижесі, бағалауды жүргізу кезіндегі бірнеше деңгейдің болуын көздейді. Осы кестенің әртүрлі түрлендірілуі жалпы Уайтлоу (Whitelaw, 1972) және Киркпатрика (Kirkpatrick, 1967) жұмыстарымен негізделген, Бакли және Кейпл (Bucley and Caple, 1990) ұсынған модельмен көп ортақтығы бар.

Хамблин (Hamblin, 1974) кеңесі бойынша дедуктивті тәсіл нәтижелерінің анықтамаларын қолдануды ұсынды. Оның ұсынған әдісінде әрбір деңгейді бағалау нәтижесі гипотеза тұжырымдамасын көздейді немесе, басқа сөзбен айтқанда, мақсатты нақты анықтауды, салыстырғанда оқытып үйрететін іс- шараның нәтижелерін тексеруге мүмкіншілік береді. Мұндай иерархиялық модельдер мына кестеде көрсетілген.

Бағалаудың иерархиялық моделі:

Бағалау деңгейлері (Rein and Barrington, 1997)		Дедуктивтік тәсіл (Hamblin, 1974)
1 деңгей	Әсер етуі	Әсер ету мақсаты... Әсер етуді бағалау
2 деңгей	Оқыту	Оқытудың мақсаты Оқытуды бағалау
3 деңгей	Жұмыстағы мінез – құлық	Жұмыстағы мінез – құлық мақсаты Жұмыстағы мінез – құлықты бағалау
4 деңгей	Бөлім үшін артықшылығы	Бөлім мақсаты Бөлімді бағалау
5 деңгей	Корпорациялық деңгейі	Корпорациялық мақсаттар Корпорациялық мақсаттарды бағалау

Осы көрсетілген модель оқытуды бағалауда сәтті қолданылса да, басқа салаларды бағалауда қолдануға болмайды. Мысалға, жоспарланған оқытудың нәтижесін білім, машық, сенім мен құндылықтар, немесе басқа да мінедемелердің көзқарасы бойынша әр түрліше бағалауға, қарастыруға болады [5].

Егер Қазақстанда қызметкерлерді оқыту сапасының деңгейімен қанағаттану мен бір қызметкерді оқытуға кеткен шығынның қайтарымын, тренингтердің санының тиімділігін анықтау үшін зерттеу жұмыстары жүргізілетін болса «Оқытудың құндылығын (тиімділігін) бағалау», бәрінің көккейінде жүрген сұрақ екенін дәлелдеуге болар еді. Бұл мақалада қаржылық көрсеткіштер арқылы бағалау үшін қандай шарттардың мүмкіндігін пайдаланып, көп өлшемді кешенді тәсілдер арқылы оқытудың құндылығын бағалау ұсынылады

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Джой-Метьюз Д., Меггинсон Д., Сюрте М. Развитие человеческих ресурсов. - М.: Эксмо, 2006.
2. Воротынцева Т., Неделин Е. Строим систему обучения. - СПб.: Речь, 2008.
3. Стратегическое управление человеческими ресурсами. М.:ИНФРА-М, 2002.
4. Тренинг персонала. Учебное пособие. М.: КНОРУС, 2005.
5. Consultants scorecard,. Boston, Massachusetts, 2000.

Закирова А.Т., Жумадилова А.С.

Организация обучения государственному языку на предприятии

В данной статье речь пойдет о проблемах, возможных ошибках и системном подходе при организации корпоративного обучения государственному языку.

Ключевые слова: команда, сотрудник, организация, карьера, компания, работа, должность, ресурс, стратегия.

A.T. Zakirova, A.S. Zhumadilova

Organization of the state language learning at an enterprise

The article highlights the issues and problems as well as possible mistakes in a system approach of organizing the state language learning at an enterprise.

Key words: team, employee, organization, career, company, job, position, resource, strategy.

ӘОЖ 811.512.122'373.2

**Ә.КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «МӘРТӨБЕ» ТОПОНИМИНІҢ
ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СИПАТЫ**

Оразбаева Э.Б.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Мақала А.Кекілбаев шығармаларында қолданылатын топонимдердің, олардың ұлттық және мәдени ерекшеліктерінің және «Мәртөбе» топонимінің ұлттық және мәдени қасиеттерінің функциясын қарастырады.

Кілттік сөздер: топоним, мәтін, шығарма, геоморфологиялық құрылым, қазақ шаруашылығы, кеңістік, мекендік.

Көркем мәтінде қолданылатын топонимдердің негізгі қызметтері әдеби шығармада өрбітілген сюжеттердің, оқиғалар желісінің адрестік, яғни мекендік межелерін, тұстарын көрсету, сонымен бірге баяндалған тақырыпқа сәйкес тарихи-географиялық ортаны, көріністі суреттеу болып табылады. Кез келген көркем шығармада, әсіресе, көлемді көркем мәтінді туындыда негізгі тақырыпқа арқау болған үлкенді-кішілі оқиғалар шығарманың сюжеті мен фабуласы кейіпкерлер бейнесі мен географиялық кеңістік арқылы көрсетіледі. Басқаша айтқанда, көркем мәтіннің бейнелік-суреттемелік әлемінде әдетте немесе көп жағдайда антропонимиялық (кейіпкерлерге қатысты) және топонимиялық (географиялық фонға қатысты) әлемдері біртұтас эстетикалық қызмет атқаратынын байқауымызға болады. Көркем мәтінде көрсетілген сюжеттің және оқиғалардың “қозғаушы күші” адамдар болса, сол сюжетпен баяндалған оқиғалар белгілі бір географиялық кеңістікте, ортада болатыны белгілі.

“Көркем мәтінде қолданылатын топонимдердің негізгі қызметтерінің бірі – көркем мәтінде, шығармада ұлттық колорит жасау болып табылады. Қазақ топонимдерінің, әдетте, семантикасы айқын, жеңіл танылады және ұлттық-мәдени ерекшелікке ие. Осындай өзіндік ерекшелігі бар қазақ топонимдерін ұлттық таңбаланған сөздерге жатқызуға болады, мұндай сөздер көркем мәтінде шығарманы ұлттық-тарихи стильдеу (үлгілеу) мақсатында өзге де міндеттермен қатар қолданылады” [1, 19 б.].

Ә.Кекілбаевтың “Елең-алаң”, “Үркер” романдарының көркем мәтінінде қолданған топонимдерінің көбі көркем мәтіннен тыс жағдайда ұлттық-мәдени семантикаға ие. Ұлттық-мәдени не идиоэтникалық семантика жалқы географиялық атауларына тән, имплицитті немесе кодталған түрінде олардың лексикалық компоненттерінде кумулятивтік қасиетіне

сәйкес сақталады. Топонимдердің идиоэтникалық мағынасы (семантикасы) белгілі топонимист-ғалым А.Әбдірахманов көрсеткен негізгі ерекшеліктерімен анықталады:

1) геоморфологиялық құрылым және қазақ шаруашылығының (мал шаруашылығы) жергілікті белгілерін дәл беру;

2) өсімдік әлеміне байланысты қойылған топонимдер (малшыға жайлау таңдауға тиімді атаулар);

3) жануарлар әлеміне қатысты аталған топонимдер (малға зиянды немесе жыртқыш аңдарға қатысты ақпаратты атаулар);

4) басқа нысандармен, заттармен ұқсастыру не салыстыру белгілеріне қарай аталған топонимдер, географиялық объектілердің сыртқы белгілерін, қасиетін көрсететін топонимдер [2, 51 б.].

Географиялық атаулардың ұлттық-мәдени сипаты тек табиғат пен мал шаруашылығына тән ерекшеліктермен ғана аңғарылмайды – топонимдердің мәдени-тарихи мағынасының да мәні бар. Мұндай кейбір топонимдердің мәдени-тарихи семантикасы тілде де (көркем мәтіннен тыс), көркем мәтін құрылымында да белгілі бір тарихи-мәдени стереотип құрады немесе сол стереотипке негізделеді. Жалқы есімнің сондай ұлттық-мәдени, ұлттық-тарихи стереотипке негізделген тарихи-мәдени семантикасы (коннотациясы) тіл иелерінің аялық білімінде (фоновые знания) сақталады.

Орыс ғалымы О.И.Фонякованың пікірінше, жалқы есімнің мағыналық құрылымына грамматикалық (категориялық), лексикалық, “психикалық” семантика, сонымен бірге түрлі тілдік коннотациялар (стилистикалық, эмоционалдық, экспрессивтік т.б. реңктері) енеді. Жалқы есімдердің осы мағыналық өрісіне және де мәдени-тарихи семантика кіреді, оның әлеуметтік және энциклопедиялық сипаты болады – басқа сөзбен айтқанда, жалқы есімнің семантикасының бұл түрін, О.И.Фонякованың пікірінше, аялық білім (фоновые знания) деп те атауға болады [3, 23 б.].

Мәдени-тарихи семантикаға ие, қазақ тілі иелеріне (сөйлеушілерге) танымал, яғни аялық білімінде бар топонимдер қатарына “Үркер”, “Елең-алаң” романдарында қолданылған *Мәртөбе*, *Алатау*, *Қаратау*, *Сайрам*, *Түркістан*, *Сарыарқа*, *Ұлытау*, *Жиделі Байсын* т.б. географиялық есімдер жатады.

Аталған топонимдерге қатысты қазақ ұлты өкілдерінің аялық білімінде тарихи-мәдени ақпараттар (эртүрлі деңгейде) бар деп айтуымызға болады. Осы географиялық атаулардың мәдени-тарихи семантикасына байланысты ақпараттар мен мәліметтерді Ә.Кекілбаев “Үркер”, “Елең-алаң” романдарының көркем мәтіндерінде де берген.

Мәселен, қазақ хандықтарының тарихында бүкіл қазақ еліне қатысты үлкен тарихи-мемлекеттік маңызы бар шешімдерді қабылдау үшін үш жүздің өкілдік-билері, батырлары, хандары т.б. әдетте Сайрам маңындағы *Мәртөбеге*, *Түркістан* тұсындағы *Күлтөбеге* жиналатын. Демек, *Мәртөбе*, *Күлтөбе* топонимдерінің мәдени-тарихи семантикасы осы дәстүрмен байланысты деп айтуымызға болады және олардың аталған семантикасы әр қазақтың аялық білімінде өткен тарихи кезеңдерде бар болған деп топшылауымызға негіз бар.

Мәртөбенің ұлттық-мәдени сипатын, мәдени-тарихи семантикасын Ә.Кекілбаев “Үркер” романында толығымен, кең әрі көркем күйінде аша білген. “Бұрын үш жүздің дастарқаны бірге жайылып, қамшысы қатар жатар мұндай жиындар Сайрам шаһарының көк желкесіндегі Мәртөбеде өтуші еді,”- деп баяндай бастаған Ә.Кекілбаев Мәртөбе басындағы үш жүз жиналыс-мәслихаты жайында жалпы Мәртөбеге қатысты тарихи-мәдени ақпараттарды романның жеті бетіне тарқатып, кең көлемде суреттейді. *Мәртөбе* топониміне қатысты мәдени-тарихи ақпараттардың бір шетін көрсету үшін “Үркер” романынан мына бір үзіндіні келтірейік: “*Көк аспанға елу мың түтін сылаңдап жарыса көтерілген ызғындай шаһардың қыр арқасында шөккен нардай боп оқшау төбе тұрар-ды. Бұл құдірет осы жерге қолмен қондырғандай, терістікке сауырын, күнгейге маңдайын төсей жсығылған, ұзындығы бес жүз қадам, ені отыз-қырық қадам бар биік төбенің басына шығып қараған кісінің көз*

алдына қазақ өлкесінің біраз торабы түгел сайрап келе қалар-ды.

Күн шығыста қысы-жазы барыстың жонындай шұбарытып Алатау бұлдырар-ды.

Одан күнгейге қарай сәл еңкейе сол бір алыстағы ала шабыр ұзын шұбақ көштің алдына түсіп, көші-қон барлап келе жатқан көсем көшбасшыдай болып оқшау қарауытқан оңаша тау Қазықұрт тұрар-ды.

Теріскей батыстан көк пен жердің арасын тұтастыра мұнартып ұланғайыр Қарату жатар-ды.

Бір-біріне тұмсық тірестіре жалғасып жатқан осы бір үш биік бір-біріне сонадайдан омырауын ашып, құшағын жайып, ентелей ұмтылысқан бір белден жаратылып, бір көкіректі емген үш бауыр жігіт секілді еді.

Осынау іргесі ажырамас үш бауыр таудың ту сырттарында үш бауыр ел жатар-ды.

Мәртөбедегі жиынға Алатаудың қойнау-қойнауынан саулай төгіліп, топан судай қаптап ұлан-асыр Ұлы жүз тобы келер-ді.

Қаратауды теріскей айналып, сонау Торғай мен Ертіс арасындағы салқын белдер мен саумал көлдерді сайрандай көшкен жойқын орда-ормандай қалың Орта жүздің қара құрым тобы қаптағайлар-ды.

Қаратауды күнгей айналып, жылқысы Жайық пен Жемге, түйесі Жойқындария мен Сойқандарияға, ақтылы қойы Елек пен Ырғызға қаптай жайылып, далиып жатқан киіздей тұтас Кіші жүздің өңмеңдеген өжет қолы батуға бет алған қып-қызыл күн астынан құйындатып құйғытып құлар-ды.

Шартараптан қызылды-жасыл көш көрінер-ді. Көштің бәрі Мәртөбе маңының майсасын баспай, бастарын алыстан іркер-ді. Бір жағы сонау Қошқар Ата бойы, бір жағы мынау Сайрам су, алды анау Қазықұрт, жағалай жазыққа алқадай тізіліп ақ жұмыртқа ауылдар қонар-ды. Сайрам маңындағы үш өзеннің бойында бір-біріне жалғастыра тартылған айқұш-ұйқыш желіден көз тұнар-ды. Бүйірі бұлтиған сол төскейдің бауыр-баурайы қылаң шатырларға, қыраң-қыраңның басы күмбірлеген ақ ордаларға толар-ды. Қақ ортада тұяқ тигізбей балауса ұстаған Сайрам мен Мәртөбені үш жақтан кимелеп қоршай қонған үш ұлыс ауылдардың ажары бірінен-бірі асар-ды” [4, 54-55 б.].

Мәртөбе топониміне қатысты ұлттық-мәдени, мәдени-тарихи танымдық ақпараттар жоғарыда келтірген және романда орын алған басқа да суреттеулерден жинақталып, оқырманға толық мағлұмат береді. Басқа тілді бөгде мәдениет өкілі оқырманға Мәртөбе топонимінің ұлттық-мәдени, тарихи семантикасы беймәлім болғанның өзінде, романды оқып шыққанда (аудармасы бар болған жағдайда) оқырманда Мәртөбе жайында аялық білім пайда болады.

Мәртөбенің қазақ танымындағы орны жайында Ә.Кекілбаев таратып жазған. Сондай мәліметтердің қатарындағы біреуін ғана қарастырайық: “Мәртөбенің жиыны бүкіл бір халықтың ақыл түгендесіп қана қоймай, қару түгендесер, айбын сынасар айтулы оқиғасы тұғын. Қазақтың маңдайына біткен шешені мен батырының бәрі осында, палуаны мен жүйрігінің бәрі осында, ең азы, бәсекеге түсіп, қазан тауысып, саба сарқа алар тамақсауларына дейін түгел осында.

Қазақтың қазақ екенін білгің келсе, халық екенін білгің келсе мамыр өте Мәртөбеге кел дейтін сөз де содан қалған-ды ” [4, 58 б.].

Міне, көріп отырғанымыздай, топонимдердің ұлттық-мәдени, мәдени-тарихи сипаты тек тілде ғана емес, тілдік қолданыста, яғни көркем мәтінде де аңғарылады. Көркем мәтін “сыртындағы ” – халық тілінде – халық тағылымындағы этномәдени, этнотарихи мәліметтер мен ақпараттар жазушының қалауы мен құзыры арқылы мәтінге енгізіліп, топоним немесе жалқы есімнің басқа түрінің семантикасын бейнелеу арқылы көркем мәтінде көрсетіліп отырған заманның, дәуірдің, әлеуметтік ортаның ұлттық-мәдени, мәдени-тарихи ерекшеліктерін сипаттайды.

Көркем мәтінде кездесетін жер-су аттарының идиоэтникалық семантикасы, байқап

отырғанымыздай, бір ғана сөйлем арқылы түсіндіріліп, берілмейді – топонимнің ұлттық-мәдени ерекшеліктері олардың мәтіндегі әр қолданыстың аясында деректеніп аңғарылады. Кез келген топонимнің көркем мәтіндегі қолданысы бірнеше мақсат пен міндеттерге сәйкес іске асады.

Көркем мәтінде қолданылатын қазақ жалқы географиялық атаулары – топонимдер мынадай негізгі қызметтерді атқарады:

1) болып жатқан оқиғаны мекендік тұрғыдан айғақтайтын кеңістік бағдарлау қызметі (немесе мекендік көрсеткіш қызмет);

2) этномәдени лексикалық элементі қызметі (ұлттық таңбаға ие), бұл қызмет ұлттық колорит пен дүниенің этнотарихи, образды-тілдік бейнесін жасайды;

3) эстетикалық қызмет – шығарма тақырыбын, идеясын, автордың дүниетанымдық көзқарасын және жеке стильдік ерекшеліктерін ашуға ықпал ететін стилистикалық құрал қызметі [1, 20 б.].

Жоғарыда талданған этномәдени ерекшеліктері бар топонимдер негізінен ұлттық-тарихи колорит жасауға қолданылғанын көріп отырмыз.

Жоғарыда көрсетілген топонимдердің ұлттық-мәдени, мәдени-тарихи, тарихи-әлеуметтік сипаттары бар және осы сияқты басқа топонимдер көркем мәтін құрылымында көптеген кешенді қызметтер атқарады. Көркем проза прагматикасын зерттеген Г.Әзімжанова жалқы есімдердің көркем мәтінде атқаратын қызметтері жайында былай дейді: “Жалқы есімдер белсенді функционалды мәнділікті таратушылар ретінде көптеген кешенді қызметтерді атқарады. Бейнелі сипаттамалық, жалпылама символдық, фондық, символды-ассоциативті, суреттемелі-қолданбалы, кумулятивтік. Лингвистикалық ғылымда жалқы есімдер категориясы көркемдік тұтастықтың ажырамайтын маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Жалқы есімдердің мәтіннің әмбебап, лексикалық категориясы ретінде көркем бейненің және оның мезгіл мен кеңістіктегі әрекетін эстетикалық іске асыруда үлесі үлкен. Сөздік эстетикалық тұтастықта жалқы есімдер белсенді орын алады” [5, 170 б.].

Қазақстанның кең даласы мен таулы аймақтарын бейнелейтін топонимдердің, әрине, ұлттық-мәдени, мәдени-тарихи мәні көркем мәтінде үлкен рөл атқарады. Әсіресе, ел көшкен көріністерде, жалпы қазақ жайлаған кеңістікті суреттеуде ұлттық-мәдени сипаты бар қазақ топонимдерінің “Елең-алаң”, “Үркер” романдарында қызметі ерекше.

Аталмыш міндетті орындау үшін көркем мәтіндегі жалқы есім, әрине, идиоэтникалық семантикаға, ұлттық-мәдени ерекшеліктерге ие болуы керек. Көркем мәтінде қолданылған топонимдердің ұлттық-мәдени немесе тарихи-мәдени сипаты әдеби шығарма мәтінінде кейде түсіндіріліп көрсетіліп берілсе, көп жағдайда олардың идиоэтникалық семантикасы кодталған, астарлы күйінде қала береді. Сондай жалқы есімдердің ұлттық-мәдени мәнін, мағынасын кейбір оқырман сезсе, таныса, кейбіреулері жалқы есімнің ту сыртында жатқан көптеген мән-мағыналарын, мәдени өрісін білмейді. Жалқы есімдердің соның ішінде топонимдердің мәдени-ұлттық коннотацияларын білу немесе білмеу – оқырманның аялық білім деңгейіне байланысты болып келеді

Жалқы есімдердің этномәдени сипатын немесе идиоэтникалық семантикасын бейтілдік немесе экстралингвистикалық факторлар қалыптастырады. Мәселен, қоршаған ортаға көзқарас көп жағдайда көшпелі мал шаруашылық мұқтаждықтарына қатысты қалыптасты, сол себепті табиғат ерекшеліктері мен жағдайларының басты белгілері халықтық географиялық терминологияда және жер-су аттарында бейнеленген.

Идиоэтникалық, яғни ұлттық-мәдени семантиканы білдіретін жалқы есімдер көркем мәтіннің онамастикалық кеңістігін, ғаламның халықтық (этникалық) онамастикалық моделін, жазушының шығармашылық контекстінде дүниенің онамастикалық бейнесін құрайды.

Қазақ халқы өмірінің тарихи-мәдени болмысын бейнелейтін тілдік көркемдеу құралдарының бірі болып табылатын топонимдердің этномәдени, тарихи т.б. сипаттары көркем мәтінде елеулі рөл атқарады. Ұлттық-мәдени сипаты бар топонимдер арқылы

жазушы қазақ жері мен елінің тарихи-мәдени колоритін бейнелейді, халқымыздың басынан өткерген дәурен мен дәуірлердің шынайы көріністерін жасай біледі.

Көркем мәтінде қолданылатын қазақ жалқы географиялық атаулар – топонимдер мынадай негізгі қызметтерді атқарады:

- 1) мәтінде баяндалған оқиға-эпизодтардың кеңістік-мекендік (адрестік) межесін көрсетеді;
- 2) мәтіннің ұлттық-мәдени, тарихи, саяси-экономикалық т.б. көріністерін жасайды;
- 3) лингвостилистикалық құрал ретінде эстетикалық қызмет атқарады;
- 4) мәтіннің лингвокогнитивтік деңгейінде концептілік лингвотанымдық бірлік ретінде пайдаланылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Арысбаев А. Қазақ топонимдерінің кумулятивтік қызметі: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02 – Алматы, 2005. – 26 б.
2. Абдрахманов А. Вопросы топонимики Казахстана // Топонимика Востока. – М.: Наука, 1962. – С. 46-53.
3. Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте. – Л., 1990. – 103 с.
4. Кекілбаев Ә. Үркер: Роман – Алматы: Жазушы, 1981. – 584 б.
5. Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. – Алматы, 2005.

Оразбаева Э.Б.

Национально-культурное свойства топонима «Мартобе» в сочинениях А. Кекілбаева

В статье рассматривается функция топонимов, используемых в сочинениях А. Кекілбаева, их национально-культурные особенности и национально-культурное свойства топонима «Мартобе».

Ключевые слова: *топоним, текст, состав, геоморфологическая структура, экономика Казахстана, пространство, местность.*

E.B. Orazbayeva

National-cultural properties of the toponym "Martobe" in the works of A. Kekilbaev

The article deals with the function of toponyms used in the works of A. Kekilbaev, their national and cultural characteristics and national and cultural properties of the toponym of "Martobe".

Key words: *toponym, text, composition, geomorphological structure, Kazakh economy, space, locality.*

ӘОЖ 130.123

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ТҰРАҚТЫ ЕЛДІҢ НЕГІЗІ

Рзабай А.И.

*I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., toty_r@mail.ru*

Рухани жаңғыру бағыты- ұлттық рухта, отанышыл ұрпақ тәрбиелеуде сан ғасырлық мәдени мұраны сақтау арқылы ұлттық кодты қалыптастыру тетіктерін айқындау, жастардың бойында мемлекет және құқық тарихына сый-құрмет қарым-қатынасына тәрбиелеу, Қазақстанның құндылықтарының мәнін ашып қана қоймай оны өскелең ұрпақ сезініп, өмірлік тәлім-тәрбие алып бабалар алдындағы қарымызды өтеу.

Кілттік сөздер: *рухани жаңғыру, ұлттық құндылық, ұлттық рух, салт-дәстүр, жаңа қазақ феномені, жаһандық үрдіс.*

«Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдардың бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек» деген Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың сөзі – ұлы бастама.

Еліміздің ертеңіне көз тіккен Елбасымыз ұлттық құндылықтар арқылы өскелең ұрпақты тәрбиелеуге айрықша мән береді. Ал өскелең ұрпақты тәрбиелеу отбасынан, балабақшадан басталатыны мәлім. Жаңа заман баласы-бүгінгі қазақ қоғамының ұлттық қазынасы. Олай болса, қазіргі таңда қоғамның алдында тұрған кезек күттірмейтін міндет – ол қазақ тілінде ән айтып, тақпақ оқитын, би билейтін ұлттық нақышта жасалған ойыншықтарды шығаратын отандық өнімге қолдау көрсету деп есептеймін. Себебі, халықаралық стандарттарға сәйкес келмейтін, құрамында улы қоспалары бар қытайдың ойыншықпен ойнаған баланың бойында ұлттық рухты қалыптастыру, қазақ халқының мәдениетін, салт-дәстүрін құрметтеуге машықтыру мүмкін емес. Сондай-ақ, бүлдіршіндерге арналған ұлттық кейіпкерлері бар мультфильмдерді де қаржыландыруға мемлекет тарапынан қолдаудың керектігі күмән туғызбайды [1].

Бүгінгі күні ұлттық рухта тәрбиелейтін «Өлкетану» пәнінің факультатив ретінде мектептерде оқытылып, отаншыл ұрпақ тәрбиелеуде қадамдар жасалып жатыр. Сондай-ақ, қазақ билер сотының дамуы мен құрылу тарихын зерттеу, Алаш орда қозғалысының тарихи рөлін бағамдау, сан ғасырлық мәдени мұраны сақтау арқылы ұлттық кодты қалыптастыру тетіктерін айқындау, жастардың бойында мемлекет және құқық тарихына сый-құрмет қарым-қатынасын тәрбиелеуге ерекше мән берілуі тиіс. Яғни, бүгінгі таңда рухани жаңғыру ең өзекті міндеттердің алдыңғы қатарына шығып отыр.

Бүгінгі таңда Қазақстанның Үшінші жаңғыруын іске асыру аясында саяси реформа, экономикалық өсімнің жаңа моделін құру және рухани жаңғыру сияқты үш жаңғыру үдерісі жүзеге асырылатын болады. Аталған үдерістердің қатарында рухани саланы жаңғырту негізгі бағыт болып табылады. Саяси және экономикалық жаңғырудың жетістігі, бірінші кезекте, рухани қатынастар басымдық алатын қоғамдық сананың деңгейіне байланысты болмақ. Сондықтан, Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады.

Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін [2].

Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы. Елбасының «Білім – кітапта. Қазіргі таңда балалардың көбісі компьютерде отырады. Сондықтан, болашақта кітап оқығандар компьютерде отырғандарды басқарады» деген пікірі өте орынды. Болашағымыз-білімді ұрпақтың қолында, сондықтан балалардың кітап оқуына барынша ықпал етуіміз тиіс. Еліміздің кейбір мектептерінде күніне 15 минут ұжыммен классикалық әдебиет оқу дәстүрге айналууда. Осы тәжірибе барлық мектептерде қолданылуы тиіс деп есептеймін. Білімді ұрпақты оқытатын және тәрбиелейтін ұстаздар қауымына да ерекше талаптар қойылады.

«Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Жолдауында Елбасы «білім беру саласын экономиканың жеке саласы ретінде дамыту керек»

деген ойы жаңашылдығы мен өзектілігімен ерекшеленеді. Мұғалімдер беделін арттыру және олардың еңбекақысын ұлғайту ғана емес, оқытушы мамандығының абыройын көтеру, мұғалім біліктілігін арттыру-кезек күттірмейін мәселе. Еліміздің болашағы жастардың қолында болғандықтан Қазақстанда ғылымды жаңа деңгейге көтеру үшін жас ғалымдарды қолдау қажет.

Күшті әрі жауапты адамдардың Біртұтас ұлтын құру үшін Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы барша қоғамымызға зор сілкініс әкелетіні айқын. Елбасы ХХІ ғасырдағы жаңа ұлттың, жаңа қазақтың феноменін анықтап беріп отыр. Әрі осы жаңа дәуірдегі ұлттың рухани жаңғыру жолының бағдарларын ұсынған

Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту.

Елбасымыз «Кеше болмағанның бүгін болуы мүмкін, бүгін болмағанның ертең болуы мүмкін, бірақ ана тіліне мән бермеушіліктің, оны құрметтемеудің орны толмас олқылықтарға соқтыратыны сөзсіз» деп, қазақ тілінің мәртебесіне, дамуына ерекше мән береді. Нұрсұлтан Әбішұлы Үкімет пен Парламент қазақша сөйлесін деген талабы халықтың арасында зор қолдауға ие болды. Қазіргі таңда көп талас тудырып жатқан латын қарпіне көшу мәселесінің де терең логикасы бар. Себебі, нөлінші сынып оқушыларын латын әліпбиінде оқыту 2020 жылы басталатындығын мақтанышпен айта аламыз. Латын қарпіне көшу ХХІ ғасырдағы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ғылым және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты.

Туған жерге деген сүйіспеншілік Туған елге – Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласады. Жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасынан бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек. «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы – Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихы».

Еліміздің ертеңіне көз тіккен Елбасымыз ұлттық құндылықтар арқылы өскелең ұрпақты тәрбиелеуге айрықша мән беріп, киелі мекендер мен басқа да жәдігерлер кешенін өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен орнықтыруды меңзейді.

Рухани жаңғыру бағыты Қазақстанның құндылықтарының мәнін ашып қана қоймай оны өскелең ұрпақ сезініп, көзімен көретін, өмірлік тәлім-тәрбие алып бабалар алдындағы қарымызды өтеуді, кешенді ізденістер мен мемлекеттік оң көзқарасты талап етеді.

Экономикалық, әлеуметтік және саяси жағынан дамуы үшін, мемлекеттік қауіпсіздік мүдделердің қамтамасыз етілуі мақсатында мемлекеттің функциялары әрқашан өзгеріп отырады. Әсіресе, Қазақстан Республикасында жаһандану жағдайында орын алып отырған демографиялық проблемаларды құқықтық тұрғыдан реттеп, шешуін айтуға болады.

Елдің халқы – елдің басты байлығы. Халқы саны көп мемлекеттер әрқашанда өз қауіпсіздіктерін сақтауға тырысады. Сондықтан, Елбасымыз Қазақстанның тәуелсіздік алғанынан бастап-ақ мемлекеттік қауіпсіздік мәселесін бірінші орынға қойды.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» даму стратегиясында баяндалды. «Біздің алға қарай тұрақты жылжуымыздың басты шарты – біздің қоғамымыздың алға қойылған мақсаттарға қол жеткізудегі біртұтастығы, халықтың барлық жіктері мен топтарының ортақ міндеттерді шешуге бағытталған стратегия айналасында топтасуы. Біздің басты оң игіліктеріміздің ішінде-халқымыздың, немесе былайша айтқанда, адам ресурстарының сапасы тұр».

Демографиялық мәселелерді шешу барысында Қазақстан Республикасы көптеген мемлекеттік шараларды жүзеге асырып жатыр. Сонда да бірқатар мәселелер әлі де болса өз шешімін таппай жатыр. Халықтың санының азаюы, табиғи өсім мен туылымның төмендеуі, өлім санының өсуі және т.б. демографиялық үрдістердің қалыптасуы байқалып отыр. Бұл

жағдай демографтардың, социологтардың, құқықтанушылардың Қазақстанның демографиялық ахуал кезеңіне көшкені туралы айтуына негіз болып отыр. Осындай жағдайда мемлекеттің демографиялық саясатының іргелі маңызын түсінбей, Қазақстан Республикасының қазіргі және келешекте ары қарай даму жетістіктерін болжау мүмкін емес. Халықтың саны жағынан өзгерістерді зерттеу, халық санының дамуын бақылап, басқаруға мүмкіншілік береді, сонымен қатар мемлекеттік демографиялық саясаттың теориялық және тәжірибелік маңызын арттыруға, оны белсендетуге ғылыми негізделген шаралардың кешенін ұсынуға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңдағы демографиялық мәселелерді тек әлеуметтік және денсаулық сақтау проблемасы ретінде қарап қоймай, оны мемлекеттік, ұлттық қауіпсіздік мәселесі деңгейінде қарастырудың уақыты келгендей. Демографиялық жағдайды жақсарту үшін Еуропаның, көрші Ресейдің тәжірибесін зерттеу керектігі анық. Сондай-ақ, зейнетақыны тағайындауға қазіргі қолданылатын механизмдерге әйелдің өсіріп тәрбиелеген балаларының саны ықпал етуі тиіс деген пікірлер бар.

Жоғарыда аталғандарды ескере келе, демография саласындағы мемлекеттің функциясын зерттеу және оның тиімділігін бағалау үлкен ғылыми және тәжірибелік маңызға ие болғандығын аңғарамыз.

Жаһандану кезеңіндегі мемлекет функцияларының құқықтық негіздерінің мақсатқа жету үшін мынандай міндеттерді шешу көзделеді:

- жаһандану кезеңіндегі мемлекеттің мәні мен әлеуметтік тағайынын, оның функциялары туралы теориялық ізденістердің бүгінгі жетістіктері тұрғысынан қарастыруға және анықтауға талпыныс жасау;
- мемлекет функциясы теориясының өзекті мәселелерін зерттеу;
- мемлекет функциялары жүйесінен жаңа демографиялық функцияның бөліп шығарып, жеке-дара мәнге ие болғандығын, дербестік деңгейге көтеріліп, мемлекеттік қызметтің өзіндік арнайы бітім-болмысы бар ерекше салаға айналғандығын кезең-кезеңге бөліп, тұтас процесі ретінде қарастырып, ой елегінен өткізу;
- Қазақстан Республикасындағы демографиялық үрдістерді реттейтін заң актілеріне құқықтық талдау жүргізу;
- демографиялық мәселелерді реттеу саласындағы мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін талдау;
- демографиялық мәселелерді реттеу саласында халықаралық ұйымдардың қызметінің бағыттарын айқындау.

Заң ғылымындағы ең бір өзекті мәселенің бірі болып мемлекеттік биліктің мәселелері, тұтастай мемлекеттің өзі табылады. Мемлекеттің мәніне қатысты түрлі көзқарастар, доктриналар, теориялар мен тұжырымдымалар бар екені белгілі. Олардың барлығына ортақ пікір: мемлекеттік дербестікке, егемендікке, тәуелсіздікке ие саяси институт, саяси ұйым болып табылады. Мемлекет қоғамның жетілуінің нәтижесі болып табылады [3].

Билерден қалған тарихи-мәдени мұраны зерттеп, жас ұрпақтың санасына сіңіру-баршамыздың қасиетті борышымыз. Өздеріңіз білетіндей, ел болашағының баянды болуы біртұтас ұлт құруға тікелей байланысты. Бұл бағытта, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы халқымыздың ұлттық санасын дамытуға зор серпін беріп отыр. Алаштың ақиық ақыны Міржақып Дулатов: «Заң әдет-ғұрыпқа қайшы келсе, үлкен аяққа тар етік кигенмен бірдей» деген екен. Елбасы бұл қағиданы бір ауыз сөзбен тұжырымдап, жаңғырудың ең басты шарты ретінде ұлттық кодты сақтау қажеттігін халқымыздың жадына салып отыр. Біз отандастарымыздың құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін толық қорғай отырып, өз мәдени мұрамыздың шығу тегін ұмытпауымыз қажет.

Олардан біз негізгі құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болатын дамыған және мәңгілік ел құру үшін ізгілік қағидалары мен идеяларды іске асыру жолында тәлім аламыз.

Жалпы айтқанда, ұлттық дәстүрлерді, «Алаш» қозғалысының көшбасшылары мен билер сотын кеңінен насихаттау арқылы қоғамдық сананы жаңғырту маңызды.

Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақтастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр.

Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс. Қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінуі шарт.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жаңа тарихи кезеңге тән қатерлер мен тәуекелдерге жан-жақты баға бере отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа деген өзінің терең көзқарасын білдірді.

«Уақытты таңдамайды - онда өмір сүреді. Тарих көші ұзақ... Қазақстанның көп ұлтты халқының жұлдызы жоғары болатынына, туған елімізде дәулетті де сәулетті өмір орнайтынына кәміл сенемін» деп Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтқандай, біз де санасы өзгерген халқымыздың жарқын болашағына сенімдіміз!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы. 12 сәуір 2017 жыл.

2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан - 2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп - өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. - Алматы: Білім, 1998.

3. Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Оқулық. - Алматы: Жеті жарғы, 1997.

Рзабай А.И.

Основа устойчивого государства - Рухани жаңғыру

Направление духовного возрождения состоит в том, чтобы определить механизмы формирования национального кодекса путем сохранения национального культурного наследия в воспитании национального духа, патриотического поколения, просвещения молодежи в отношении государства и права, не только открыть ценности Казахстана, но и расти, уйти в отставку нашим предкам.

Ключевые слова: *духовное возрождение, национальные ценности, национальный дух, традиция, новое казахское явление, глобальный процесс.*

A.I. Rzabay

The basis of a stable state is - Рухани жаңғыру

The direction of spiritual revival is to determine the mechanisms for the formation of the national code by preserving the national cultural heritage in the education of the national spirit, the patriotic generation, enlightening the youth in relation to the state and law, not only to discover the values of Kazakhstan, but also to grow up, to retire to our ancestors.

Key words: *spiritual revival, national values, national spirit, tradition, new Kazakh phenomenon, global process.*

ӘОЖ 94(574)

КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ТҮБЕГЕЙЛІ ӨЗГЕРУІ

Толамисов А.Г., Зейнелгабдылов О.Е.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ansarok@mail.ru; olzhas14121995@gmail.com*

Мақалада қазақ халқының көшпелі дәстүрі отаршыл империя және кеңестік социализм әсерінен қаншалықты өзгергені және русификация үрдісі қалай жүргеніне талдау жасалады. Мақаланың негізгі бөлігі шетел тарихшыларының көзқарасымен баяндалады. Сонымен қатар «рухани жаңғыру» идеясының алғышарттарына назар аударылып, Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласына талдау жүргізіледі. Мақаланың хронологиялық шеңбері Қазақстанның Ресей бодандығына кірумен басталып, егемендік алу оқиғасымен шектеледі.

Кілттік сөздер: «рухани жаңғыру», «бейімделген жаңғырту», «отаршылдық», «интернационализм», «социализм», «ұжымдастыру», «егемендік».

Әлем үлкен өзгерістердің табалдырығында тұрғаны белгілі. Болашаққа деген алаңдаушылық әлем басшыларының көбісін айналып өтпеді. Сан түрлі халықаралық мәселелер, оның ішінде тек қана экономикалық ғана емес, ең алдымен рухани мәселелер - бүгінгі күннің бірінші кезектегі тақырыбы болып отыр. Осы орайда басқаларды оза бірінші іске кіріскендердің бірі – біздің Президентіміз. Яғни, Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлттық өзін-өзі анықтауға ерекше назар аудара отырып, бар теріс үрдістерді еңсеру бойынша қадамдық бағдарламаны ұсынады. Бұл үндеуді мемлекеттіліктің құрылуымен байланысты қазіргі заман тарихындағы ұлттық жаңғырудың үшінші кезеңі деп атауға болады.

Бірінші кезең жеке меншік институтын құру және жеке кәсіпкердің психологиясын қалыптастыру болып табылады. Біз өткеннің догмаларын еңсере алдық және жеке меншік институтын құрдық, жеке кәсіпкердің психологиясын қалыптастырдық, осылайша нарықтық қатынастардың негізін анықтадық. Бүгінде біздің экономикамыз толығымен осыған бағдарланған.

Жаңғырудың екінші кезеңі – саяси құрылымымызды өзгертуіміздің арқасында жүзеге асты. Оның бірден-бір дәлелі, біздің әсем қала – Астанамыз. Үлкен елдің орталығына жаңа қала салу арқылы біз бүкіл әлемге біздің мемлекеттілігіміздің байыпты және тұрақты екендігін дәлелдедік. Астананың салынуымен Қазақстан экономикасы жаңа кезеңге қадам басқан болатын. Бүгінде ұлттық жаңғырудың екі өткен кезеңі оның үшінші кезеңін - рухани жаңару және ұлттық өзін-өзі тану кезеңін қалыптастыру бағытында жұмыс істеуі керек. Әйтпесе, қоғам ретінде біз жаһандану қысымына төтеп бере алмаймыз.

Өзінің бағдарламасында Елбасы бізге бейнелі түрде тұқымды топаннан бөліп алуды үйренуге шақырады. Яғни әлемнің озық елдерінің экономиканы, техниканы, технологияны, басқаруды, сауда-саттықты дамыту саласындағы жинақтаған барлық білімдерін ең дамыған отыз елдің қатарына кіру үшін пайдалану. Бірақ, сонымен бірге, өзіміздің ұлттық ерекшелігімізді сақтауымыз қажет. Патриотизм туған жерінді білу мен оған деген сүйіспеншіліктен басталады. Сондықтан Елбасы мақаласындағы басты идея - Қазақстан халқы ұлттық дәстүр мен рухани құндылықтарға негізделген өзіндік рухани бағдарға ие болуы керек [1].

Қазақстан Республикасы — азаматтық қоғамға негізделген құқықтық, әлеуметтік, зайырлы, демократиялық мемлекет құруды мұрат тұтқан ел. Әрине, 70 жылдан астам үстемдік еткен ескі Кеңестік жүйенің орнына биліктің жаңа құрылымдарын Қазақстанда орнату жылдам әрі жеңіл жүзеге аса қойған жоқ. Бұл өте күрделі және ұзақ үдеріс екені

адамзат тарихынан белгілі. Елімізде 26 жыл бұрын басталған демократиялық қайта құрулар, саяси жаңарулар нәтижесіне ел болашағы тәуелді еді. Сөйтіп жоғарыда басталған саяси жаңару Қазақстанның жаңа сапада, яғни тәуелсіз, егеменді мемлекет ретінде дамуын анықтады. Басты мақсат жаңа саяси институттар, құрылымдарды ендіріп қана қою емес, оларды жаңа жағдайда жұмыс жасату болды. Жаңа мемлекеттің өмірге келуін жаңа жұлдыздың тууына ұқсатуға болады. Азаматтық жолдың жарқын да айқын болып қалыптасуы, әрине, белгілі бір уақытты қажет ететіні заңдылық. 26 жыл адамзат өркениетінің тарихы үшін қас қағым сәт. Бірақ біздің тәуелсіздікке жетуіміз бұл тек жаңа мемлекеттің пайда болуы ғана емес, одан да үлкен оқиғаның куәгері. Яғни, қазақ ұлтының қайта дүниеге келуі десек те болады. Ендеше Қазақстан тарихы да өзінің бай тарихи мұрасымен құнды. Қазақстандағы мемлекеттілік тарихының тамыры тереңде жатқаны белгілі. Еуразиядағы ерте мемлекеттердің тарихы көне түріктерден бастау алады. Әлемдік өркениет тарихында Алтын Орданың алатын орны ерекше. XV ғасырдың екінші жартысында тарихи аренаға Қазақ хандығы шықты. Ол біртіндеп ғасыр соңына қарай Орталық Азия аймағындағы қуатты мемлекеттің біріне айналғандығы өздеріңізге белгілі. Көшпелі Қазақ хандығы өзінің басқа көршілеріне қарағанда дәстүрлі институттары тән орталықтандырылған мемлекет ретінде қалыптасты. Сұлтандардың окшаулануына жол берілмей, дала конституциясы ретінде дәстүрлі әдеттегі құқық қолданылды. Кез келген мемлекеттік құрылым сияқты қазақтың дәстүрлі институттары да, тарихи кезеңдерде тар жол тайғақ кешуден өткені белгілі, бірақ олардың өз заманына бейімделген, икемді саяси жүйе болғанын мойындауымыз қажет. XVI ғасырда Қазақ хандығының шекарасы Алтайдан Еділге дейін, Оңтүстік Сібірден Ташкенге дейін созылып жатты. Осы кезеңде өзіне тән элементтері бар қазақ этносы қалыптасып біткен болатын. Мемлекеттік институттар біртіндеп әлсіреп, XVIII ғасырда Ресей империясының күшейуінің арқасында, оның қол астына өтті [2]. Қазақтардың Ресей патшалығының қол астына өтуімен дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамы өзгеріске ұшырады.

Осы сәттен бастап қазақ халқының тарихында жаңа кезең басталған болатын. Өйткені қазіргі Қазақстан қоғамындағы болып жатқан саяси өзгерістердің түп тамыры осы тарихи кезеңнен бастау алады. Бұл тақырыбымызды баяндайтын отандық тарихшылардың еңбектері мол болғанымен, шетелдік авторлардың көзқарасымен жеткізуді жөн көрдік. Тәуелсіздік жылдарында қазіргі Қазақстан туралы батыста бай тарихи контексттегі бірқатар кітаптар жарық көрді. Ірі еңбектердің қатарында: «Қазақтар» - Марта Олкот, АҚШ (екінші және толықтырылған басылым, 1995 ж.); «Формирование казахской идентичности — от племени к государству» Ширин Акинер, Ұлыбритания (1995); «Современные казахи» Ингвар Сванбергтің редакциясымен, Швеция мен Ұлыбритания (1999); «Казахстан» Катрин Пужоль, Франция(2000); «Казахстан: отношения между центром и периферией» Салли Каммингс, Ұлыбритания(2000); «Казахстан: 1993—2000» Неміс экономист топтары (2001); «Строительство государства и нации в Казахстане» (2002) Мари-Карин фон Гумппенберг, Германия; «Смена элит и политическая динамика в Казахстане» Андреи Шмитц (2003) ГФР; және, тағы да Марта Олкоттың кітабы «Казахстан: непроеденный путь», АҚШ және Ресей (2002-03) [3].

Ш.Акинер «Формирование казахской идентичности» еңбегінде XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басындағы жаппай славяндық иммиграция алдында өлкедегі Ресей халқының саны және оның ықпалы да аз болды деп баяндайды. Соған қарамастан, XVIII ғасырдың ортасынан бастап Ресейдің Сібір жеріне орнығуы қазақ даласының солтүстік бөлігіндегі экономикалық, мәдени және саяси өмірге әсер ете бастады. Көшпеліліктің отырықшы өмір салтына өзгеруінің еріксіз процесі осылай басталған болатын. Оңтүстікте, Ресейдің ықпалы әлсіз болғандықтан, онда отарлау үдерісі кейінірек басталды және көшпелі өмір салтының ыдырауы көрші мұсылман қауымдарының ықпалымен жүрді. XIX ғасырдың басында Ресей Кіші және Орта жүз аумағында бірқатар түбегейлі саяси реформаларды жүзеге асыра алуға қауқарлы еді. Ол реформалар Ресейге аймақтың тікелей басқарылуын және отарлауды

күшейтуге мүмкіндік берді, бірақ сонымен қатар, тайпалық жүйенің географиялық, экономикалық және әлеуметтік іргетастарына елеулі әсер етті. Ресей реформаторларының жоспары бойынша дәстүрлі тайпалық топтармен сәйкес келетін аумақтық қағидаға сәйкес салынған әкімшілік бірліктерді енгізді, бірақ олар ұзақ уақыт бойы қалыптасқан көшпелі бағыттарды ескермеді. Сұлтандардың саяси күші толығымен жойылды; алайда Ресей әкімшілігімен ынтымақтасқандар жаңа әкімшілік аппараттарға қосылып, іс жүзінде Ресейдің мемлекеттік қызметкерлеріне айналды. Олардың ақсүйектік деңгейлері сақталып қалды, және әскери мен азаматтық шендері еңбек өтілі мен атақтарына қарай берілді. Ш.Акинер Ресей үкіметінің Қазақстанды империяның басқа территорияларымен толықтай біріктіруге тырысқан мақсатына қарамастан, 1867-1868 жылдардағы жаңа әкімшілік бөлініс өз алдарына қазақ жерінің бір әкімшілік бірлікке бірігуіне жол бермеу туралы тапсырмалар қойғанын айтады. Нақтырақ айтсақ Қазақстан әрқайсысы әртүрлі генерал-губернаторлықтың әкімшілік басқаруындағы үш аймаққа бөлінді: Орынбор (Орал және Торғай), Батыс Сібір (Ақмола және Семей), Түркістан (Сырдария және Жетісу облыстары). Мұндай бағыныштылық жүздердің дәстүрлі шекарасына мүлдем сәйкес келмеді, және ескі тайпалық байланыстарды бұзды. Жаңа әкімшілік шекаралар бұрынғы экономикалық байланыстарды ескермеді, рулар мен жүздердің арасына кедергі келтірді. Жаңадан пайда болған әкімшілік құрылымдардан тысқары орналасқан көшпелілердің дәстүрлі қозғалысына кедергі келтіретін жаңа бюрократияны тудырды. Автордың айтуынша, 1860 жылдардағы әкімшілік құрылымның Қазақстанның болашақ тағдыры үшін тағы бір қасіретті салдары болды: Солтүстік - неғұрлым индустрияландырылған аймақтың бір бөлігі болып қалыптасты; Оңтүстік аграрлы сипатта және Исламның күшті ықпалында қалды. Бүгінде, жүз жылдан астам уақыт өтсе де, бұл тарихи айырмашылық әлі де сезіледі. (Акинер, 1995, 23-24 бб.)

Осы орайда Пюжоль өткен тарихпен келіп жеткен қазақ халқының өзіндік ерекшелігі дуалистік сипатқа ие болған деп ой қорытады. Қазақстанды басқалардан ерекшелендіретін бұл екімәнділік – ол, әлі де болса шаманизм қалдығынан айырылмаған, отырықшылық процесін басынан өткізген, күштеп секуляризацияға ұшыраған, көпұлтты және көпконфессиялық дәстүрлі түркі-мұсылмандық негізбен Ресейден келген еуропалық модельдің біте қайнасуында. (Роуэл, 2000, 93 б.) [4].

Ресей империясының одан қалса Кеңес Одағының саясатынан кейін, оларға қатысты қазақтардың бойында күрделі сезімдер қалыптасты. Өткен дәуірдің көшпелілік дәстүрі жоғалуға айналып, уақыт өте келе қазақтардың өз жеріне деген қарым-қатынасы түбегейлі өзгерді. Тек ерекше жағдайларда ғана олар бұрынғы көшпелі дәстүр мен дәстүрлі тағамдарын еске алады, бірақ енді сол өткенге шындап оралу туралы ешкім тіс жармайды. Бірақ патшалық Ресеймен Кеңестік биліктің қазақтарға тигізген ең үлкен көңіл қаларлық істері – қазақтар өздерінің жаңа тәуелсіз мемлекеттерінде ұлттық азшылық топ (90-жж. ортасы) болып қалды, - деп М.Олкотт қазақтар туралы өзінің пікірін білдіреді [5].

Ресей өзінің саясатын әкімшілік-экономикалық әдістермен жүргізді. Бірақ мәдени сала да ұмытылмады. Ш.Акинер Ресей бірнеше арналар арқылы мәдени ықпал етуді жүзеге асырды, -деп есептейді. Оның біріншісі мемлекет қаржыландырған білім саласы болды. Бірінші орыс орта мектебі XVIII ғасырдың екінші жартысында Омбы, Орынбор, Петропавл және Жәмішев бекіністерінде ашылды. Олардың міндеті әскери және азаматтық әкімшіліктің қажеттіліктері мен мүдделерін қамтамасыз ету болды. 1789 жылдан бастап империяның жоғары оқу орындарында қазақтың ақсүйектерін оқыту практикасы ресейліктермен азияттықтарды жақындастыруды нығайту, Ресейге деген сүйіспеншілік пен құрмет сезімін нығайту, отаршыл басқару үшін кадрларды даярлау мақсатында жүргізілді. Осы саясаттың нәтижесінде ең алдымен солтүстіктегі қазақтар арасында білім беруді ынталандыру, орыс тілін, орыс мәдениетін және еуропалық білім беру жүйесінің бастамаларын енгізу қалыпты құбылысқа айналды. 1895 жылы 37 орыс-қазақ бастауыш мектептері болса, 1913 жылы олардың саны 157-ге жетті. Алайда бұл тек орыс халқының

шоғырланған аймағында ғана мүмкін болды.

Орыс мәдениетінің екінші ықпал ету арнасы - киім, тұрмыстық заттар мен жиһаздарды және европалық әдеттерді игеру болды. Қазақ аристократтары француз тілін үйренді, француз сәнін көрді, еуропалық стильде биледі және өздерінің мінез-құлқын орыстық қалыпқа ұқсатуға тырысты. Төменгі деңгейдегі шаруалар да материалдық мәдениеттің жаңа элементтерін - айналар, самоварлар, тігін машиналары, шамдар, кереуеттер, орындықтар мен үстелдерге бейімделе бастады.

Бұрынғы ауылдық ұсталар қоғамның бірте-бірте ұлғайып келе жатқан сұраныстарын қанағаттандыра алмады. Ресей нарығымен қоса көшпелілер үшін жұмыс істейтін кәсіби суретшілермен колөнершілердің табы қалыптасты. Көпұлттың басы қосылған жәрмеңкелерде айтыс немесе бәйге сияқты дәстүрлі ойын-сауықтар бұрынғыға қарағанда әлдеқайда азайды. Уақыт өте келе олар көзге елестетерлік халықтық мәдениет ұғымына айналды.

Ресейлік ықпалдың тағы бір көзі, сонымен қатар ең бастысы – ол, қалалардағы интеллектуалды өмір болды. Олар 1820 жылдардан бастап империяның түрлі бөліктерінен қазақ даласына революциялық рухты алып келген дәрігерлер, мұғалімдер, инженерлер, ғалымдар және саяси қуғын-сүргінге ұшырағандар (әсіресе, украиндар мен поляктар) еді. Бұл топтар өздерінің ғылыми қызығушылықтарына қарай қалаларда үйірмелер ұйымдастырды. Олар метрополияның ғылыми және мәдени өміріне қатысып, сайып келгенде, Қазақстанның қалаларында баспа қызметін дамытуға негіз қалап берді. Орыстық білім алған қазақ элитасы көшіп келген иммигранттармен жиі достыққа ұласатын тығыз қарым-қатынаста болды. Мұндай байланыстар жас қазақстандық интеллигенцияның көкжиектерін кеңейтіп, орыс мәдениетінің ең көрнекті идеялары мен ойшылдарына тікелей қосылуға мүмкіндік берді (мұнда Акинер М.Достоевскиймен Ш.Уалихановтың достығын меңзеп отыр). Қазақ мәдениетінің орыс мәдениетімен байланысының жағымды салдары болған төртінші сала, ол – көшпелілер мұрасын жазып, жіктеп, түсіндірген орыс фольклористері мен этнографтарының қызметі болды. Кенеттен жарыққа шығарылған Египет мумиялары сияқты, Ресей мемлекетімен байланысқан көшпелі өмір салты да сондай жылдамдықпен ыдырай бастады. Алайда Акинер басқасына қарағанда колониальді режимдегі діннің жағдайына баса назар аударады. Себебі бір қарағанда парадоксальді көрінгенімен, Ресейдің ықпалымен бірге қазақ даласында Исламның да рөлі өсе түскен. Патша өкіметі екі жүзжылдық бойы империя құрамында болған татар миссионерлерімен уағыздалған Ислам дінін қазақ жерінде нығайтуға тырысты. Мемлекет мешіттер салу және діни әдебиеттерді басып шығару үшін қаражат бөле бастады. Бірақ Исламның сүнниттік бағыты, Ханафи мектебінің өкілдерінен болған барлық молдалардың шыққан тегі оңтүстіктен, яғни Түркістан мен Ташкенттен еді. Ал татарлар болса XIX ғасырдың басында Солтүстік Қазақстандағы қазақтар мен орыстар арасындағы «шекаралық делдалдардың» рөлін атқарған болатын. XIX ғасырдың екінші жартысында ресейлік билік қазақтар арасында исламның нығаюына бейжай қарап отыра алмады және оларды христиан дініне айналдыру науқанын бастады. Бірақ бұл идеяның қазақтарға көп әсері бола қоймады. Ең алдымен, Ресей әкімшілігі молдалардың санын шектеуге тырысты. Мешіттер мен мұсылман мектептерін ашу биліктің ресми рұқсатымен ғана мүмкін болды. Вақфқа және одан да басқа діни салықтарға тыйым салынды. Бірақ, бұл шараларға қарамастан, мұсылман мектептерінің саны өсе берді: 1895 жылы Қазақстанда мектеп деген атаумен 31 бастауыш білім беру орны болса, 1913 жылы – олардың саны 267-ге жетті; барлық ірі қалаларда екінші деңгейлі мектептер - медреселер болды.

Бұдан басқа Орыс мәдениеті ықпалынан қазақ мәдениетіндегі өзгерістер туралы Т. Уиннердің «Қазақтың ауызша шығармашылығы мен әдебиеті» кітабында жазылған. Уиннер орыс ықпалы қазақ фольклорына екіұдай әсер етті деп есептейді. Бір жағынан ол Кеңестік тарихнамада қазақ ағартушылығы деп аталған, мәдениеттегі тұтас бір бағытты дүниеге әкелді. Екінші жағынан, алғашқы Ресейлік ықпалдың өзі қазаққа жат барлық

нәрселерді жоққа шығаратын «көтерілістер поэзиясы» бағытын тудырды. Революциядан кейін қазақ мәдениеті мен қазақтар тоталитарлық режимде дамығанымен, қазақ мәдениетінде ауызша шығармашылық дәстүрінің әсері сезіліп тұрды. Өз кезегінде бұл жағдай қазақ халқының өзіндік ерекшелігін сақтап қалу туралы айтуға мүмкіндік берді.

Олкотт өз тұрғысынан XX ғасырдың басындағы қазақстандық қоғамның саяси және әлеуметтік-мәдени өміріндегі бірқатар маңызды процестерді анықтайды. Ол біріншісіне қазақ даласындағы Ислам дінінің таралуын жатқызады. Исламның дәстүрлі түрде қазақтардың мәдени өмірінде (оңтүстіктен басқа) шағын орынға ие болғаны туралы пікірге қарамастан, Олкотттың пайымдауынша, исламның позициясын нығайтуға, біріншіден, Екатеринадан басталған Санкт-Петербургтың қазақтардың арасында Исламды жаю саясаты әсер етті. Екіншіден, XX ғасырдың басында империяның діни және жалпы қоғамдық өміріндегі шектеулердің алынуы Қазақстанға да әсер етті.

Қазақтардың арасында Исламның беделінің өсуімен қатар, зайырлы элитаның қалыптасу процесі де қатар жүрді. Бұған европалық ықпалдың көрінісі болған орыстық ықпалдың әсері болғаны сөзсіз. Осы үдерістердің тоғысуы Исламизмнің өсуі мен қоғамды жаңғырту үшін қазақ интеллигенциясының өсіп келе жатқан тілегі арасында қақтығыс тудырды. Мәдени мұраның бір бөлігі ретінде Исламмен даму немесе қазақтардың европалануы үшін одан бас тарту. Қазақ интеллигенциясы осындай үшіншісі жоқ екі таңдауда қалған болатын. Сондай-ақ Қазақстан Жадидизмнің мәдени алаңына да қатыстырылды, бірақ бұл мәселені толығымен тек революция ғана шешіп берді [4].

Осылайша қазақтың басына тағы бір нәубетті кезең Кеңестік билік орнады. 1920-1930 жылдардағы қасіретті белес меншік қатынастарын бұрын соңды болмаған мемлекеттік қатынастарға айналдыру жөніндегі кеңестік эксперименттің басталуы болатын. Сталиндік «аграрлық революция» (ұжымдастыру) мен бүкіл өнеркәсіптік инфрақұрылымды мемлекет меншігіне айналдыру (индустрияландыру) қоғамды ұзақ онжылдықтар бойына құрсауланған, оны саяси тоталитаризм мен иррационалдық экономикалық болмыстың озбыр өктемдігінде болуға душар еткен жүйені дүниеге әкелді.

Хрущевтың саяси және әлеуметтік-экономикалық «жылымығы» сталинизмнің «мұз құрсауын» аздап жібіткенімен, қоғам өмірінің қалыпты ережесін өзгерте алмады. Қоғамдық қағидат әкімшіл-әміршіл жүйенің бұрынғысынша тамыр соғысынан қуат алып өзін «сергек сезінді».

Алайда оның жалған экономикалық тонының өңі айналып, шын тұрпаты көріне бастады. Брежнев командасы «қоғамның күткеніне» етене деп кеңінен насихаттап үлгерген кезекті реформаторлық шара да, сол сылбыр ишарадан аспады.

КСРО сияқты көп ұлтты мемлекетте «бірыңғай және міндетті мемлекеттік тіл туралы, яки қатынасуға болатын, материалдық-мәдени құндылықтарды алмасуға көмектесетін делдал тіл туралы» мәселе объективті түрде туындады. Сонымен қатар өзінің қуатты мәдени әлеуеті арқасында әлемдік тіл мәртебесін жеңіп алған орыс тілі оны иемдену арқылы жалпы адамзаттық өркениетті құндылықтарға қол жеткізетін кілт берді, ал кері байланыс ретінде орыс емес халықтардың өзі жайында ғаламдық ауқымда көріну мүмкіндігін қамтамасыз етті. Кеңестік лингвистикалық ортада тілдер «тең құқыққа ие бола алатын, бірақ әрқашанда бірдей тең құндылығы болмайтын» өзіндік «еңбек бөлінісі» болды, өйткені олар тек «өздерінің өмірлік мүдделері шегінде» ғана пайдалану артықшылығымен шектелді [6]. Орталық Азия тілдері мәнінің тұрмыстық қатынас деңгейіне дейін төмендеуі орын алды, мұнда әлеуметтік-саяси, педагогикалық және ғылыми-техникалық сипаттағы сөздер мен сөз тіркестерінің 70-80%-ы орыс тілінен алынды [7].

КОКП-ның ұлттық саясаты оның өкіметті монополияландыруы кезеңінен бастап 80-жылдардың ортасына дейін қандай да болсын өзгерістерге онша ұшырай қоймады. Декларативтік жоспарда этносаралық қатынастардың тетігі постсталиндік кезеңде үш құрамдастық арқылы іске қосылды, олар: ұлттардың «өсіп-өркендеуі», «жақындасуы» және

«қосылуы». Жалпыұлттық айырмашылықтарды жермен-жексен ету болып табылатын соңғы айқын жорамал өзінің көрнеу утопиялық сипатына орай «тарихи келешекке» қалдырылды. Оның үстіне партияның бағдарламалық құжаттарында баянды етілген этностықтан айыру бағыты халықтың ерік-жігерінің болмыс-бітіміне қарамастан басшылықтың еркіне түгелдей бағындырылған, әбден басқарылатын үрдіс ретінде қаралды [8]. Бұған да мыналар әсер етті.

Біріншіден, кеңестік федерализм қағидаты елдің ұлттық-аумақтық құрылымын Одақтың тең құқықты субъектілері ретінде танығанымен, алайда нақты билікті бір коммунистік партияның қолына орталықтандыру әрбір этникалық топтың дамуын бақылауға да, тежеуге немесе ынталандыруға да мүмкіндік берді. Кремльде қандай мақсаттар мен міндеттердің қойылуына қарай, өзін әрқашан да этностық көпшілікке қауымдастырған өктемшіл бюрократия экономикалық қаржы бөлу, жаппай идеологиялық бақылау және шешімдер қабылдаудың қатаң сатыластық үлгісі сияқты тұтқаларды пайдаланып, ұлттардың өзін-өзі билеу құқығын болмашы өлшем шегінде ұстады. Федерализм ымыра, түпкі мақсатқа жету жолындағы уақытша кеңшілік – интернационалдық тұрғыда ойлайтын пролетариат мемлекетін құру ретінде әрекет етті.

Екіншіден, таптық көзқарастың ұлттық көзқарастан басым болуы 70-жылдардың басында адамдардың бірыңғай қауымы ретіндегі «кеңес халқы» тұжырымдамасын жасақтауға мүмкіндік берді, бұл тұжырымдама осы ұғымның азаматтық мәнінен гөрі дағдылы орыс сипатты белгілер басым болатын қоғамдық қатынастардың дамуының ұлттық формасын атап көрсетті. Кеңестік бірізділік немесе кеңесшілдік көптеген ұрпақтар бойына әзірленіп, пысықталды және ғаламшардың 1/6 бөлігінің түр-түсі мен үн-дыбысы бір-біріне ұқсамайтын алуан түрлі халқының мінезі мен табиғатына өзінің өшпес таңбасын салды.

Қазақ халқының қазіргі ұғым-түсініктегі ұлтқа, «этностық ұғымдағы әлеуметтік және әлеуметтік ұғымдағы этностық» диалектикалық бірлік ретінде топтасуы кеңестік қоғамдық жүйенің қалыптасуымен және кейіннен дамуымен қатарлас жүзеге асырылды. Этногенездің осы барынша буырқанған кезеңі уақыт өлшемі бойынша революциялық аласапыранмен және азаматтық тайталаспен, дәстүрлі көшпенділік құрылымының қирауымен, шаруашылықты сырттан күштеп таңылған қайта құрумен және ұлттық зиялы қауымының жойылуымен, сондай-ақ нысаналы мақсатпен жүргізілген көші-қон саясатымен тұспа-тұс келді. Қазақтың институттық негіздері – отбасынан мемлекеттік құрылысқа дейін – партияның халықтардың сіңісуіне бағдарланған стратегиялық нұсқауларына сәйкес үлгіге келтіріліп, нығайтылды. Осы мәжбүрлі өзгерістердің бәрі баяу және бірте-бірте жүретін эволюция негізінде емес, ұлттық сезімге жарақат салып енді. Табиғи жолмен дамуға тиіс сол бір этностық үрдістер тұмшалану режимінде, от басы-ошақ қасында, түкпірдегі ауылда біразға дейін халықтың этностық-әлеуметтік зердесін жеткізу тетігі ретінде рөл атқарған рулық-тайпалық және діни рухани көрінісінде сақталды [9]. Осыған байланысты Қазақстан XX ғасырдың соңғы ширегінде Кеңес Одағының басқа субъектілерімен салыстырғанда «көбірек орыстанған республика» ретінде сипатталды.

Кеңестік ұлттардың бағыныштылық сатысында қалыптасқан қосарлы стандарт, сондай-ақ индустрияландырудың, қалаға шоғырландырудың және жаңғыртуды жүргізудің енгізілген әдістері бір текті қоғамның құрылуына жеткізбеді. Құрастырылған жүйе түрлі қарама-қайшылықтағы үрдістердің, ықпалында болып шықты, дамудың өз бағыты бойынша бастапқы ой-ниетімен және территорияларымен онша келіспейтін сынай танытты. «Кеңес адамы» деген тайғанақ ұғым анықтама бойынша жекелеген адамның қоғамдағы рөлі мен орнын шектеді, бұл ұғым ендігі жерде мемлекеттік реттеуге оңай көне бермейтін жеке және ұжымдық өзін-өзі танытуының неғұрлым қолайлы тәсілдерін іздестіруге кірісті. Айқын көрініс тапқан формалары отандық қоғамтануда ұлтшылдықтан басқа ештеңе емес – сонымен қатар артықшылығымен және шектеулілігімен ерекшеленетін – «реакциялық» ағым деп түсіндіріле бастады. Оның бер жағында, халықтарды ұлтқа

табиғи бөлу көзқарасының танылған жүйесі, олардың өзін-өзі билеуге және мемлекет құруға құқықтары түріндегі ұлтшылдық КСРО аумағында нақ әлеуметтік-экономикалық прогрестің нәтижелері арқасында даму серпініне ие болды. Әуел бастан бөлініс болып табылатын федерализм мен күш-жігерін теңдестіруге жұмсаған партия монополиясы арасындағы ішкі қарама-қайшылық кеңестік құрылыс тәрбиелеп шығарған жергілікті элита арқылы өзінің ұлттық болмыс-бітімі үшін қажетті экономикалық және мәдени алғышарттар жасады. Нақ ұлттық зиялы қауым күшті этникалық сананы қалыптастыру жаршысына айналды, әйтсе де олардың көпшілігі халықтың қалаға шоғырланған топтарының өкілдері болып табылды және кеңестік жүйенің құндылықтарын бойына сіңірген-ді. Жаңғырту барысында қоғамдық күштер белең ала бастады. Бұл күштер мұраттық пайымдауларға қарама-қарсы нақты мүдделерді қорғады. 80-жылдардың ортасына қарай жағдайдың жалпы нашарлауы да көбінесе орталықтан таралатын үрдістердің орталыққа ұмтылатын үрдістерден басым болуына септігін тигізді.

Кремльдің М.Горбачев басқарған жаңа командасының бастамасымен жасалған кезекті реформаторлық жоба одан алдыңғы «Кеңестік тәжірибенің» іргетасына құрылды. Кеңес мемлекетінің соңғы әрекеті болып шыққан қасіреті саяси сөздікке «қайта құру» деген атаумен енді. Өзінің әлеуметтік-экономикалық болмысымен қатар бұл практика жариялылық ұраны, яғни «қоғамдық өмірдің барлық жақтарын демократияландыруға» бет алған саяси бағыт ретінде ұсынылды.

Қазақстанда қолдан қоздатылған сенімсіздік ахуалы өктемшіл өкілеттікті қайта бөлу проблемасын классикалық тұрпаттағы этностық жанжалға ауыстырды: отарлық провинция метрополияға қарсы көтерілді, сөйтіп бүлік қатаң басып-жанышталды. Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсан оқиғалары сапалық жаңа сипатқа көтерілу болып табылады. Республика халқы екі таңдаудың алдында тұрды: не Қазақстандағы «кіші Қазанды» қайталауды таңдау, не ұлттық өзін-өзі билеу құқығын таңдау керек болды, ол республикада басқарушыны сырттан әкелушілік институтын тоқтату талабынан көрініс тапты.

Ресей империясының құрамына кірген сәттен бастап шығыстағы көршілерден гөрі метрополияға көбірек тартылған «шекаралық ұлтқа» айналған қазақтар үшін 86 жылғы оқиғалардан кейін «интернационалдық және патриоттық тәрбие» режимінің күшеюі бүкіл этностық организмді келеге келмейтіндей етіп бүлдіру қатерін ішіне бүгіп жатты. Алайда қазақ ұлтшылдығы деп басылған таңба күткендігінен гөрі кері нәтиже берді. Қазақтар өздерін КСРО деп аталатын ұлан-байтақ, демек, біртұтас аумақтың тұрғындары емес, қайта өз республикасының – олар өз есімін берген Қазақстанның боданы ретінде сезіне бастады. Этностық қоғамдастықтың және оның элитасының ішінде рулық-тайпалық теңдестік пен жергіліктілік мүдделердің орнына жоғалып бара жатқан тіл, дәстүрлер мен мәдени мұра қатері алдында жалпыұлттық ынтымаққа ден қойылды [10, 82-104 бб.].

Шын мәнінде, 80-жылдардың аяғында орын алған өкілетті, заң шығарушы және атқарушы органдарды қайта құру тек қоғамдық құрылысты ауыстыру емес, сонымен бірге КСРО-ның аса ірі державалық тұрпаттағы мемлекеттік құрылым ретінде өмір сүруі де аяқталды дегенді білдірді. Алайда ұлттық-мемлекеттік дербестіктің заң жүзінде баянды етілуі бір жерде тез, бір жерде баяу жүрді. Бұрынғы Одақта тұруға келіспейтіндігін бірінші болып Балтық республикалары жариялады, олар өздерінің негізгі заңдарына ұлттық заңдардың одақтық заңдардан жоғары тұратынын жариялаған өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Ресей 1990 жылы шілдеде егемендік туралы декларация қабылдады, оның ізінше мұндай декларацияны Украина, Молдавия, Белоруссия қабылдады.

Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясын республиканың Жоғары Кеңесі қоғамның түрлі топтарының ұстанымдарын алдын ала ұзақ талқылаудан кейін 1990 жылы 25 қазанда қабылдады. Қазақстан бұрынғыша КСРО-ның субъектісі ретінде әрекет етті, алайда өзінің басқа республикалармен өзара қатынастарын принципті жаңа шарттық негізде құрды. Көп ұлтты республика үшін халықтың бұл қадамға тосыннан

емес, саналы түрде баруына біраз уақыт қажет болды. Ұлттық мемлекеттілікті қорғау мемлекеттің өзіне жүктелді. Төл мәдениетті, дәстүрлерді, тілді қайта өркендетіп, дамыту және қазақ ұлты мен Қазақстанда тұратын басқа да ұлттардың ұлттық қадір-қасиетін нығайту міндеті басым бағыт ретінде белгіленді. Ел аумағының бөлінбейтіндігі мен оған қол сұғылмайтындығы үзілді-кесілді баса айтылды. Құжат негізінен ұлттық өмірді қайта өркендету барысын барынша жеделдетуді қарастырды: «Республика қазақ халқының әлемдегі бірден-бір отаны болып табылады және оның тағдыр-талайы – болу – болмауы тек осы өңірде ғана шешіледі» деп атап көрсетілді.

Отарлық бұғаудан азаттық алудың классикалық қағидалары бойынша Қазақстан тәуелсіздік бағытымен жылжудың бастапқы нүктесі ретіндегі өзінің тарихи түп тамырына қайтып оралу алдында тұрды. Ұлт-азаттық күрестің осыған ұқсас жағдайларда орын алған сценарийлері әдетте қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымын бастан-аяқ өзгертумен және келімсек халықтың жаппай қуылуымен аяқталатын. Басқарудың жаңа режимдері биліктің тірегі ретінде дәстүршілдік пен ұлттық оқшауланушылықты таңдаған Орталық Азия өңірінде мұндай сюжеттік желі ұлттық егемендіктің қатал өктемдік сипатын қалпына келтірді. Әлемдік қоғамдастыққа орнықты жағдайда кіру талабымен, қазіргі заманғы жедел дамуы нұсқасын таңдаған саяси бағдарлар үшін қарыштап қадам басу межелері, жергілікті ұлттық-мемлекеттік бірегейлікті әлемдік әлеуметтік-экономикалық дамудың үлгі-қалыптарына кіріктіру жолымен айқындалды. Республика екінші нұсқаны таңдап алды. Қазақстандық реформалардың мұндай жобасы «бейімделген жаңғырту» (Н.Ә.Назарбаев) деп аталды. Оның мәні теориялық жағынан дайын үлгілерді жалаң көшіріп алуда емес, керісінше, олардың «ең алдымен дәстүрлі институттарға, этникалық-мәдени ерекшеліктерге, аймақтың саяси тарихына, мемлекеттің геосаяси, геоэкономикалық, геомәдени құрылымдардағы нақты жағдайына» бейімделуінде болды [11]. Ал бұл нұсқа дәстүршілдік рухы мен жаңғырту арасындағы келісімді сақтап қана қоймай, сонымен бірге ұлттың қайта өркендеуіне серпін берді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гарифолла Е. Самоидентификация нации // Нурсултан Назарбаев – Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру (статьи, интервью, выступления, экспертные комментарии и справочно-аналитические материалы) – Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2017. – 139 б.
2. Сейдін Н.Б. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігіне 20 жыл: тарихи көзқарас // Независимый Казахстан: настоящее и будущее: Сборник мат-лов науч.-практ. конф. (г. Алматы, 7 декабря 2011 г.) / Жауап. ред. С.Т. Сейдуманов, Б.К. Султанов. — Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. — 49 б.
3. Лаумулин М.Т. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства). Часть IV. Востоковедение и политология в контексте изучения Центральной Азии — Астана: КИСИ, 2016. — 216 б.
4. Лаумулин М.Т. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства). Часть III. Изучение истории и этнографии казахов в западном востоковедении — Астана: КИСИ, 2016. 185-203 бб.
5. Олкотт М.Б. Казахстан: непройденный путь / Моск. Центр Карнеги. - М.: Гендальф, 2003. – 88-90 бб.
6. Дешериев Ю. Закономерность развития и взаимодействия языков в советском обществе. М., 1966, 369-370 бб.
7. Карымшанов Т.К. К вопросу о развитии и сближении языковой жизни советских социалистических наций. В кн.: Нация и национальные отношения. Врунзе, 1966, 27-б.
8. Куличенко М.И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития, М., 1972, 28-б.
9. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Алматы, 2003, 285-б.

10. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). 5-том.-Алматы: «Атамұра», 2010, 82-104 бб.

11. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 2003, 125-126 бб.

Толамисов А.Г., Зейнелгабдылов О.Е.

Радикальное изменение кочевого казахского общества

В статье анализируется, как кочевые традиции казахского народа меняются от влияния колониальной империи и советского социализма и как идет процесс русификация. Основная часть статьи изложено с точки зрения иностранных историков. Кроме того, внимание было обращено на предпосылку идеи «рухани жаңғыру» и сделан анализ статьи главы государства «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». Хронологическая структура статьи начинается с присоединения Казахстана к России и заканчивается феноменом суверенитета.

Ключевые слова: «духовное возрождение», «адаптивная модернизация», «колониальность», «интернационализм», «социализм», «коллективизация», «суверенитет».

A.G.Tolamisso, O.E. Zeynelgablylov

Radical change of nomadic kazakh society

The article analyzes how the nomadic traditions of the Kazakh people are changing from the influence of the colonial empire and Soviet socialism and how the Russification process is proceeding. The main part of the article is described from the point of view of foreign historians. In addition, government's attention was drawn to the premise of the idea of «spiritual revival» and was made an analysis of the article of the head of state «orientation to the future: spiritual revival». The chronological structure of the article begins with the accession of Kazakhstan with Russia and ends with the phenomenon of sovereignty.

Key words: «spiritual revival», «adaptive modernization», «colonialism», «internationalism», «socialism», «collectivization», «sovereignty».

ӘОЖ 811.512.122'367

**«НҰР» СӨЗІМЕН ЖАСАЛҒАН АНТРОПОНИМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Чалтикенова Л.А., Жұмағали Қ.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.

«Нұр» түбірінен жасалған есімдер сан жағынан жүзден асады. Ол есімдер морфологиялық құрылысы жағынан түбірден де, кірме жұрнақтардан да, туынды сөздерден де, біріккен тұлғалы, қайталанып келетін, сөз тіркесті болып келетіндігі анықталады.

Кілттік сөздер: антропонимика, этноантропонимика, этноним, ат қою, салт-дәстүр, рухани жаңғыру, есімдегі әріптер, түбір, сөзжасамдық тізбек.

Адамның есімі оның өміріне, тағдырына қалай әсер етеді, мұның маңыздылығы неде? Бұл - ХХ ғасырдың басынан бастап осы күнге дейін ғылым салаларында әлем ғалымдарының зерттеу жұмысын жүргізіп келе жатқан маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Осындай өзекті мәселелерді шешу жолының нәтижесінде, адамзат есімдерін, ныспыларын зерттейтін антропонимика ғылымы пайда болды.

Бала – адамның бауыр еті дейміз. Қандай ата-ана болмасын өзінің шаңырағында нәресте дүниесігін ашқанда оған ең жақсы деген есімді таңдап қоюға тырысады. Негізінен,

жаңа туған сәбиге есім таңдауға қазақтан дана, қазақтан асқан шебер халық жоқ. Алайда әрбір ата-ана баласына ат қоярда өзіне жүктелер жауапкершілікті жете сезініп, оған сақтықпен қарағаны, он ойланып, жүз толғанып барып қана жүрегі қалаған есімді сәбиіне қойғаны абзал. Өйткені, есімдердің адам өміріне, адам атына ықпалы өте ерекше дейді зерттеуші ғалымдар. Адам есімдерін зерттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше, есім бала өміріне айтарлықтай әсер етеді, сәбилерді неғұрлым көркем есімдермен атаған сайын, баланың тұла бойы соған сәйкес көркемделе түседі.

Қазақтың салты бойынша, жас нәресте туған кезде ата-анасы ауылына ең сыйлы, қадірі бар, қатты құрмет тұтатын жақсы адамына өз сәбиінің есімін қойғызады. «Балаға қандай ат қойылса, оның болашақ тағдыры соған байланысты болады» деген наным-сенімнен болса керек.

Кісі есімдеріне қарап отырып-ақ, өзімізге дейін өмір сүрген ата-бабаларымыздың тарихы, мәдениеті, тұрмысы, әдеп-ғұрыптары мен салт-санасы, дүниеге, дінге көзқарасын, неге қол созып, неден үміт күткендіктерін білуге болады. Қазіргі кезеңде мағынасы мен мәні жоқ, шетелден кірме сөздер арқылы келген, дыбыстық тіркесі де түсініксіз, айтуға қиын, бізге лексикалық мағынасы мүлде жат есімдер етек алып барады. Қазақ есімдері құрылымы мен құрамы жағынан әр түрлі болып келеді. Есім жасағыш сөздер мен олардың қосымшалары да әр алуан.

Антропонимдер қойылуының өзіндік мән-мағынасы бар. Қай халық болмасын, ұлт ретінде өзінің жойылып кетпес қамын ойлайды. Сол бағытта өзінің артына қалар ұрпағының аман-сау болуын, ізін жалғастыруын ойлайды.

Атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ізгі дәстүр, тамаша салттарымыздың бірі – ат қою да, рухани жаңғырыуымызға байланысты, қоғамдағы болып жатқан әр түрлі жаңалықтарға, өзгерістерге қатысты, қазір заман талабына сай, есім талғау, таңдау реті өзгеріп отыратындығы тағы бар.

Бұрынырақта балаға қолбасшы, пайғамбар, батырлардың есімін берсе көтере алмай, ауырып қалады деп сенген. Сондықтан ондай есім бергеннің өзінде есейгенше еркелетіп, баласын азан шақырып қойған атынан басқа басқа лақап есіммен атаған. Оған қазақ ғұламалары Шоқан, Абай, Қаныш есімдерін жатқызсақ болады.

Тіпті осы ат қою дәстүрінен халықтың наным-түсінігін, салт-санасын, арман-мүддесін, эстетикалық талғамын анық байқауға болады.

Осымен байланысты жоғарыда атап көрсетілген антропонимия мәселесін тіл мен ұлт, тіл мен мәдениет сабақтастығында зерттейтін жаңа бағыт, жаңа сала – этноантропонимика. Оның алғашқы ғылыми негіздері профессор Ә.Қайдар, Е.Жұбанов, Қ.Өміралиев, Е.Жанпейісов сияқты ғалымдардың еңбектерінен басталады. Нақты айтқанда, этнонимдер (ру, тайпа аттары) мен антропонимдермен жасалған есімдерді ғылымда этноантропонимия (Т.Жанұзақов) деп атайды [1, 85 б.].

Бұл термин антропонимияның бір тармағы болып саналады. Тіліміздегі ру, тайпа, халық аттары мен кісі аттарының өзара байланысы, ауысу процесі тарихи - дәуірлермен ұштасып келе жатқан құбылыс.

Бақыт, Бахтияр, Нағима есімдерінің мағыналары ұқсас. Бахтияр есімінің екінші сыңары – «иар» деген парсы сөзі, мағынасы: «дос, жар». Демек, екі түбірден (бәхт + йар) құралған бұл есімнің беретін мағынасы: бақыт жар болсын, бақ жанында жүрсін деген ниетпен қойылады.

Көбіне қазақтар ырымдап ат қойған. Мысалы, ертеректе бала туысымен ең алғаш кездескен кісінің атын қою дәстүрі болған. Мұны жақсы ырымға балаған. Сәбиге көз тимесін, өмірі ұзақ болсын деген мақсатпен мағынасы ерсі немесе сиықсыз есімдерді қойған. Мысалы, Сасық, Қисық, Тезек, Сәбіз, Шоқпыт, және т.б. Атақты ақын-композитор Кенен Әзірбаев балалары шетінеп тұрақтамай жүргенде, сол мезетте үйінде болған төрт кемпір мен бір шалдың болуына байланысты, жаңа туған нәресте қызына азан шақырып «Төрт кемпір, бір шал»- деп ат қойған. Қазіргі кезде Төрткен аталып жүрген апамыздың бастапқы есімі осылай болған. Бірақ қазірде бұл ескірген ырымдар қатарында.

Қазір де көп адам баласына ғұлама болсын деп – Марғұлан, Қаныш, ақын болсын деп –

Абай, батыр болсын деп – Едіге, Жәнібек, Махамбет, ақылгөй ана болсын деп – Зере, Айғаным деп ырымдап ат қойып жатады. Кейінгі кезде елімізде Нұрсұлтан есімді балалар көбейе бастады. Оның себебі, еліне елеулі, халқына қалаулы, дарынды, талантты, сыйлы ел-жұртының мақтанышы болсын деген оймен ырымдап қойылып жатқан есім. Нұрсұлтан – қазақтың «нұр» (сәуле, шуақ) және арабтың «сүлте» (билеуші) деген сөздерінің бірігуінен құралған есім. «Құдайдың нұры түскен билеуші, құзырлы сұлтан» деген мағына береді.

Тіліміздегі негізгі сөздік қордағы сөздердің басым көпшілігінің ерекшелігі олардың бір буынды түбірден жаңа сөз тобын жасауға икемділігі. Түбір сөздің сөзжасам жүйесінде өзіндік қызметі бар, жаңа лексикалық мағына тудыруға арқау болады. Сөзжасамдық тізбектің түп негізі көп мағыналы болып келуі де тілде бар құбылыс. «Нұр» түп негізі арқылы жасалған антропонимдер:

Нұржауар, Нұрбол, Нұрсағи, Нұрсағила, Нұрберген, Нұртілеу, Нұржан, Нұрмекен, Нұрай, Нұртілек, Нұрасыл, Нұрғайша, Нұрым, Нұртуған, Нұржүрек, Нұрқамила, Нұрсерік, Нұрсапа, Нұрсұлтан, Нұржайна, Нұргүл, Нұрқан, Нұркен, Нұрмет, Нұрман, Нұрқала, Нұрсара, Нұржанар, Нұршакүл, Нұрайша, Нұрпатша, Нұрайгүл, Нұршекен, Нұрдан, Нұрғали, Нұрғалым,

Нұрдәулет, Нұрәли, Нұрлан, Нұри, Нұрбала, Нұрбану, Нұрмұқан, Нұрмекен, Нұрсая, Нұрия, Нұрқия, Нұрания, Нұрислам, Нұрбай, Нұрғазиз, Нұрболат, Нұрғани, Нұртас, Нұрахмет, Нұрхан, Нұрбибі, Нұрбике, Нұрзада, Нұрзия, Нұрикамал, Нұрлыбаян, Нұрлыбике, Нұрсұлу, Нұршат, Нұрдина, Нұрсерік, Нұрсейіт, Нұрдана, Нұрхия, Нұрсипат, Нұрбек, Нұрлыбек, Нұртай, Нұржамал, Нұржамия, Нұржанат, Нұрзат, Нұрсана, Нұрсәнім, Нұрсара, Нұрдос, Нұрия,, Нұралы, Нұрбай, Нұрғали, Нұрғаным, Нұрбай, Нұреке, Нұржан, Нұрила, Нұрке, Нұрқан, Нұрқара, Нұрқат, Нұрқожа, Нұрлан, Нұрлыбек, Нұрмағамбет, Нұрмұқамбет, Нұрпейіс, Нұртаза, Нұртай, Нұртас, Нұршайық. Нұркенже, Нұртөре, Нұржүз, Нұрбақыт.

1. а) Зат.е + зат.е: Нұр+жан, Нұр+ай, Нұр+кен, Нұр+тас, Нұр+тай, Нұр+дос, Нұр+хан, Нұр+бек, Нұр+зат, Нұр+ахмет, Нұр+серік, Нұр+болат, Нұр+сейіт, Нұр+бибі, Нұр+жанат, Нұр+сара, Нұр+сағила, Нұр+бала, Нұр+бану, Нұр+мұқан, Нұр+ислам, Нұр+патша, Нұр+сана, Нұр+қожа, Нұр+сая, Нұр+тілек, Нұр+дәулет, Нұр+гүл, Нұр+серік, Нұр+дана, Нұр+камила, Нұр+мекен, Нұр+ғайша, Нұр+жүрек, Нұр+сапа, Нұр+сұлтан, Нұр+патша, Нұр+ғали, Нұр+ғалым, Нұр+әли, Нұр+бала, Нұр+жәмила, Нұр+сейіт, Нұр+ғани. Нұр+төре, Нұр+бике, Нұр+дина, Нұр+бақыт, Нұр+дос, Нұр+сағи.

ә) Зат есім+сын есім; Нұр+асыл, Нұр+таза, Нұр+жайна, Нұр+сипат, Нұр+сұлу, Нұр+ғазиз, Нұр+сәнім, Нұр+қара,

б) Зат есім+етістік : Нұр+бол, Нұр+жауар, Нұр+берген, Нұр+туған, Нұр+жанар.

в) сын есім +зат есім: Нұрлы+бике, Нұрлы+баян, Нұрлы+бек,, Нұрша+күл, Нұр+шат.

г) Зат есім+сан есім Нұр+жүз.

Бір буынды түбірден тараған Нұри, Нұра, Нұр.

Екі буынды түбірден тараған Нұр+ия, Нұр+қия, Нұр+дан, Нұр+лан, Нұр+ила, Нұр+мет, Нұр+ман, Нұр+алы, Нұр+ке, Нұр+еке, Нұр+зия, Нұр+ым, Нұра+ния.

Бай, бек сөздері әрі тура мағынасында, яғни терминдік мәнде, әрі жалпы атау ретінде қолданыла береді. Мысалы, бек сөзі Бухарда «жалпы ел билеуші» деген мағынада хан сөзінің синонимі ретінде еркін жұмсалған. Сондай-ақ кейін XIX ғасырда, көбінесе орыс империясының монархы титулын білдіретін патша сөзін XVII ғасырдың әдеби үлгілері хан, төре, бек сөздерінің дублеті немесе синонимі ретінде пайдалана берген[2, 168 б.]. Адам есімдерінің жасалуы -бай және -бек формантымен аффикс ретінде жұмсалғанда, әр түрлі экспрессивтік реңк туғызып, стильдік көркемдегіш құрал рөлін атқарады.

«Нұр» түбірінен жасалған тілімізде қалыптасқан зат есім, зат есім; сын есім, зат есім; зат есім, етістік; зат есім, сан есім сөз табының әр түрлі деңгейде жасалымын, қатысын, сандық көрсеткішін анықтадық.

Нұр және ай, Нұр және зада, есімі де екі түбірден тұрады: екінші түбірі – парсы сөзі. Бұл есімнің Ай, нұр, күн сөзімен тіркескен есімдер: беретін мағынасы: айдан туған, нұрдан жаралған.

Бике – алғашқы мағынасында, яғни тума ат болып тұрғанда қыздарға, әсіресе ханшайым, бай қыздарға қосымша берілген ат, атақ іспетті Нұр+ бике ҚТТС-де бике сөзіне бикешті балама етіп көрсетіпті [2, 98]. Бикеш – бой жеткен қызға, жас әйелдерге сыпайыгершілік сыпайылық білдіріп айтылатын сөз.

Нұр+төре. Ханның тақты иеленбеген ұрпағы төре деп аталатыны сияқты байдың, бидің ұлдары мен қыздары да жай бай баласы, би баласы, байдың қызы деп аталмай, шора, бикеш деген сияқты арнаулы атпен аталғанын білдіреді.

Нұрғайша- Нұрайша. Ғайша сөзімен жасалған кірме есімдер тілімізде ұлтқа тән дыбыстық ерекшелігіне қарай қалыптасқан: Ғайша//Қайша//Айша Қайша - араб тілінде - Гайше, көне еврей тілінде Айше, ұзақ өмір сүруші, өмірге құштар деген ұғымды білдіреді.

Бір ғажабы, кейбір елдерде «тағдыр» деген сөз ат қою деген мағынаны білдіреді екен. Бұл сөздің жаны бар. Өйткені, ертеректе адамдар атын өзгертуді өз өмірін басқа арнаға бұру деп қабылдаған. Өмірінде күрт өзгеріс болған, мысалы, күйеуге шыққан қыздардың тегін өзгертуі де осындай түсініктен шыққан. Адам есімі тағдырына байланысты дегенді ескерсек, ежелде бала аурушаң, не үлкен қасіреттен аман қалса, тағдырын өзгеру мақсатында атын да өзгерткен. Алайда бұл ырымның қаншалықты өмірде іске асқандығы жайлы нақты деректер жоқ.

Сондай-ақ адам есіміндегі әрбір әріптің өзіндік құпия мән-мағынасы бар. Есімдегі әріптердің де өзінше мән-мағынасы бар екен. Мысалы: А-Ә – күш, билік, салтанат; Б – биік сезімге бейімділік, тұрақтылық; В – тұрақсыздық, жүйеліліктің жоқтығы; Г – құпиялылық, болмашыға мән берушілік, тиянақтылық; Д – көпшілдік, ақжарқындық, кінәмшілдік; Е – өмір сүруге бейімділік, сөзге құмарлық; Ж – өзіне деген сенімсіздік, маңыздылық, ішкі сырына беріктік; З – материалдық тұрғыдан қанағаттанбаушылық, жоғары сезімталдық; И – нәзік руханилық, әсерленгіш, бейбітшіл; К-Қ – төзімділік, күйгелектік; Л – артистік, ұсақшылдық, қисын, әр нәрсені ойлап табушылық; М – қамқоршылық, ұялшақтық, еңбексүйгіштік; Н – шығармашылық амбиция, денсаулыққа мән берушілік, алғыр ой; О – ерекше сезімталдық, құпия толғаныс; П – қарапайымдылық, жалғыздық, идеяның молдығы, сыртқы түріне мән беру; Р – өзіне деген сенімділік, үнемі шиыршық ату; С – билікке құмартушылық, кінәмшілдік; Т – идеал іздеушілік, сезімтал шығармашылық тұлға; У – жараланғыш, үркектік, ..., интуиция; Ф – жұмсақтық; Х – сексуальдық проблема, заңға бағынғыштық, сезімнің екіұдайлығы; Ш – қызғаншақтық, әзілқойлық; Ы – іспен көрінушілік; Я – өз орнын бағалай білушілік, зиялылық, шығармашылық бейімділік.

Сондай-ақ есімдері түрлі әріптен басталатын ерлі-зайыптылар, бір әріптен басталатын жұбайларға қарағанда бақытты өмір сүреді делінеді. Қандай есім қойылмасын, ата-анаң қалап қойған есімге лайық, солардың сенімін ақтайтын азаматтар мен азаматшалар болу – сіздің басты парызыңыз.

«Нұр» түбірінен жасалған есімдер сан жағынан жүзден асады. Ол есімдер морфологиялық құрылысы жағынан түбірден де, кірме жұрнақтардан да, туынды сөздерден де, біріккен тұлғалы, қайталанып келетін, сөз тіркесті болып келетіндігі анықталды. Лексикалық құрамы жағынан алғанда, олар ең алдымен қазақтың көне сөздері мен кірме атаулардан, жергілікті сөйлеу ерекшеліктерінен, тіпті жаргондық қолданыстардан да жасалған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жанұзақов Т. Ономастикадағы жергілікті тіл ерекшеліктері // Қазақ диалектологиясы. – Алматы, 1965. – 1- шығ. -193-200б.
2. ҚТТС. Т-Ү. –Алматы: Ғылым, 1986, 9-том. – 500 б.

Чалтикенова Л., Жумағали К.

Особенности морфологической антропонимики слов образованных при помощи частички «нур».

Есть более ста имён преобразованные из корня "Нур". Установлена что эти имена по морфологическим конструкциям являются и корнями, и входными суффиксами, и производными

словами и соединенно-повторяющимися словосочетаниями

Ключевые слова: антропонимика, этноантропонимика, этноним, именование, обычаи, традиции, духовное возрождение, буквы в именах, корень, словообразовательный тип, обычаи, традиции

L.A. Chaltikenova., K.Zhumagali

Peculiarities of morphological antroponymics of words formed by "nur".

There are more than one hundred names converted from the root "nur". established that these names according to the morphological structures are the roots, and the suffix and derived words and connected- repititive phrases.

Key words: anthroponomy, ethnoantroponomy, ethnonym, naming, customs, traditions, spiritual revival, letters in names, root, word-formative type.

ЕСТЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 631.81

**ПОЛИМЕРЛІК КОМПОЗИТТЕРДІҢ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ДАҚЫЛДАРЫ
ТҰҚЫМДАРЫН СЕБУАЛДЫ ӨНДЕУГЕ АРНАЛҒАН ҚҰРАМЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

**Акмуллаева А.С., Кабдрахманова А.К., Жунусова Б.,
Медетбекова Т., Муканова Ф.Т.**

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
Meirhan2009@mail.ru*

Жүргізілген тәжірибелік зерттеу нәтижесі бойынша тұқымды капсулалау - өскіннің өсу энергиясына, тұқымның шығуына және қант қызылшасы өскінінің өсіп-дамуына жағымды әсер ететіндігін көрсетті.

Зерттеу нәтижесінде қант қызылшасының өнімділігін арттыратын қант қызылшасы тұқымын егу алдында пайдаланылатын қолайлы полимерлі композиттер дайындалып, тұқымды өңдеу, егу мерзімі мен нормалық әдістері бойынша нақты ұсыныс беріледі.

Кілттік сөздер: сорт, қант қызылшасы, өңдеу технологиясы, фенологиялық бақылау.

Қазақстандағы ауыл шаруашылығының, соның ішінде Алматы облысының негізгі айналысатын дақылы қант қызылшасы, соя. Соңғы жылдары мемлекетіміздің барлық шаруашылықтары дақылдарының өнім беру деңгейі күрт төмендеп кетті. Сондықтан, бүгінгі таңдағы маңызды мәселелердің бірі – өңірімізде қант қызылшасын, соя дақылдарын көп мөлшерде өсіріп, мол өнім алу негізгі мақсат болып отыр. Қант қызылшасы, соя дақылдары тұқымын табиғи полимерлі композиттермен өңдеу технологиясы ауылшаруашылығы мамандары, өндіріс орындары үшін өте тиімді. Сондықтан, дүние жүзінде тұқымның өсу физиологиясын жан-жақты зерттеуге, тұқымды себер алдындағы өңдеудің қазіргі заманғы жаңа, тиімді технологиясына көп мән беруде. Қазіргі уақытта ауылшаруашылығы дақылдарының аурулары мен зиянкестерімен күресетін химиялық заттарын, өсу стимуляторларын қолдану тиімсіз жолға қойылған. Яғни, қант қызылшасы, соя дақылдарының өсіп-дамуын жасанды жолмен басқару мол өнім алатын тиімді әдіс болып табылады.

Қызылшаның сортына, өсіру жағдайына байланысты сахарозаның мөлшері 12-24% құрайды, ал орташа шамасы 20%-ға жуық болады [1].

Сахароза көптеген өсімдіктердің жапырақтарында, бұтақтарында, жемістерінде, түбірлерінде, түйнектерінде, сондай-ақ ара балының құрамында болады. Сондықтан бұдан ертеректе, тағамдық ретінде осы көздер арқылы толтырылып отырды.

Қазақстан үшін қант қызылшасы өндіріс деңгейінде қант алатын, жалғыз ғана экономикалық маңызды техникалық дақыл болып табылады. Сахароза, этанол сияқты әбден тазаланған, яғни таза препарат күйінде көп мөлшерде алуға болатын және тағам өндірісінде қолданылатын өнім болып саналады. Қант қызылшасының тамыржемісінде қант біркелкі таралмайды. Қанттың ең көп мөлшері оның ортаңғы бөлігінде жиналады.

Бір тонна соя бұршағын өңдегенде 113 кг май және 725 кг майсыздалған соя ұнын алуға болады. Соя майы жартылай кебетін май қатарына жатады, ол тағамдық және техникалық мақсаттарда кең пайдаланылады. Соя майының өзіндік иісі оның құрамындағы, өздігінен тотығуға қабілетті, линолен қышқылының қасиетіне байланысты.

Зерттеу жұмысы табиғи полимерін қант қызылшасы мен соя тұқымдарын капсулалауда қолданып, тұқымның капсулалану дәрежесін анықтауға негізделген. Қазіргі таңда Қазақстан бойынша барлық ауылшаруашылықтарында қант қызылшасының, сояның өнім беру деңгейінің төмендеуі өзекті мәселе болып отыр. Осыған орай, қант қызылшасы мен сояның тұқымдарын себу алды өңдеудегі капсулалану дәрежесін жүйелі түрде зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Зерттеу нысаны ретінде қант қызылшасының «Каз-Сиб-14» гибриді сортының, сояның тұқымдары алынды.

Алматы облысында өсірілетін қант қызылшасы және соя дақылдарын себуалды өңдеуге арналған полимерлік композиттердің оптималды құрамын анықтау мақсатында тұқымдарын капсулалау және зерттеу нысанындағы тұқымдардың капсулалану дәрежесін бағалау, полимерлік композиттердің оптималды концентрациясын іріктеу жұмыстарын жүргізу. Алынған көрсеткіштерге сараптама жасап, қорытындылау міндеттерін орындау.

Зерттеу жұмысының әдістері. Қант қызылшасы, соя тұқымдарын қаптауға арналған полимерлік композит компоненттерін және фунгицидтерді іріктеу.

Қант қызылшасы, соя дақылдары Қазақстан үшін аса маңызды техникалық шикізат, әрі өнеркәсіп өндірісінің бірден бір көзі болып табылады. Экономикалық тиімді болып табылатын қант қызылшасы, соя тұқымдарын капсулалау ауылшаруашылық дақылдарының зиянкестер тудыратын ауруға шалдығу динамикасын төмендетеді осыған орай, капсулалау технологиясын қолдану арқылы қант қызылшасы мен соя дақылдарының өнім беру динамикасы, қанттылығының артуы, капсулаланған тұқымды сақтау мерзімінің де артуы бүгінгі таңда маңыздылығы артуда.

Негізгі нәтижелері мен оларды қолдану аясын зерттеу нәтижесінде қант қызылшасы, соя дақылдарының өнімділігін арттыратын қант қызылшасы тұқымын егу алдында пайдаланылатын қолайлы полимерлі композиттер дайындалып, тұқымды өңдеудің тиімділігі бойынша нақты ұсыныс беріледі. Тұқымдарды егу алды өңдеу тәжірибе нысандарына сәйкес себу жұмысынан 2 апта бұрын жүргізіледі. Дәрілегіштердің қолданылу нормасы – бекітілген регламентке сәйкес жүргізіледі.

Инкрустацияланған тұқымдардың өсіп-дамуы МЖМС 12038-84, өсу энергиясы МЖМС 9576-84 сәйкес жүргізіледі. Ауылшаруашылық дақылдарының дамуын фенологиялық бақылау ауылшаруашылық дақылдарының түр ерекшелігіне байланысты жүргізіледі. Бастапқы фазасына 10-15%-дан көп емес өсімдіктердің даму фазасы жатады, ал толық фазаға - 75% өсімдіктен аз емес тобы жатады. Осы мақсатта 2 реттік қайталау арқылы барлық өсімдіктерді есептейді және осы жүргізілген есеп арқылы 1-ші фазаға жататын өсімдіктер анықталады. Зертханалық және жылыжай жағдайында ауылшаруашылық дақылдарының өсіп-даму кезіндегі ауру тудырушы қоздырғыштарының дамуы мен таралуын тежейтін дәрілегіш заттар мен фунгицидтер анықталынды [2].

Өсімдік ауруларын есепке алу үшін тұрақты (стационарлық) учаскелердегі бақылау және бағытты (маршрутты) байқау жүргізілді. Стационарлық учаскелер белгілі бір аймаққа тән аурулар тараған 2-3 танапта белгіленіп алынады. Бақылау бүкіл вегетация бойына әр 10 күн сайын жүргізіледі. Аурумен залалдану біркелкі болса бақылау өсімдіктері танаптың бір немесе екі диагонали бойынша, ал біркелкі болмаса өзара паралель бағытпен алынады, ал залалдану бір жерде шоғырланған болса оның аумағы өлшенеді. Егер белгілі бір территорияда бір аурудан жекелеген өсімдіктер өлсе, өзара қосылады.

Бағытты (маршрутты) байқаулар тұтас ауданда дақылдардың аурулармен залалдану туралы мәлімет береді. Олар жыл сайын 2-3 шаруашылық территориясында жүргізіледі. Бақылау аумағы зерттелетін дақылдың аумағының 10%-нан кем болмауы тиіс. Барлық мәліметтер арнайы журналдарға жазылады. Дақылдардың міндетті түрде алғашқы белгілерінің пайда болу күні белгіленеді. Ол аурудың шамамен максималды таралу мерзімін анықтау үшін қажет.

Бақылау танаптың диагонали, екі жарты диагонали немесе оның конфигурациясына сәйкес тұтас учаскеде бірқалыпты өсімдіктердің күйін бағалау үшін бақылау өсімдіктерін алып, мұқият өсіп тұрған жерінде зерттеуден басталады. Фитопатологиялық бақылау кезінде аурудың туу себебі, оның таралуы, дамуы және зияны анықталады. Аурудың таралуы алынған нысандағы сау және ауру өсімдіктерді (немесе олардың мүшелерін) есептеу төмендегі формула бойынша жүргізіледі:

$$P=(a*100)/N$$

мұндағы Р – ауру өсімдіктердің саны, %;
а – ауру өсімдіктердің саны, дана;
N – жалпы өсімдіктердің саны, дана

Аурудың дамуы, өсімдіктердің немесе олардың мүшелерінің аурумен залалдану дәрежесі зақымдалған өсімдік мүшесіндегі дақтардың, өңездердің, бөртпелердің санымен және залалдану аумағымен сипатталады. Залалдану дәрежесі арнайы шкаламен бағаланады да, балмен немесе пайызбен көрсетіледі. К.М.Степанов пен А.М.Чумаковтың (1972) ұсынысы бойынша әр балға толық сипаттама берілген 3-4 балдық шкала қолданылады. Мысалы,

- 0 балл – залалдану жоқ;
- 1 балл - өсімдік мүшесі бетінің 10% аумағы залалданған;
- 2 балл - өсімдік мүшесі бетінің 11-25% аумағы залалданған;
- 3 балл - өсімдік мүшесі бетінің 26-50% аумағы залалданған;
- 4 балл - өсімдік мүшесі бетінің 50%-дан астам аумағы залалданған.

Аурудың даму бір немесе бірнеше өсімдіктің белгілі бір аумақта орташа залалдану дәрежесін сипаттайды. Ол үшін өсімдіктің жеке мүшелерінің залалдану дәрежесінің біркелкі көрсеткіштерінің орташа арифметикалық көрсеткіші есептеледі:

$$R = \sum_{a,v} * 100 : (N * K) \text{ мұндағы, } R - \text{өсімдіктердің дамуы, \%};$$

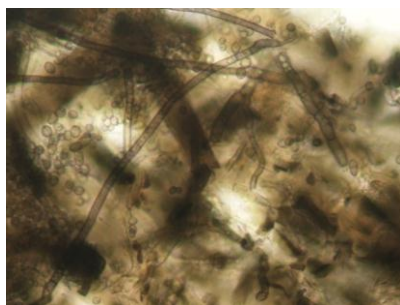
$\sum_{a,v}$ – залалданған өсімдіктер санының (а) тиісті залалдану балына (в) көбейтіндісінің жиынтығы;

N – есептелген өсімдіктер (сау және ауру) саны; K - есептеу шкаласының ең жоғарғы балы.

Аурудың таралуы мен дамуының мәліметтерін пайдаланып ауру келтірген шығынды – аурудың зияндылық дәрежесі аңқталады. Аурудың зияндылығы өнім мөлшерінің азаюы немесе оның сапасының нашарлауымен сипатталады. Ол өсу жағдайларына, ауру қоздырғышының патогендік дәрежесіне, өсімдіктің басқа зиянды ағзалармен залалдануына байланысты болады [3].

Тәжірибе нәтижесі бойынша тәжірибеден полимермен капсулаланған қант қызылшасы және соя дақылдарының өнімділігі жоғары екендігі дәлелденді. Зерттеу нысанындағы қант қызылшасы мен соя дақылдарының вегетативті мүшелеріндегі аурудың дамуы, олардың мүшелерінің аурумен залалдану дәрежесі зақымдалған өсімдік мүшесіндегі дақтардың, өңездердің, бөртпелердің санымен және зақымдану аумағымен анықталынды. Яғни, капсулаланған қант қызылшасы дақылының өсімдік мүшесі бетінің 10% аумағы зақымдалған, бақылаудағы қант қызылшасы дақылының өсімдік мүшесі бетінің 26-50% аумағы зақымдалған, соя дақылының өсімдік мүшесі бетінің 11-25% аумағы зақымдалған, бақылаудағы соя дақылының өсімдік мүшесі бетінің 50%-дан астам аумағы зақымдалған [5].

Бақылау тобына жататын қант қызылшасы және соя тұқымдары капсулаланған жоқ, осыған орай тұқымнан *Alternaria tenuis* Nees (2016, 2017 жылғы зерттеу бойынша),

Acrocyndrium
Bonorden (2016
зерттеу
бойынша)
тұқымдасының

жылғы

саңырауқұлақтары конидий ұстағышы тік, кейде аша тәрізді тарамды, ұштары кейде үшкір, конидийлары конидий ұстағышта жалғыздан орналасады, цилиндр тәрізді, түссіз (1,2 сурет).

1 - сурет. Бақылау тобы бойынша қант қызылшасы тұқымының микологиясы (йод бояуы, 2016 ж.).

2 - сурет. Бақылау тобы бойынша соя тұқымының микологиясы (йод бояуы, 2016, 2017 ж.ж.)

Аурудың дамуы бір немесе бірнеше өсімдіктің белгілі бір аумақта орташа залалдану дәрежесі, яғни өсімдіктің жеке мүшелерінің залалдану дәрежесінің біркелкі көрсеткіштерінің орташа арифметикалық көрсеткіші бойынша капсулаланған қант қызылшасы дақылы 17%, бақылаудағы қант қызылшасы дақылы 30 %, ал капсулаланған соя дақылы көрсеткіші 22%, бақылаудағы соя дақылы 42%. Бақылаудағы және тәжірибе нысанындағы дақылдарда аурудың даму көрсеткіші бойынша ең жоғары көрсеткіш бақылаудағы соя дақылында және бақылаудағы қант қызылшасы дақылында [4].

Тәжірибе нәтижесі бойынша аурудың дамуының бақылауымен салыстырғанда төмен көрсеткіш көрсетуі бойынша ауылшаруашылық дақылдарын капсулалау технологиясы дақылдардың өнімділігіне, өсіп-дамуы үшін биологиялық тиімді болып отыр. Жүргізілген тәжірибелік зерттеу нәтижесі бойынша тұқымды капсулалау - тұқымның өсіп-дамуына тиімді екендігіне екінші жылдық көрсеткіштер дәлел.

Қолданылған фунгицидтер тұқымға кері әсерін тигізбейді, тұқымда кездесетін микроорганизмдерді жою қасиетіне ие [6].

Табиғи полимермен тұқымды капсулалау тұқым өңдеуде тиімді тәсіл, ол тұқымның ұзақ мерзімге сақталуына мүмкіншілік беріп, патогенді заттардың әсерінен қорғауы нәтижесінде өнімділікті жоғарылатады. Қант қызылшасы, соя тұқымдарын фунгицидті құрамды табиғи полимерлі композиттермен өңдеу технологиясы ауылшаруашылық мамандары, өндіріс орындары үшін тиімді. Себебі, тұқымды капсулалау технологиясы нәтижесінде төзімділігі жоғары және мол өнім беретін, суда жақсы еритін полимерлер мен фунгицидтерден тұратын табиғи полимерлі композиттен тұратын тұқымдар түрін қолдану экономикалық жағынан тиімді және де қазіргі таңда көп сұранысқа ие. Жүргізілген тәжірибелік зерттеу нәтижесі бойынша тұқымды капсулалау - өскіннің өсу энергиясына, тұқымның шығуына және қант қызылшасы өскінінің өсіп-дамуына жағымды әсер ететіндігін көрсетті [7,8].

Зерттеу нәтижесінде қант қызылшасының өнімділігін арттыратын қант қызылшасы тұқымын егу алдында пайдаланылатын қолайлы полимерлі композиттер дайындалып, тұқымды өңдеу, егу мерзімі мен нормалық әдістері бойынша нақты ұсыныс беріледі. Сонымен қатар тұқымды капсулалаудың жаңа технологиясын қазіргі таңда қант қызылшасымен айналысатын Қазақстан Республикасының Оңтүстік, Оңтүстік-Шығыс аймақтарындағы ауылшаруашылығына, Талдықорған қаласы «Қазақ егіншілік және өсімдік шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты» ЖШС Талдықорған филиалының қант қызылшасы бөліміне капсулалау технологиясын енгізу өзекті болып табылады [9].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Домбровский С. и др. Поточные технологии подготовки семян //Совершенные агротехнологии. –2010, вып. март, апрель.
2. Дринча В.М., Цыдендоржиев Б., Кубеев Е.И. Основные принципы предпосевного химического протравливания и физического обеззараживания семян //Аграрный эксперт. – 2009. – март.
3. Дринча В.М., Цыдендоржиев Б., Кубеев Е.И. Предпосевная химическая обработка

семян – проблемы и перспективы //Аграрный эксперт. –2009, июль.

4. Каравянский Н.С., Попков В.В. Предпосевная подготовка семян кормовой свеклы //Сб. науч. тр. /ВНИИ кормов. – 1990. – Т. 44. – С. 74-79.

5. А.с. 843806 СССР, МПК5 А01С 1/06.Композиция для капсулирования оголенных семян хлопчатника /С.Ш. Рашидова и др. (СССР). – №2843502/30-15; заявлено 06.12.79. опубл. 07.07.81, Бюл. №25.

6. А.с. 1230482 СССР МКИ4 А01С 1/00. Способ подготовки семян хлопчатника к посеву /К. Насретдинов и др. (СССР). – №3588393/30-15; за-явлено 28.01.83. опубл. 15.05.86, Бюл. №18.

7. Дерябин В., Иргашев Э. Дращирование хлопковых семян. //Сельское хозяйство Узбекистана. – 1967. – №1. – С. 8-10.

8. Комплексная предпосевная обработка семян сельскохозяйственных культур протравителями, микроэлементами и пленкообразующими пре-паратами. Краткая инструкция /Всероссийское научное объединение «Рос-сельхозхимия»: М.: МСХ РСФСР. – 1984. – 8 с.

9. Өңдеу өндірістерінің технологиясы.Ә.Ізтаев, С.Жиенбаева, М.Байысбаева, 2012жыл

Акмуллаева А.С., Кабдрахманова А.К., Жунусова Б., Медетбекова Т., Муканова Ф.Т.

Полимерные композиты для обработки семян сельскохозяйственных культур

Предпосевная обработка семян оказывает существенное влияние на урожайность сельскохозяйственных культур и, соответственно, на объёмы производства продовольствия.

Ожидается создание эффективных полимерных композитов для капсулирования семян сахарной свеклы с оптимальным капсулирующим составом и внедрение разработанной технологии.

Ключевые слова: *сорт, сахарной свеклы, технологии обработки, фенологического контроля.*

A.S. Akmullaeva., A.K. Kabdrakhmanova., B. Zhunusova., T. Medetbekova., F.T. Mukanova

Polymeric compos for treatment of seed of agricultural cultures

Pre-sowing treatment of seeds has a significant impact on the yield of crops and, accordingly, on the volume of food production.

It is expected to create effective polymer composites for encapsulating sugar beet seeds with an optimal encapsulating composition and the introduction of the developed technology.

Key words: *varieties, sugar beet, processing technology, phenological control.*

ӘОЖ 612.14

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ОҚУ ЖҮКТЕМЕСІНІҢ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ

Оспанова Д.Е.¹, Жанкулдукова А.Д.^{1,2}, Омарова Қ.Н.²

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,¹ Б. Жолбарыс атындағы №18 орта мектеп-лицейі², Талдықорған қ., adzhankukdukova@mail.ru

Оқу үрдісі кезеңінде кешенді бағалау жүргізілді, тұлғалық, жыныстық ерекшеліктегі ролі, оқу үрдісінің нәтижелі болуына үлгерімдері, оқушы еңбегіне қауырттылықты тудыратын приоритеті бойынша ранжирлеу негізінде жүргізілген әсер етуші факторлар анықталды. Дарынды балалардың экстремалды жағдайдағы функционалдық қауырттылығының сандық бағалануы, болжамы бойынша математикалық моделі алынды.

Кілттік сөздер: *әдістеме, бағалау, бақылау, денсаулық, спортшылар, диагностика.*

Өзектілігі: Денсаулық жағдайын, экологиялық қоршаған ортасын елеп-ескермей оқытудың инновациялық формасын ауқымды түрде енгізудегі оқушылардың соматикалық денсаулығына әсер ету деңгейін анықтау қазіргі таңдағы өзекті мәселенің бірі. Инновациялық оқыту технологиясындағы педагогикалық үрдіс оқушыларға мектеп ортасының жағымсыз факторларының әсер етуінде жетекші роль атқарады (тым жоғары оқу жүктемесі, оқу бағдарламасының күрделенуі, сабақ кестесінің бұзылуы, мектеп жиһазының стандартқа сай келмеуі, жеткіліксіз жарықтандырылуы және т.б.). Мектепке қабылданғаннан кейінгі жаңа әлеуметтік жағдайға, жаңа тәртіпке бала ағзасының қалыптасып, бейімделуі мінез-құлқының, ағзасының физиологиялық жүйесі функционалдық деңгейінің және бейімделу үрдісінің қауырттылық дәрежесінің өзгерісіне әкеліп соқтырады. Оқу үрдісі психофизиологиялық көрсеткіштері бойынша жасөспірім ағзасының басқару механизмдерінің қауырттылығын тудырады.

Қазіргі күнге дейін денсаулық деген түсініктің біркелкі алынған дәлелді анықтамасы болмағандықтан, адамдардың денсаулығына дұрыс баға беру біршама қиындық туғызады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының жарғысы бойынша, денсаулық деп "аурушандық пен дене бітімінде кемшіліктердің бар не жоғы ғана емес, сонымен қатар, адамдардың толық физикалық, әлеуметтік және рухани қолайлы жағдайларын" түсінеміз. Бұл түсінікке денсаулықтың белгісі болуға келе бермейтін, өте кеңінен алынған бағалау көрсеткіштерінің тізімі де кіреді. Ондай көрсеткіштерге әлеуметтік қолайлы жағдайлардың ішінде, кірістің мөлшері, коммуналдық қолайлылық, жеке автокөліктердің болуы т.с.с жатады. Халықтың денсаулығы, олардың тұрмыс жағдайларының жақсы деңгейде болуына байланысты, бірақ жоғарыда айтылған факторлар ешуақытта денсаулықтың көрсеткіші бола алмайды [1].

Сонымен қатар, денсаулық дегеніміздің өзі тек қана биологиялық емес, әлеуметтік категория, сондықтан оны әлеуметтік қызметтің толық бағалы, дұрыс орындалу мүмкіндігі деп те түсінуіміз қажет. Бірақ, дені сау адамдардың да, науқас адамдардың да әлеуметтік қызмет қабілетінің мүмкіндігі өте кең ауқымда болатындықтан, денсаулық сақтау ұйымының "денсаулық" деген түсінікке берген анықтамасы оның дәрежелерін сандық жағынан анықтауға мүмкіндік бермейді [2].

Емтихан кезеңі талапкерлер үшін ағзаның функционалдық жағдайын өзгеріске ұшырататын айқын психоэмоционалдық, стресстік фактор болып табылады. Емтихан сипаты, зерттелінушінің жасы, оның психофизиологиялық ерекшелігі және тіркелу хронологиясы зерттелінетін параметрдің өзгеріс спектрін емтихандық стресске ағзаның бейімделу «бағасының» сәйкестігін алдын-ала анықтайды.

Қазіргі таңда Қазақстанның барлық қалаларында дарынды балаларға арналған арнайы мамандандырылған мектептер ашылды. Оған конкурстық іріктеуден өту арқылы орналасады. Оқу төменгі сыныптан басталады, оқушылар жалпы білім беретін мектептен қабылданады.

Осыған байланысты емтиханға дайындық кезеңіндегі функционалдық қауырттылық деңгейі, оқушының дайындық деңгейіндегі ролі, қай пәнге қуат көзі көбірек жұмсалады деген сұрақтар қызықтырады. Осы кезге дейін оқушының оқу кезіндегі функционалдық жағдайымен шектес, оның жеке типологиялық даму ерекшеліктері шешілмей келе жатыр. Оқушының денсаулық жағдайын бағалаудың, жүйелі түрде эмоционалдық стресстік жағдайдағы ағзаның функционалдық жүйесінің қауырттылық дәрежесінің сандық белгісі жеткіліксіз өңделген. Бұл өңдемелер донозологиялық жағдайдың туындағанын, эмоционалдық стресс нәтижесінде ағзаның қауырттылық деңгейіне алдын-ала диагностикалық талдау жасайды. Қол жетімді әдебиеттерде бұл мәселеге арналған жұмыстар кездескен жоқ.

Жұмыстың мақсаты: Оқушылардың оқу үрдісіндегі ағзаларының психофизиологиялық қауырттылығына болжам жасау және бағалау.

Жұмыстың міндеті:

1. Оқу түріне байланысты оқушылардың физикалық дамуын бағалау;
2. Оқу үрдісі динамикасында дарынды балалар ағзасының функционалдық қауырттылығына физиологиялық баға беру.

Зерттеу нысанасы: оқушы-балалар.

Зерттеу пәні: оқушылардың жүрек ырғағының математикалық сараптама көрсеткіші, оқу түріне байланысты оқушылардың физикалық даму көрсеткіштері.

Зерттеу базасы: I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің жаратылыстану пәндер кафедрасы және негізгі топ – № 24 мектеп лицейі оқушылары (20 адам), бақылау тобы – Талдықорған қаласы Б. Жолбарыс атындағы №18 орта мектеп-лицейі оқушылары (20 адам).

Ғылыми жаңашылдығы. Оқу үрдісі кезеңінде кешенді бағалау жүргізілді, тұлғалық, жыныстық ерекшеліктегі ролі, оқу үрдісінің нәтижелі болуына үлгерімдері, оқушы еңбегіне қауырттылықты тудыратын приоритеті бойынша ранжирлеу негізінде жүргізілген әсер етуші факторлар анықталды. Дарынды балалардың экстремалды жағдайдағы функционалдық қауырттылығының сандық бағалануы, болжамы бойынша математикалық моделі алынды.

Теориялық және практикалық маңыздылығы. Алынған нәтиже негізінде оқу үрдісі кезінде бірге жүретін экстремалды жағдай тудыратын факторды анықтауға мүмкіншілік беретін бағалаудың әдістемелік қадамы және дарынды оқушылардың функционалдық қауырттылық деңгейінің болжамы ұсынылды. Алынған мәліметтер оқу үрдісіне қуат беруге, оқушылардың оқу үрдісіне кері әсерін тигізетін факторларды жоюға, еңбек қабілетін көтеруге мүмкіншілік береді. Алынған регрессиялық көрсеткішті қолдану дарынды оқушылардың және іріктелген «қауіпті» топтың донозологиялық диагностика әдісін ықшамдауға мүмкіншілік береді.

Зерттеу Талдықорған қаласы М. Арын атындағы дарынды балаларға арналған № 24 мектеп-лицейі базасында оқу үрдісі кезеңінде және тестті тапсырғаннан кейінгі кезеңде жүргізілді. Зерттеу нысанасы оқушы-балалар болды: негізгі топ – № 24 мектеп лицейі оқушылары (20 адам), бақылау тобы – Талдықорған қаласы Б. Жолбарыс атындағы №18 орта мектеп-лицейі оқушылары (20 адам). Оқушылар жылдық үлгерімдеріне байланысты үш топқа бөлінді: 1 – «қалыпты» оқығандар – (20 адам); 2 – «жақсы» оқығандар – (10 адам); 3 – «өте жақсыға» оқығандар (10 адам). Бітіруші түлектер сыныбындағы оқушылар санының аз болуына орай, әр зерттелінуші бірнеше рет зерттеуден өтті. Яғни, оқушылар аптаның әр түрлі күндерінде және әр түрлі кезеңдерінде екі рет зерттеуден өтті. Зерттеу жалпы 100 бақылау-адамынан тұрды [3].

Физиологиялық зерттеу төмендегі көрсеткіштері бойынша жүргізілді: баланың физикалық дамуының негізгі көрсеткіштерін анықтау (бой ұзындығы, массасы, көкірек клеткасының аумағы) және оның центильді бағасы жасалынды.

Өсіп келе жатқан ағзаның өсуі мен жетілуін сипаттайтын балалар мен жасөспірімдердің физикалық дамуы популяция денсаулығының жетекші өлшемі болып табылады.

Зерттеу нәтижесі бойынша, ер балалардың антропометриялық көрсеткіштерінде айқын байқалатын айырмашылық жоқ. Центильді бағалау көрсеткіші бойынша оқушыларда оқу түріне байланысты айқын айырмашылық байқалды: соның ішінде дәстүрлі оқу үрдісіндегі оқушыларда (бақылау тобы) айқын (кесте 1).

Кесте 1 – Оқушылардың центильды көрсеткіштерінің салыстырмалы динамикасы, № 24 мектеп-лицейі және мектеп – гимназия № 19

Мекеме	Центильдер			ФЖИ	Бейімделу потенциалы
	Бойы	Салмағы	Кеуде көлемі		
Ұлдар					

№ 24 мектеп лицейі	3.17 ± 0.31	4.30 ± 0.35	2.88 ± 0.18	0.6 ± 0.027	2.9 ± 0.055
№18 орта мектеп-лицейі	4.10 ± 0.24	4.30 ± 0.41	4.50 ± 0.28	0.7 ± 0.02	2.0 ± 0.05
Айырмасы	-0,93* -	0	-1,62*	-0,1*	0,9*
Қыздар					
№ 24 мектеп лицейі	2.63 ± 0.22	2.52 ± 0.23	1.02 ± 0.20	0.6 ± 0.012	2.9 ± 0.071
№18 орта мектеп-лицейі	4.37 ± 0.34	4.25 ± 0.63	4.50 ± 0.53	0.6 ± 0.014	2.0 ± 0.03
Айырмасы	-1,74*	-1,72*	-3,48*	0	+0,9*

Ескертпе: * - арасындағы айырмашылық ($P < 0.05$)

Бой-салмақ центилі бойынша бақылау тобы №4 коридорда орналасқан – «орта мөлшердегі» аймақ, білім берудің жаңа технологиясымен білім алатын оқушылардың негізгі тобы бой-салмақтық центиль бойынша №2, 3 және 4 коридорда, яғни ер балалар «ортадан төмен» аймағында және «орта мөлшердегі» аймақта, қыз балаларда «ортадан төмен» және «өте төмен мөлшердегі» аймақ шамасында (көкірек аумағының центилі үшін).

Зерттелінетін топ оқушыларының физикалық дамуының центильді бағалауы бойынша қыз балаларда айқын айырмашылық байқалды. Әйел ағзасы интенсивті білім беру технологиясына өзінің «физиологиялық наразылығын» физикалық даму көрсеткішінің төмендігі арқылы жауап қайтарады.

Физикалық жағдайының индексі бойынша негізгі топтағы ер балалар «орта» деңгейге сәйкес келді, бақылау тобында – «ортадан жоғары». Қыз балаларда айқын көрінетін айырмашылық байқалмады және физикалық жағдайының индексі «ортадан жоғары» деңгейде болды [4].

Оқу формасына байланысты бейімделу потенциалы деңгейінің динамикасы қарама-қарсы жағдайда болды. Мұнда негізгі топтағы бейімделу потенциал көрсеткіші бақылау тобына қарағанда төмен көрсеткішті көрсетті және де бұл айырмашылықтар жынысқа катысты емес.

Сонымен, «мектеп – лицейі № 24» білім беру үрдісі кезінде байқалған оқушылардың физикалық жағдай деңгейінің шамалы айырмашылығына қарамастан, бейімделу-қалыптасу механизмдерінің дәрежесі айқын байқалды.

Жүргізілген зерттеу бойынша, емтихан алдындағы кезеңнің психофизиологиялық динамикасы оң және теріс көрсеткіш көрсетті.

Оқу процессі үрдісінде емтиханға 10 күн қалған кезеңдегі жағдайды есептегенде, ер балалар сияқты қыз балаларда да реактивті қобалжу деңгейінің динамикасы айқын емес. Мұнда ер балаларға қарағанда қыз балалардың реактивті қобалжу деңгейі төмен болды.

Өзін сезінуі, белсенділік, көңіл-күй динамикалық көрсеткішінен де айқын айырмашылық байқалмады. Көңіл-күй деңгейіне сипаттама беретін көрсеткіш жоғары көрсеткішті көрсетті, өзін-өзі сезінуі мен белсенділігі ары қарай кему ретімен жүрді. Қыз балаларда емтиханға 10 күн уақыт қалғандағы кезеңді есептегенде, өзін сезінуі, белсенділік, көңіл-күй көрсеткіштерінің барлығы да жоғары.

«М. Арын атындағы дарынды балаларға арналған № 24 мектеп-лицейі» оқушыларының есту-моторлық реакция мен көру-моторлық реакция көрсеткіштері бойынша орталық жүйке жүйесінің функционалдық қауырттылық деңгейі қыз балаларда емтиханға дайындалу үрдісі кезінде айқын статикалық айырмашылығы байқалды [5].

Ер балаларда емтихан басталуына 3 күн уақыт қалғандағы кезеңде орталық жүйке жүйесінің жұмыс қабілетінің деңгейі жоғарылады, көрудің, сол сияқты естудің моторлық реакциясының уақыты $208,9 \pm 5,11$ және $196,6 \pm 4,16$ мсек (бастапқы мәнінде $228,0 \pm 5,29$ и $221,3 \pm 6,88$ мсек сәйкес, $P < 0.05$) құрады. Қыз балаларда орталық жүйке жүйесінің жұмыс қабілетінің деңгейі жоғарылауы БҰТ басталуына 10 күн уақыт қалғандағы кезеңде басталды, есту-моторлық реакция мен көру-моторлық реакция бастапқы деңгейінен $234,5 \pm 6,59$ және

219,3±6,3 мсек сәйкес, 189,0±9,7 және 179,0±9,7 мсек дейін, ($P<0.05$ сәйкес) әжептәуір төмендеді.

Емтиханға дайындалу кезіндегі эмоционалдық стрестің орталық жүйке жүйесінің жалпы жұмыс қабілетіне әсері ер балаларға қарағанда әсіресе қыз балаларда айқын ажыратылды. Мұндай ерекшелікті оң (жағымды) динамикалық жағдайға жатқызсақ, онда оқушыларда дайындық үрдісінде орталық жүйке жүйесінің аналитикалық қабілеттері төмендейді. Бұл жағдайға сандық тест нәтижелері дәлел болады. 10 күндік және 3 күндік кезеңдерде сандық тестті орындау уақыты ер және қыз балаларда да жоғарылағаны байқалды. Қыз балаларда 10 күндік кезеңде сандық тестті орындау барысында қате саны көбейген.

Түзету жүргізу сынамаcының нәтижесі көрсеткендей, қыз балалардың 10 күндік кезеңінде зерттеу бойынша қараған және көрсеткен белгілер саны аз болғандықтан зейін индексінің көрсеткіші төмен көрсеткішті көрсетті ($P<0.05$). Бұл кезеңде ер балаларда тек қаралған белгілері бойынша ғана көрсеткіштері төмен [6].

Осыған орай, ер балалардың орталық жүйке жүйесінің жұмыс қабілетінің көрсеткіштерінде айқын ажыратылатын өзгеріс байқалған жоқ, қыз балаларда жалпы орталық жүйке жүйесінің жұмыс қабілетіне жүктеме көлемінің өсуіне байланысты 10 күндік кезеңінде зейіндері мен аналитикалық функцияларының көрсеткіштері төмендеген.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.А. Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана.– Алматы, 2005. – С. 17.
2. Агаджанян Н.Л., Руженкова И.В. Старшинов Ю.П. и др. Особенности адаптации сердечно-сосудистой системы юношеского организма // Физиология человека. 2007. Т. 23. № 1. С. 93.
3. Александрова Л.А., Симзяева Е.Н., Шадрин С.И. и др. Влияние ранней дифференциации на адаптацию детей к обучению в школе// Научные труды I Съезда физиологов СНГ. Под. Ред. Р.И.Сепиашвили. - т.1. - М.: Медицина - Здоровье, 2005. - С. 152.
4. Анохин П.К., Судаков К.В. Эмоции и здоровье Будущее науки.-2003. N 6,- С. (90-211).
5. Антонова Л.Т., Сердюковская Г.Н. О проблеме оценки состояния здоровья детей и подростков в гигиенических исследованиях //Здоровье,-1998.-№6.-С. 22-28.
6. Афонская Т.А. Повышение стрессустойчивости детей при обучении по личностно-ориентированной методике обучения // Тезисы докладов IV Всероссийской научно-практической конференции "Образование и здоровье. -Калуга, 2008.-С.21-22.

Оспанова Д.Е.¹, Джанкулдукова А.Д.¹, Омарова Қ.Н.²

В период учебного процесса на основе проведенного ранжирования проведена комплексная оценка роль личностной, половой спецификации в результативности образовательного процесса влияющие на приоритет успеваемости учащихся и определены их факторы. Сделана количественная оценка функциональных безопасность одаренных детей в экстремальных условиях, по прогнозам получены математические модели.

Ключевые слова: методика, оценка, контроль, здоровье, спортсмены, диагностика.

D.E. Ospanov, A.D. Dzhankuldukova, K.N.Omarova

During the educational process on the basis of the ranking conducted a comprehensive assessment of the role of personal, sexual specifications in the effectiveness of the educational process affecting the priority of student achievement and identified their factors. The quantitative estimation of functional safety of gifted children in extreme conditions is made, according to

forecasts mathematical models are obtained.

Key words: *methodology, assessment, control, health, athletes, diagnostics.*

ӘОЖ 612.14

МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАДАҒАЛАУ

Джанкулдукова А.Д., Серікұлы Р.С.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
adzhanukdukova@mail.ru*

Спортшылардың мүмкіншіліктері мен нәтижелілігін жоғарылату үшін, олардың психофизиологиялық күйін бақылау және кәсіптік іріктеудің әдістерін өңдеп шығару үшін арналған.

Кілттік сөздер: *әдістеме, бағалау, бақылау, денсаулық, спортшылар, диагностика.*

Өзектілігі: Халықаралық аренадағы жоғары бәсекелестік, жаттығуда күш түсудің үнемі арта түсуі, жарыстағы белдесулердің динамикалығының арта түсуі спорттық жаттықтыру саласында жұмыс істейтін мамандардың алдына оның тәсілдері мен әдістерін одан әрі жетілдіру міндетін қойып отыр. Спортшыларды, оның ішінде жас дзюдошылардың дайындығын үлгілеу проблемасы дене қасиеттерін тәрбиелеудің, спорттық жаттықтырудың және бейімділік дене шынықтырудың теориясы мен әдістемесіндегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл ретте ұлттық жеке жарысқа түсу жүйесіндегі (самбо күресі, каратэ, ауыр атлетика, кикбоксинг, грек-рим күресі және т.б.) бастапқы даярлықтың ғылыми негізделген әдістемесі жас спортшылардың тактикалық даярлығын және жарыстарда өнер көрсетуінің нәтижелілігінің аса маңызды шарты болып табылады [1]. Жас спортшыны жаңадан келушіден әлеуметтік маңызы бар жарыстарды жеңіп шығуға қабілетті спорт шеберіне дейін даярлау – көпжылдық, еңбектеніп тер төгуді қажет ететін үрдіс. Өсіп келе жатқан бәсекелестік ең аз материалдық шығындар мен мейлінше аз уақыт кезінде біліктілігі жоғары спортшыны даярлауға ықпал ететін, жаттығудың жаңа және прогрессивті әдістемелерін талап етуде. Мәселе көпжылдық тактикалық даярлықтың кезеңдерінде спорттық шеберлікті қалыптастырудың жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін ескере отырып, жастарды жеке жарысқа түсуге спорттық даярлау процесін басқарудың оптималды жолдарын іздестіруден тұрады. Қазіргі көзқараспен қарағанда негізгі денсаулыққа – бейімделу резерві жатады, ол кең диапазонды өзгеріс жағдайларына ағзаның сау болып қалуын қамтамасыз етеді. Көп деңгейлі функционалдық бейімделу жүйесі психологиялық және физиологиялық өзара әрекеттесуі арқасында бейімделушілік реакция компоненттерімен қалыптасады. Бейімделу процесінің жұмыс барысында және нәтижесінде анықталатыны, спецификалық бейімделу факторы қатарымен қоса "индивидтің психофизиологиялық потенциалы" көлеміндей болып келетін және құрамына мінез – құлық, интеллект, қуаттылығы мен қалыпты адамның бейімделу жайы жатады [1].

Құрылымының күрделілігіне қарамастан, бейімделу процесін іске асыратын, автономдық нерв жүйесі болып табылады. Оның ерекше функционалдық ұйымдастырылуы конституционалдық мінез ретінде, оның ішінде қалыптасушы ағзаның сыртқы ортаға әсер етуі әрекеті арқылы қарастырылады [2]. Автономды қабылдайтын индивидуалдық паттернерлердің қалыптасуында тікелей әсер ететін жеке ерекшеліктер, ол мінез – құлық пен "вегетативті подтексті" бар эмоцияналдық реакцияны анықтайды [3]. Эмоционалдық-мотивациялық сфера мен автономды реттеуші жүйесі міндеттейді: бейімделу процесінде психологиялық және автономды функциялар арасындағы қатынастарды жетік білуді [4].

Дәрежелі спортшылардың стресстік факторда болатынын ескере отырып, жоғарыда

айтылған психофизиологиялық байланыстар ағзаның бейімделу мүмкіндігін және ағзаға түсетін әр – түрлі дәрежедегі салмақтарға жауап қайтаруын бағалауға болады [5].

Бейімделу резервінің ең маңызды құраушысы – функционалдық резерв болып табылады. Олар конституционалдық (генотиптік және фенотиптік), көрінетін (сол мезетте көріп қолданысқа түсетін) және белгісіз (заблокированные, қолайлы ортаға түскенде көрінетін) болып бөлінеді [6].

Конституционалдық резервті бағалау спортшының мәліметтеріне (анамез, антропометрия, қарау, және сұрау) және клиникалық зерттеулер нәтижелеріне байланысты жасалады. Конституционалдық резерв индивидтің тұқым қуалай және жүре пайда болатын ағзадағы әр – түрлі функционалдық ерекшелігін зерттейді [7]. Сол үшін де олар бір – біріне ұқсас функционалды органдарды зерттей отырып, бүкіл ағзаны да кейбір сатылар арқылы қарастыра алады. Конституционалдық зерттеу нәтижелерінен спортшы ағзасындағы осал жерлерді білу арқасында жаттығуға дифференциалды қатысуына және де ұқсас органдармен қоса бүкіл ағза жүйесін жаттығулар арқылы қалыпта ұстауға жағдай жасайды.

Спортшының функционалдық резервтері жоғары болған сайын, ол белсенді түрде денсаулығына зиян келтірмен жаттығулардың қиынын орындай алады. Сондықтан, негізгі спорттық медицина тактикасы бойынша, спортшының функционалдық резервін максималды дәрежеде шынықтырып, бірқалыпты ұстап тұру болып табылады. Бұл тактиканы ұстанған спортшыға ғана емес оның жаттықтырушысына да тиімді, өйткені әр дәйім оптималды жаттығу процесін қолдана отырып, ең биік нәтижелерге қол жеткізе алса, онда жарыстарда өте жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады [8].

Жұмыстың мақсаты: Әртүрлі дәріжедегі мамандандырылған спортшылардың психофизиологиялық дайындығын қадағалау және бағалау әдістемелерін құрастыру.

Жұмыстың негізгі міндеттері: Жоғарғы санатты спортшылардың іс-әрекеттеріндегі қарқындылығы мен нәтижелілігін жоғарылату үшін психофизиологиялық күйін бақылау және кәсіптік іріктеудің әдістерін жаңа қадаммен жүзеге асыру және өңдеп шығару.

Ғылыми жаңалығы: Нақты функционалдық резервтерді арнайы функционалды тесттер, максималды және субмаксималды күрделенуі арқылы және де клиникалық зерттеулер нәтижелері арқылы өлшенеді. Нақты функционалдық резервтердің кемуі немесе оның толық жоқ болуына, олардың өзін өзі толықтыру кезінде жоғалтқан күштерінен ғана емес, сонымен қатар стресстік неспецификалық бейімделу реакциясы қалыптасуынан ағзаның резервті бөліктерінің құрықталуы нәтижесінде болады екен. Спецификалық емес бейімделу реакциясының типі мен кернеулігі, спортшының функционалдық және психофизиологиялық (қобалжу дәрежесіне, тітіркенушілігіне ұйқысына, шаршауына, жұмыс істеу қабілетіне т.б.) көрсеткіш нәтижелерінен анықталады. Спортшы ағзасын стресстік күйінен гармониялық бейімделу реакциясына ауысқанда, ақырындап функционалдық резервтердің жиналуы мен құрықталған белгісіз резервтер айқын бола бастайды.

Зерттеу нысаны. I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті мәдениет және өнер факультетінің әр түрлі санатты және түрлі спорттық мамандығындағы жыныстық ерекшеліктегі 1-2 курс студенттерінің 30 спортшыларына (орташа жас көрсеткіштері $18,5 \pm 0,65$ жас) зерттеу жүргізілді.

Зерттеу әдістері. Зерттелінушілердің функционалдық күй деңгейіне баға беру үшін жүрек соғысы ырғағының вариабелділігі әдісі қолданылды. Зерттеу тыныштық күйде және физикалық жүктемелі тапсырмасы (велозергометрде 3-сатылы тест әдісі бойынша) орындалғаннан кейін өткізілді. Барлық есептеулер статистикалық «STATISTIKA» бағдарламасын пайдалану арқылы жүргізілді.

Біз I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің мәдениет және өнер факультетінің дене шынықтыру мамандығы бойынша 1-2 курс студенттерін әр түрлі спорттық деңгей көрсеткіштері бар 30 спортшының бейімделу мүмкіндіктерін зерттедік.

Тексерілушілердің функционалдық қалпын бағалау үшін – жүректің жиілігінің вариабелділігінің талдау әдісі қолданылды. Бұл әдіс физикалық жүктемеден кейін және

тыныштық күйінде өткізілген зерттеулер. Барлық қабылданған студенттер медициналық тексерістен өткізіліп және іс – жүзінде «дені сау» деген топқа топтастырылды, содан физикалық жүктемеге төзімділігі тексерілді.

Барлық тексеруден өткен студенттер әр – түрлі спорттық деңгейлері бойынша 3 топқа жіктелді. Бірінші топқа биік дәрежелі 10 спортшы - спорттың және халықаралық сайыс спортының шеберінің шеберлері, сонымен қатар арасында чемпиондар және ең ірі халықаралық және республикалық жарыстың (Әлемнің және Азияның чемпиондары) жүлдегерлері кіреді. Екінші топқа (10 адам) алынған студенттер: спорт шебері атты атағы бар және жылдар бойы белсенді спортпен шұғылғандар болды. Үшінші топты (10 адам) құратын студенттер, спорттық дәрежелері жоқ немесе 1-2 спорттық дәрежесі барлар және де өздерін дене шынықтыру тәрбиесіне арнаған студенттер болды.

Жүрек жиілігінің математикалық анализін [14] өткізгеннен кейін, студенттердің бойындағы бейімделу мүмкіндігінің деңгейі спорт біліктіліктің деңгейіне тәуелді екенін байқадық.

Ағзадағы бейімделу қабілетін бағалау үшін физикалық мөлшердегі жаттығулардан кейін тексерістен өтті (кесте 1).

Кесте 1. Әр – түрлі дәрежелі спорттық көрсеткіштері бар студенттердің және физикалық мөлшердегі жаттығулардан кейін тыныштық күйде өткізілетін кардиоинтервалографияның (Р.М. Баевский бойынша) көрсеткіштері

Көрсеткіш	Топ (тексерілушілердің саны)					
	1(10)		2 (10)		3 (10)	
	Күш түскенге дейін	Күш түскеннен кейін	Күш түскенге дейін	Күш түскеннен кейін	Күш түскенге дейін	Күш түскеннен кейін
M±m	0,91±0,02	0,89±0,02	0,87±0,01	0,77±0,01**	0,84±0,02**	0,81±0,02**
СК	0,08±0,004	0,07±0,004	0,06±0,003**	0,06±0,004*	0,05±0,005*	0,05±0,004**
ВР	0,35±0,01	0,39±0,02	0,32±0,01**	0,33±0,02*	0,3±0,02*	0,29±0,01**
Мо	0,92±0,02	0,89±0,02	0,85±0,01*	0,77±0,02**	0,83±0,02**	0,8±0,02**
АМо	30,3±1,5	30,7±1,8	35,4±2,07*	37,7±2,4*	32,5±1,7*	36,2±2,7
ИН	56,4±5,9	60,09±6,9	85,7±9,08*	102,7±16,8*	71,5±8,3*	108,7±22,3*
ИВР	96±9,4	101,7±10,3	132,2±11,7*	153,3±20,6*	112,2±10,6*	153,9±26,5
ПАПР	37,3±2,7	35,9±2,6	47,4±4,9*	51,9±4,02**	40,5±2,9	48,2±4,9*
ПР	3,3±0,2	3,4±0,2	4,5±0,3**	4,5±0,4*	4,1±0,3*	4,9±0,5**
* - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$ (1-ші топпен салыстырғанда күш түскенге дейін және күш түскеннен кейін бір – бірімен сәйкес)						

1-ші топтағы тексерілушілердің физикалық күштерден кейін нормотоникалық типке сәйкес келеді және физикалық жүктемелерге қарсы функционалдық жүйенің төзімділігі анықталды. 2 және 3 топтың тексерушілерінің физикалық жүктемелерден кейін алынған нәтижелері күрделілеу. Мына көрсеткіштердің М, СК, ВР, Мо айқын төмендеуі мен мына көрсеткіштердің АМо, ИН, ИВР, ПАПР, ИВР жоғарлауы, симпатикотоникалық типке ұқсастығы мен бейімделу механизмінің күрделенуін көрсетеді. Сонымен қатар, егер тыныштық күйінде топқа жіктелетін зерттелушілер арасындағы ерекшеліктер білінбесе (кесте 2), онда физикалық жаттығулардан кейін көзге көрінетіндей айырмашылықтар болады. Үшінші топтағы студенттерде айтарлықтай қалыпты күштің ағзаға түсуінің белгілері байқалады, бұл адам ағзасындағы бейімделу мүмкіндіктерінің айтарлықтай төмендегенін көрсетіп отыр.

Алынған нәтижелер бойынша, стандартты физикалық жүктемелерден екінші және үшінші топтағы студенттердің функционалдық мүмкіндіктерімен сәйкес келе бермейді, ол функционалдық күйі мен функционалдық жүйеге көп мөлшердегі күш түсуден ағзаға кері

әсерін тигізуі мүмкін. «Дене шынықтыру» мамандығының көздегені де, әрдайым ағзаға түсетін физикалық жүктемелерді көбейту болып табылады, сондықтан да біз физикалық күштерді жеке дәреже бойынша әр студенттің функционалдық күйіне қарай жоғарлатуы туралы қарастыруын ұсынамыз.

Дене шынықтыру да бұқаралық спортта да адамдардың іс-әрекеті өзіне, өздерінің физикалық және психологиялық сапаларын жетілдіруге бағытталған. Бұл іс-әрекеттің негізгі мақсаты-тұлғаның гармониялық дамуының ажырамас бөлігі болып табылатын физикалық өркендеу. Негізгі мақсатқа жету күнделікті арнайы физикалық жаттығуларды талап етеді. Жаттығулардың тиімділігі мен жүйелілігі, физикалық сапалар дыбыстарының белгілі бір деңгейінде айқындалады.

Адамның жеке басының қасиеттері іс-әрекеттерінде, қылықтарында көрінеді: ол өзінің пайдалы немесе зиянды сапаларын көрсетеді. Н.Г.Чернишевскийдің сөзіне қарағанда, адамның ақылы мен мінез-құлқы туралы ең анық мәліметтерді ол адамның іс-әрекеттерін зерттеу арқылы ғана білуге болады.

Сонымен қатар адам өзінің іс-әрекетінде қалыптасады. Бұған мысал ретінде А.С.Макаренко басшылық еткен колонияның еңбек тіршілігін алуға болады. Ақылмен ұйымдастырылған іс-әрекет, бұл колонияда тәрбиешілерге ықпал жасау мен оларды тәрбиелеу шараларының терең ойластырылған жүйесі оларда адамның бағалы сапаларын қалыптастырады.

Адамның іс-әрекеті теориялық және практикалық формада жүзеге асырылады. Теориялық іс-әрекетінің мысалы ретінде ғылымның теориялық формула, ереже, сурет және т.с.с. құбылыстардың жалпы заңдылықтарын белгілейді. Сондай-ақ проактикалық іс-әрекеттің мысалы ретінде табиғаттағы заттар мен құбылыстарды бақылап, эксперимент жасау арқылы зерттейтін ғалымдардың жұмысын алуға болады.

Бірақ қандай іс-әрекетте болса да теориялық және практикалық іс-әрекеттің компоненттері бар. Іс-әрекеттің құрылымындағы мақсат қоя білу, жоспарлауды, жұмыс әдістерін іріктеп алуды теориялық іс-әрекетке, ал қалғандарын практикалық іс-әрекетке жатқызуға болады.

Адамның іс-әрекетінің маңызды бір формасы-адамның бір-бірімен қарым-қатынаста болуы. Бұл тек сөз сөйлеуде ғана жүзеге аспайды, сонымен қатар іс-әрекеттің басқа формаларында да, айталық дене тәрбиелік және спорттық өнермен шұғылдануда да жүзеге асады. Олардың іс-әрекеті мыңдаған басқа адамдарға қуаныш әкеледі, сүйсіндіреді, олар белгілі спорт қайраткерлерімен қарым-қатынаста болып, шығармашылық қабілеттерін оданр шыңдауға кеңестер алады, елімізге жеңіс пен мәртебе сыйлайды.

Зерттеуден алынған нәтижелер негізінде төмендегідей **қорытынды жасауға болады:** Квалификациясы төмен спортшылар орталық жүйке жүйесі мен ағзасының функционалдық жағдайы төмен, спортшылар ағзасының жүйелерінің функционалдық қауырттылығын, эмоциялық қауырттылығын төмендетуге, оптималды деңгейде сақтап және жұмыс істеу қарқындылығын жоғарлатуға, спортшылардың жүйке-психикалық қауырттылығын, тұлғалық қобалжудың деңгейін төмендетуге бағытталған коррекциялық іс-шаралар жүргізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дмитриева И.В., Глазачев О.С. Индивидуальное здоровье и полипараметрическая диагностика функциональных состояний организма. - М.: Горизонт, 2000. - 214 с. Баевский Р.М., Берсенева А.П. Оценка адаптационных возможностей организма и риск развития заболеваний. – М.: Медицина. 1997. – 265 с.
2. Вегетативные расстройства: Клиника, диагностика, лечение / Под.ред. А.М. Вейна. – М.: ООО «Медицинское информационное агентство», 2003. – 752 с.
3. Меерсон Ф.З. Пшенникова М.Г. Адаптация к стрессовым ситуациям и физическим нагрузкам. - М.: Медицина, 1988. - 253 с.

4. Граевская, Н.Д. Спортивная медицина: Курс лекций и практические занятия. Учебное пособие / Н.Д. Граевская, Т.И. Долматова – М.: Советский спорт, 2004. – 304 с.
5. Махонькина Л.Б., Сазонова И.М. Резонансный тест. Возможности диагностики и терапии – М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2000. – 180 с.
6. Коновалов В.В. Совсем другая медицина. – К.: JANYS BOOKS, С.-Пт.: ООО ЭТО «Экслибрис», 2002. – 116 с.
7. Гаркави Л.Х., Квакина Е.Б., Кузьменко Т.С. Антистрессорные реакции и активационная терапия. – М.: «ИМЕДИС», 1998. – 96 с.
8. Шварц В.Б., Хрущев С.В. Медико-биологические аспекты спортивной ориентации и отбора. - М.: ФиС, 1984. - 151 с
9. Апанасенко Г.Л. Попова Л.А. Медицинская валеология. – Киев, «Здоровье», 2000. – 116 с.

Джанкулдукова А.Д., Серикулы Р.С.

Контроль подготовки специализированных спортсменов

Работа предназначена для разработки методов профессионального отбора и оценки психофизиологического состояния спортсменов для повышения их результативности и улучшения возможностей.

Ключевые слова: методика, оценка, контроль, здоровье, спортсмены, диагностика.

A.D. Dzhankuldukova, R.S. Serikuly

Control over the preparation of specialized athletes

The work is designed to develop methods of professional selection and assessment of the psychological state of athletes to improve their results and opportunities.

Key words: methodology, assessment, control, health, athletes, diagnostics.

МАТЕМАТИКА

ӘОЖ 530

МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ОҚЫТУШЫ ҚОЛДАНБАЛАР ҚҰРУ ҚҰРАЛДАРЫ

Смагулова Л.А., Нурбекова А.К.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
ainven_87@mail.ru*

Мақалада мультимедиялық бағдарламаларды жасаудың орталары қарастырылған. Мақаланы жаза отырып, зерттеудің мақсаты мультимедиялық оқытушы қолданбалар құру құралдарының тиімдісін анықтау. Бұл мультимедиялық бағдарлама білім беру саласында қолданылатын болғандықтан, мультимедиялық технологиялар мен білім берудегі мультимедия туралы да жазылған. Қолданбалы құру барысында оның фонын, жалпы түріне аса мән берген жөн. Экрандағы ақпарат құрылымды, визуалды, ал объектілерді жинақы, процестерді ұқсастығы бойынша жинақтау, берілетін мәліметтерді жарқын және контрасты түстермен шамадан тыс жүктемеу керек. Macromedia Flash анимациялық өнімдер жасауға арналған. Бұл бағдарлама пайдаланушыға растрлық графикамен қатар векторлық графиканы да пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан, мультимедиялық оқыту бағдарламасын осы ортада құру шешімі қабылданды.

Кілттік сөздер: анимациялық өнімдер, экран, семинар, ақпарат, мультимедия, дыбыс, графика.

Қазіргі уақытта білім беру мекемелерінде дәріс сабақтарын, семинарлар, іскерлік ойындар, тренингтер және басқа да шаралар өткізу үшін әртүрлі компьютерлік технологиялар қолданылады. Берілетін ақпарат көрнекі, есте тез сақталатын және жеңіл меңгерілетін болуы үшін көп жағдайда мультимедия-технологиялар қолданады. Мультимедия-технологиялар мәтін, графика және дыбыс сияқты әртүрлі ақпаратты өңдеу мүмкіндігі бар аппаратты мультимедиялық құралдар, сонымен бірге қолданбалы программалар жинағы болып табылады. Мультимедия термині латын тілінің «multy» (көп) және «media» (орта) деген сөздерінің бірігуінен құралған.

Мультимедия (англ. multimedia) — бір уақытта әр түрлі формада берілетін контент: дыбыс, анимацияланған компьютерлік графика, бейне. Мысалы, бір объектіде мәтіндік, дыбыстық, графикалық және бейнеақпарат, сонымен қатар, интерактивті қарым – қатынас әдісі болуы да мүмкін. Бұл белгілі бір аппараттық және бағдарламалық құралдардың бірлесіп қолданылуынан пайда болады.

Мультимедия - бұл бір уақытта адамның барлық сезім мүшелерімен қабылдауы үшін әр түрлі құрылым мен деңгейдегі ақпаратты компьютерде құру, көрсету және өңдеу, компьютерге әртүрлі типтегі ақпаратты енгізу – шығаруды қамтамасыз ететін көптеген ақпараттық орта.

Мультимедия - бұл ақпараттық орталардың жиынтығы - олардың әрқайсысының өзінің деңгейіне және мақсатына сәйкес келетін өзіндік нысаны бар.

Суреттері, кестелері және диаграммалары анимациялық элементтер, дыбыстық сүйемелдеумен бірге жүретін мұқият ойластырылған мультимедиялық бағдарлама оқып отырған материалды жеңіл қабылдауға, оны түсінуге және есте сақтауға көмектеседі, оқушыларға пәндік сала, құбылыстар, жағдайлар туралы кең мағына береді, сонымен қатар қшылардың танымдық әрекетін ынталандырады.

Мультимедиялық технологиялар - әртүрлі типті мәліметтерді дайындау, өңдеу, біріктіру, ұсыну әрекеттерін аппараттық және бағдарламалық жабдықтарды пайдалану арқылы жүзеге асыратын технологиялар (әдістер мен тәсілдер) жиынтығы.

Білім берудегі мультимедия - біріншіден, таным процесінің жоғарылауына септігін тигізетін, екіншіден, білім беру мазмұнын интерактивті формада ұсынатын дидактикалық

аппаратты-бағдарламалық құрал [1].

Сапасы жоғары мультимедиялық қолданбаларды әзірлеуге бағытталған әр түрлі технологиялық әдістер бар. Осы қолданбаларды жасау және оны кейіннен пайдалану кезінде бірнеше негізгі технологиялық ұсыныстарды сақтау қажет болады.

Мультимедиялық қолданбаларды құру үшін негіз материалдың мазмұндық үлгісі болып табылады. Ол өз алдына материалды элементтерге бөліп, оны иерархия түрінде көрнекі ұсынуға негізделген материалды құрылымдау тәсілін білдіреді.

Мультимедиялық қолданбаны жобалаудың бастапқы кезеңінде материалдың мазмұндық моделі материалдың мазмұнын нақты анықтайды, мазмұнын көрнекі және алдын-ала көруге мүмкіндік береді және мультимедиялық қолданбаның компоненттік құрамын анықтайды.

Қолданба құруда оның психологиялық әсерін де ескеру керек. Мұнда компьютер экранында ақпаратты бейнелеудің тәсілін әзірлеу кезінде ескерілетін бірқатар жалпы ұсыныстарды тұжырымдауға тура келеді:

- экрандағы ақпарат құрылымды болуы ;
- визуалды ақпарат аудио ақпаратқа қайталанып ауысып тұруы ;
- түстің жарықтығы және / немесе дыбыстың көлемі жиі ауысып тұруы;
- берілетін материалдың мазмұны өте қарапайым немесе тым күрделі болмауы керек

[2].

Экрандағы кадр форматын және оның құрылымын жасау кезінде көрінетін облысты ұйымдастыруды анықтайтын мағына және объектілер арасындағы қатынас бар екенін ескеру керек. Объектілерді:

- бір-біріне жақын жинақтау, себебі, көрінетін облыста объектілер бір-біріне жақын болған сайын, олардың біртұтас, бүтін бейнелерге ұйымдастырылу ықтималдылығы бар болады;
- процестердің ұқсастығы бойынша жинақтау, бейнелердің ұқсастығы мен тұтастығы соғұрлым көп болғандықтан, олардың ұйымдастырылуы ықтималдылығы көп болады;
- пәндерді ерекшелеу және объектілер формасының фонын, әріптер мен сандардың өлшемін, түс қанықтығын, мәтіннің орналасқан жерін және т.б. таңдау кезінде ;
- визуалды ақпаратты мәліметтермен, жарқын және контрасты түстермен шамадан тыс жүктемеу;
- есте сақтауға қажетті материалды түс, қаріп өлшемі және стилі бойынша бөлектеу ұсынылады.

Мультимедиялық қосымшаны әзірлеу кезінде әртүрлі түстерде және әртүрлі фонда бейнеленген нысандарды адам басқаша қабылдайтындығын ескеру қажет. Көрнекі ақпаратты ұйымдастыру кезінде негізгі рөлді нысандардың фонға қатысты айырмашылығы атқарады. Контрасты екі түрі бар: тікелей және кері. Тікелей түрінде нысандар мен оның суреттері қараңғы түстес, ал керісінше фоннан ашығырақ. Мультимедиялық қосымшаларда көбінесе екі түрі, бір сурет аясында немесе әр түрлі кадрларда да қолданылады. Көп жағдайда кері контраст басым болады.

Мультимедиялық ресурстарға арнайы бағдарламалық жабдықтар көмегімен дайындалған мультимедиялық қарапайым өнімдер (мәтін, сурет, анимация т.б.) мен мультимедиялық оқыту бағдарламаларын жатқызуға болады.

Мультимедиялық қосымшаларды жасау технологиясын зерттегенде, олар қалай құрылатындығын сипаттайтын сценарий құрылады. Осыған байланысты әр мультимедиялық қосымшаның әртүрлі құрамдастардан (әр түрлі тақырыптан) тұрады деп болжауға болады.

Мультимедиялық қосымшалардың құрамын анықтау үшін оларды келесі құрамдастарға бөлуге болады: құрылатын мультимедиялық қосымшаның тақырыбын таңдау, жұмыс орнын белгілеу (масштаб және фон), кадрлар, қабаттарды қолдану, әр түрлі типтегі символдар құру, айнымалылар мен жазбаша сценарийлерді бағдарламалау тіліне қосу, дыбыстық файлдармен жұмыс, мәтін қосу, эффекттер қолдану, суреттерді импорттау және

қолдану, дайын компоненттерді қолдану, навигацияны құру, түзету тілдерін және сценарий тілдерін қолдану [3].

Мультимедиялық өнімдер құруға арналған бірнеше техникалық құралдар бар. Мультимедиялық өнімді жасаушы гипермәтіндік беттер жасау үшін қолданылатын бағдарлама-редакторды таңдауы керек. Қазіргі уақытта толыққанды мультимедиялық қолданбалар жасауға мүмкіндік беретін қуатты мультимедианы құраушы орталар бар. Қолданбалар құруда Macromedia Director, Macromedia Flash немесе Authoware Professional сияқты пакеттер жоғарыкәсіби құралдар болып табылады, сонымен қатар қарапайым FrontPage, mPower 4.0, HyperStudio 4.0 және Web Workshop Pro пакеттерін пайдалану ыңғайлы. Сызықтық және сызықтық емес мультимедиялық ресурстар құру үшін Power Point және мәтіндік редакторларды де пайдалануға болады. Мультимедиялық қолданбалар құруға арналған орталар Borland Delphi, Visual Studio болып табылады.

Macromedia Flash анимациялық өнімдер жасауға арналған. Бұл бағдарлама пайдаланушыға растрлық графикамен қатар векторлық графиканы да пайдалануға мүмкіндік береді. Векторлық графикада кескінді ұсыну кезінде геометриялық формулалар пайдаланылады. Сондықтан да векторлық графиканың растрлық графикаға қарағанда көлемі аз болады, тез өңделеді [4].

Мультимедиялық оқыту бағдарламаларын дайындау үшін көп жағдайда әртүрлі HTML- редакторларды қолданған ыңғайлы.

HTML (Hyper Text Markup Language) тілі мәтін, сурет, музыка, бейнемәлімет, анимация секілді ақпарат түрлерін гиперсілтеме негізінде байланыстыру үшін қолданылады.

Front Page редакторы MS Office бағдарламалық жабдығының құрамына кіреді. Бұл редактордың негізгі кемшілігі – шектен тыс, өте көп кодтармен жұмыс істейді.

Білім беру жүйесінің жаңа талаптарын ескере отырып, мынадай болжамға келуге болады: үздіксіз білім беру жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі ретінде мультимедиялық технологияларды қолдану бүгінгі заманның талабы. Сондықтан да, оның техникалық және дидактикалық мүмкіндіктерін дамыту, онан әрі зерттеу маңызды болып табылады [5].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Использование мультимедиа-технологий в общем среднем образовании. /Интернет-издание, <http://www.ido.rudn.ru/nfpk/mult/>, 2008, -98 с.
2. Панфилов, И. Macromedia Flash 8 с нуля!; Лучшие книги - Москва, 2007. - 368 с.
3. Дронов, Владимир Macromedia Flash Professional 8. Графика и анимация / Владимир Дронов. - М.: БХВ-Петербург, 2006. - 922 с.
4. Капранова, М. Н. Информатика. Macromedia Flash MX. Компьютерная графика и анимация / М.Н. Капранова. - М.: Солон-Пресс, 2010. - 676 с.
5. Чебыкин, Ростислав Самоучитель HTML и CSS. Современные технологии/ Ростислав Чебыкин. - Москва: Мир, 2013. - 624 с.

Смагулова Л.А., Нурбекова А.К.

Мультимедийные технологий и мультимедию в образовании

В статье обсуждается среда создания мультимедийных программ. Поскольку эта мультимедийная программа используется в области образования, так же написано про мультимедийные технологий и мультимедию в образовании. При создании приложения важно сосредоточиться на фоне и общем образе. Информация на экране должна быть структурированной, визуально впечатляющей, а объекты должны быть компактными, процессы должны быть обобщены, не должны перегружаться яркими и контрастными цветами. Программа Macromedia Flash позволяет пользователю использовать векторную и растровую графику. Поэтому было решено создать мультимедийную обучающую программу в этой среде.

Ключевые слова: анимированные продукты, экран, семинар, информация, мультимедиа, звук, графика.

L.A. Smagulova, A.K. Nurbekova

Multimedia technologies and multimedia in education

The article discusses the environment for creating multimedia programs. Since this multimedia program is used in the field of education, it is also written about multimedia technologies and multimedia in education. When creating an application, it's important to focus on the background and the general image. The information on the screen should be structured, visually impressive, and the objects should be compact, the processes should be generalized, should not be overloaded with bright and contrasting colors. Macromedia Flash is for creating animated products. Macromedia Flash allows the user to use vector and bitmap graphics. So, it was decided to create a multimedia training program in this environment

Key words: animated products, screen, seminar, information, multimedia, sound, graphics.

ӘОЖ 004.94

ВИДЕОМОНТАЖДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Оразбаева Ә.А., Тайлақ Қ.Е.

*I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,
asel.oralbaeva@mail.ru, www.kuanish.96@mail.ru*

Мақалада видеомонтаж түсінігіне анықтама беріліп, олардың түрлері қарастырылады. Монтаждаудың негізгі ережелерінің бірі – жоспарларды есептеуге тоқталып, видеофильмді жасау кезеңдерін баяндайды. Нәтижесінде авторлар оқытушы бағдарлама ретінде жасалынған бейнероликке сипаттама беріп, оның жасалу технологиясын талдайды.

Кілттік сөздер: видеомонтаж, жоспар, дыбыстық және бейне материал, видеоконтент, камера, Adobe Primere Pro 2014 CC.

«Видеомонтаж»-бұл кезкелген фильмді, бейнеклипті немесе бейнероликті құрудың қорытынды кезеңі. Яғни, қандай да бір видео үзінділерін (сонымен қатар өзге де файлдарды) жинақтап және өңдеп біртұтас материалға айналдыру үрдісі. Киноматографияда, телевиденияда, радио мен дыбыс жазушы студияларда видеомонтажға мынандай түсініктеме беріледі: видеоны монтаждау дегеніміз, нәтижесінде өзге мақсатты өнім шығатындай алғашқы материалды өңдеу және қайта құрылымдау үрдісі.

Видеомонтаж сызықтық және сызықтық емес болып бөлінеді. Сызықтық монтаж нақты қазіргі уақытта жүзеге асырылады және видеосигнал бірнеше дереккөздерінен түседі: видеоманитофоннан, камерадан және т.б. Сызықтық монтаждауға мысал ретінде тікелей эфирдегі телебағдарламаларды немесе спорттық матчтарды трансляциялауды ала аламыз. Яғни: бұл уақытта бірнеше камера бір объекті түсіреді де, ал режисер болса осы қажетті камералардағы қызықты деп санаған көріністерін қосып-өшіріп отырады. Сызықтық емес монтажда қолымызда қандай да бір түсірілген материал болады. Бұл видеоматериал белгілі бір бөліктерге бөліп, сюжетке қажетті тізбектілікпен қойылады, дыбыс және арнайы эффектілер қосылып нәтижесінде біртұтас дайын файл шығады. Сызықтық монтажда телевидения саласында қолданылса, ал сызықтық емес монтажды көбінесе өзге саланың мамандары қолданады [1].

Сонымен қатар видеомонтаж төмендегідей түрлерге бөлінеді:

Қарапайым видеомонтаж. Бұл кезде созылған көріністерді қысқарту, сәтсіз кадрларды өшіру сияқты қарапайым амалдар орындалады. Орындалу уақыты 1-3 күн.

Классикалық видеомонтаж. Телевиденияда, сонымен қатар, сценарий жоқ видеожазбаларда (үйлену тойында, қандай да бір мейрамдарда) көбінесе осы классикалық видеомонтаж қолданылады. Бұл монтаждау кезеңінде түсірілген материалды қарау, көріністі таңдау және жинақтау, музыка мен титрлар қосу сияқты жұмыстар жүргізіледі. Орындалу уақыты 4-7 күн.

Динамикалық видеомонтаж. Динамикалық (клиптік) видеомонтаж музыкалық клиптармен, жарнамалық роликтермен, сонымен қатар, фильмдерге трейлерлер дайындау үрдісінде қолданылады. Орындалу уақыты 2 аптаға жуық.

Арнайы видеомонтаж. Сценарий бойынша түсірілген материалдармен жұмыс жасау үшін арнайы видеомонтаж қолданылады. Көбінесе фильмдер мен жарнамалық роликтер үшін қолданылады. Ол үшін, видеоматериалды іріктеу жүргізіледі, жұмыстың бағыты таңдалынады, музыка немесе диктордың дауысы таңдалынады. Архивтан материалдар және фотоматериалдар қолданылады. Фон моделі мен титрлар өңделінеді. Орындалу уақыты 1 аптадан бірнеше айға дейін [2].

Басқаша айтқанда, видеомонтаждау түсінігі бірнеше жекеленген бөліктер-кадрлардан тұтас бір фильм жасау дегенді білдіреді.

Қазіргі уақытта кеңінен қолданылатын «клиптік» видеомонтаж бірнеше түрлі эпизоттардан құралған видеомонтаж болып табылады.

Видеомонтаждау барысындағы автордың негізгі міндеттерінің бірі – көрерменге көрсетіліп отырған көрініс бірнеше жекеленген кадрлардан құралған, яғни «желімденген» екенін білдіртпей, толық бір бүтін материал екендігіне сендіру. Теорияда бұл аспекті кей кездері желімдеуді немесе біріктіруді жайлы қабылдау деп атайды.

Монтаждау келесідей типтерге бөлінеді: тізбектелген, хабарламалық, параллельді, қиылысатын, асоциативті, клиптік.

Тізбектелген монтаждауда оқиғалар немесе құбылыстар мазмұнын хронологиялық немесе логикалық тұрғыда баяндайды. Бұндай монтаждау ғылыми киноларға тән.

Хабарламалық монтаждауға бір кадрдан бір кадрға өту барысын жаймен, ақырындап көрсету тән. Жылдам ауысу көрерменді негізгі ойдан ауытқытуға әкеледі.

Параллельді монтаж әртүрлі жерде болып жатқан екі немесе одан да көп оқиғаны қосады. Олар әр уақытта өтуі мүмкін, алайда әр оқиғаның ортақ мағынасы, тұжырымы бар.

Параллельді монтаждың ерекше бір түрі қиылысатын монтаж. Мұнда бір уақытта бір бірімен байланысқан іс-әрекетті көрсетеді. Мысалы қашып бара жатқан адам мен қуғыншыны кезек кезек көрсету. Бұл кезде әр кейіпкердің іс-әрекеті мен сол уақыттағы көңіл-күйін көрсету көрерменге ерекше әсер береді.

Асоциативті монтаж хабарламалық кадрларға тән, яғни эпизотқа қандай да бір жаңа мағына беру үшін образды салыстырулар, ассоциациялар жасау үшін қолданылады. Мысалы, адамның ішкі жан дүниесін беру үшін қолданылады: ашық, ақ ұлпа қардай бұлт бейқамдықты, кейіпкердің жақсы көңіл – күйін білдірсе, қою қара бұлт пен құйып тұрған жаңбыр көңіл – күйдің жоқтығын, кейіпкер қандай да бір мазасыз сезімде екенін білдіреді.

Клиптік монтаж – бұл монтаждаудың әдісі емес, бұл түсірілім стилі, экрандық мазмұндалу манерасы деп айтсақ болады. Бұл стильді жоғарыда айтылған кез-келген тәсілге қолдануға болады. Клип сөзі кинематографияда материалдың жинақы етіп берілуімен ерекшеленетін экрандық қысқа туынды. Әдетте бұл термин жарнамалық роликтерге және эстрадалық әндерге қолданылады. Клиптік монтаждың ең жақсы, көрнекі мысалы болып Александр Македонскийдің «Пришел. Увидел. Победил!» болып табылады [3].

Видеофильмдерді қысқа кадрлармен монтаждау – адам табиғатының ерекшелігін қолданылатын форманың бір түрі. Видеомонтаждың негізгі ережелерінің бірі – адамның көзіне көп күш түсіретіндей ұзақ кадрлар жасамау. Кадрдың орташа ұзақтығы – 5 секунд.

Көрші кадрлардың қиылысу принциптерін қарастырайық. Бейнені монтаждауда екі қарама – қарсы міндет бар: көрермен үшін кадрлар қиылысын байқамайтындай ету және керісінше көрермендердің көңілін қандай да бір көрініске оқшаландыру. Монтаждаудың негізгі ережелерінің бірі – жоспарларды есептеу немесе ірілігі бойынша монтаждау.

Жоспар – бұл түсірілім масштабының бейнеленуі, түсіру объектісінің көлемін анықтау. Жоспардың мынандай түрлері бар:

- Бөлшектік немесе ұсақ (мысалы, қас пен мұрынның жартысы көрінетін көз объектісі).
- Ірі жоспар – бүкіл экрандағы адамның түрі.
- 1-ші орташа жоспар – кадр жиектемесіне алынған адамның белден жоғары бөлігі, яғни денесінің жарты бөлігі.
- 2-ші орташа жоспар – тізесіне дейін көрсетілген адамының денесі.
- Жалпы жоспар – басының үстінде және аяғының астында біраз кеңістік қалатындай етіп адам денесін толық түсіру.
- Алыстатылған жоспар – кадр биіктігінің 1/7, 1/10 бөлігін ғана алып тұратын адамның бейнесі.

Іс жүзінде көбінесе ірі, орташа және алыстатылған жоспарлар кездеседі. алайда кадрлардың қиылысуын жайлы әрі білінбейтіндей ету үшін барлық алты жоспарды қолданғанда дұрыс. Десек те, «бір жоспарды аттап өтіп екіншісіне көшу» арқылы жасалған кадрлар жақсы қабылданатыны анықталған. Мысалы, ірі жоспар екінші ортамен, 1-ші орташа жоспар жалпы жоспармен.

Келесі маңызды ережелердің бірі – кеңістікте бағдарлауды ескеру (көзге көріну бойынша монтаждау). Егерде сіз сөйлесіп отырған адамдарды түсіретін болсаңыз, онда ол кадрды әр түрлі жағынан түсірілген кадрмен байланыстыруға болмайды, себебі көрермен бағдарын жоғалтады. Бұндай жағдайда тек бір кадрдан кейін, мысалы, түсіріліп жатқан материалдың ірі жоспарынан кейін жүзеге асыруға болады [4].

Монтаждау кезіндегі өте маңызды кезеңдердің бірі жарықтандыруды ескеру немесе жарық бойынша монтаждау. Біріктірілген кадрлар жарықтандыру деңгейі бойынша әр түрлі болса бірден көзге түседі. Егер ондай кадр керек болса арасына бейтарап кадр қою ауысуды жеңілдетеді.

Видеода бірден ауысулардан сақ болу керек. Мысалы бірінші кадрда адам оң аяғын көтеріп жатып бірден сол аяғын көтеріп жатқанын көрсететін болсақ, көрермен теріс әсер алатыны сөзсіз. Сонымен қатар, эффекттермен де көп әуестенуге болмайды. Фильм қандай да бір ақпаратты беру керек, кадрлардың бірігуі байқалмайтындай болу керек, көрерменнің көңілін бөлуге болмайды, жылдам ауысуда көрерменнің назары бөлінеді.

Видеофильмді жасау технологиясы–бұл бірнеше кезеңдерге бөлінген және негізгі нәтиже – видеофильмді жасауға бағытталған біртұтас шығармашылық үдеріс. Әрбір кезеңдерге өз мүмкіндіктері мен құралдары тән.

1 - кезең: видеофильмнің тақырыбын таңдау. Бұл кезеңге ақпараттық – мотивациялық сипат тән. Бұл кезеңде не түсіретініңізді және нені түсіретініңізді анықтап, сценарий құрылады. Фильмнің жақсы шығуы бұл ең алдымен қызықты, қазіргі таңда актуалды таңдалынған тақырыпқа, содан кейін, ұтымды, жақсы құрылған сценарийге байланысты деп айтуға болады.

2-кезең: Дыбыс пен музыканы анықтау. Дыбыс синхронды және синхронды емес болады. Синхронды дыбыс әдетте, қандай да бір жағдайлардың бейнекөрінісін, монологтарды, ауа – райын хабарлауды түсіргенде қолданылады. Бұл әрине жүргізушінің дауысы, сонымен қатар, түсірілімде естілетін өзге де дыбыстар (синхромды жазылған дыбыстармен қатар, монтаждау кезінде қосылған дыбыс болуы мүмкін). Синхронды емес дыбыс қандай да бір эмоционалдық көңіл – күй беру үшін қолданылады, мысалы, батырлардың іс –әрекетін әсерлендіру үшін кейіпкердің дыбыстық сипаттамасын күшейтеді.

3-кезең. Бұл кезеңде сценарийді жасауға болады. Фильм кадрдан, эпизодтан және көріністерден тұрады. Кадр – фильмнің ең кішкентай динамикалық бірлігі. Түсірілетін немесе түсірілімдік кадр фильмнің монтажынан кейінгі (бұл кадрды монтаждық деп атайды) экранда көрсетілетінге қарағанда анағұрлым ұзағырақ болады. Әрбір кадрға оған анағұрлым сәйкес келетін жоспар таңдау керек (түсірілім масштабы). Ондағы шешуші болып кадрдың мәнерлілігі және ол құрайтын қандайда бір анықтамалардың алмасу қажеттілігі табылады. Бұл эпизод орын бірлігін талап етпейтін, бірақ тақырып пен әрекет бірлігі бар аяқталған фильм бөлімі. Сахна – орын бірлігімен сипатталатын әрекет элементі. Сценарий құруда келесі кезеңдер ұсынылады:

- 1) Эпизодтар жоспарланады;
- 2) Әрбір эпизодқа міндет анықталады;
- 3) Эпизодтардың драматургиялық реттілігі анықталады;
- 4) Эпизодтар рет-ретімен сахналарға бөлінеді;
- 5) Осы сахналарға міндеттер қойылады;
- 6) Әрекет сипаты анықталады;
- 7) Әрекет ететін бейненің рөлдері анықталады.

4-Кезең: Видео түсірілімді жүргізу. Сценарий жазылып, сәйкес сюжеттер таңдалып, түсірілімді жүргізу орны және музыка анықталғанда, ең бастысы видеокамера бар болған уақытта фильмді түсіруді бастауға болады.

5-Кезең: Монтаждық жоспардың құрылуы. Монтаждық жоспар – осы кадрлардың фильмде қойылу керек ретінде құрастырылған кадрлардың тізбегі. Ондай жоспар монтаж бойынша жұмысты тездетеді, қателіктердің алдын алады, болашақ көріністің формасына бағдар жасауға мүмкіндік береді, дыбысталуы мен тексттің жазылуын жеңілдетеді. Жоспар түсірілген материалдардың барлығымен толық танысқаннан кейін және фильм монтажының негізгі концепциясын анықталғаннан кейін құрылады.

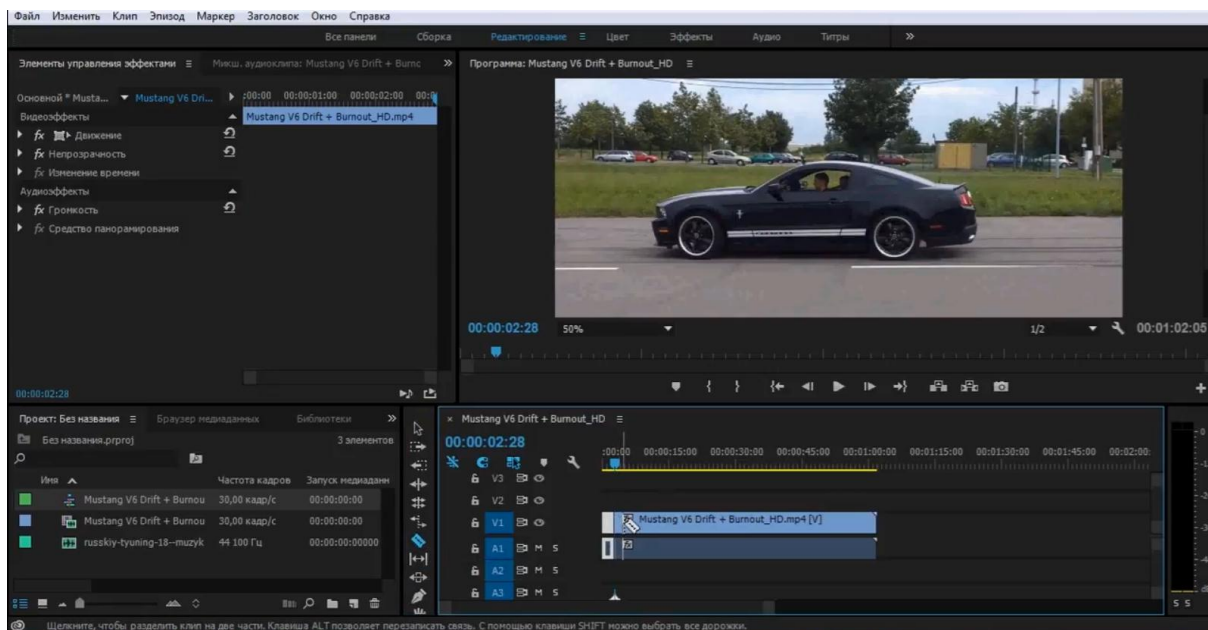
6-кезең Фильмнің монтажы. Мазмұнын бір тұтас етіп жинақтайтын конструкцияны құрастыру. Конструкцияның мақсаты барлық жасалған жұмысты бірдеңгейде ұстап тұру. Бұл жерде негізгі міндет киноматографиялық фотогенетика мен драматургияның талаптарына сәйкес қандай да бір логикалық ретте видеоматериалды жүйелеу болып табылады. Тек архивта сақтауға немесе көруге арналған жұмыс материалы ұзын болуы мүмкін, ал фильм қысқа әрі нұсқа, мазмұны жағынан сиымды әрі жинақы болу керек және негізгі сұраққа - бұл фильм не үшін түсірілді деген сұраққа жауап беру керек [5].

Сонымен, видеомонтаж бұл кезкелген фильм, видеоклип және видеороликті жасаудың соңғы кезеңі.

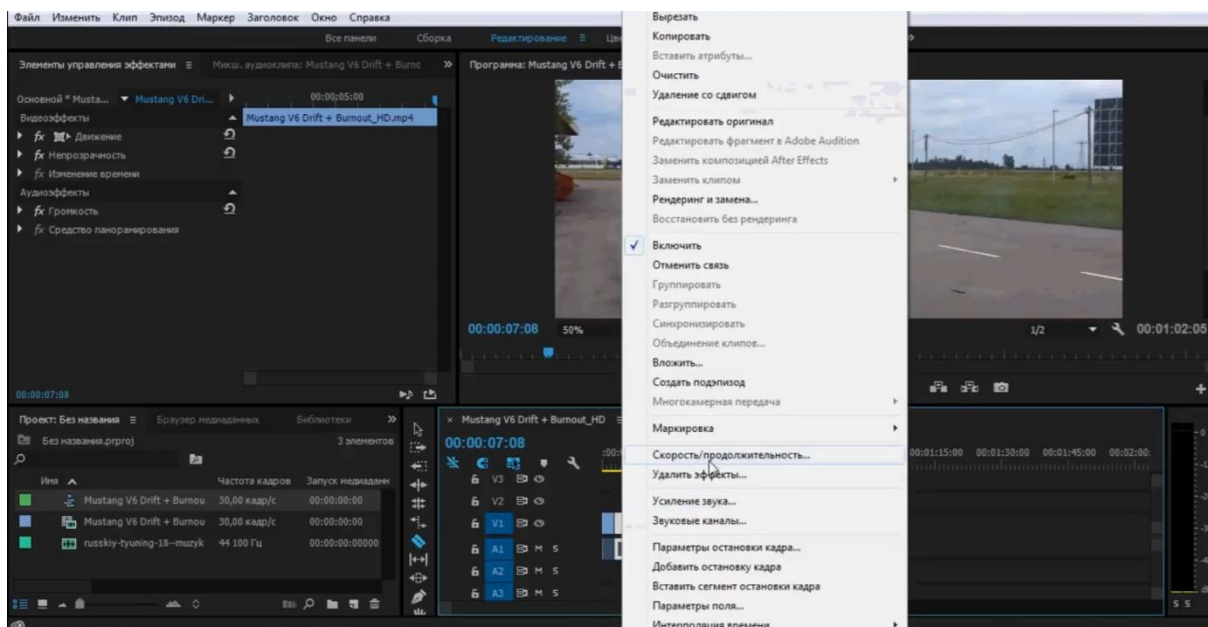
Енді видеомонтаж жасайтын бағдарламаларға тоқтала кетейік. Әрине қазіргі таңда бұндай бағдарламалардың саны өте көп. Мысалға, Movie maker, InterVideo WinDVD Creator, NERO, Ulead VideoStudio 8, TitleDeko, Pinnacle және т.б бағдарламалары. Десек те, бұл бағдарламалардың компьютерде бейнелерді монтаждау кезінде компьютер жадынан алатын орындары әртүрлі, бірінің алатын орны аз болғанмен, монтаждау процедуралары күрделі, ал біреулері алатын орны көп, бірақ монтаждау кезінде мүмкіндіктері аз. Алайда біз бұл бағдарламалардың ішінде Adobe Primere Pro 2014 CC бағдарламасын қолдануды жөн көрдік, себебі, көптеген мүмкіндіктері мен артықшылықтарынан басқа, тасымалдаушы дискілерге жазу үшін қолданушының пайдалануына өте қолайлы, және жазу кезінде уақытты үнемдейді.

Жоғарыдағы теориялық материалдарды талдай отырып, <https://www.youtube.com/watch?v=3Ptk6xWkT7w> адресі бойынша жүктелген бейнероликті жасадық. Бейнеролик оқытушы бағдарлама ретінде жасалынған. Онда объектің жылдамдығын өзгертіп, арнайы эффектерді қалай қолдануға болатыны жайлы айтылады. Ендеше, бұл жұмыстың жасалу технологиясын қысқаша сипаттап өтейік. Adobe Primere Pro 2014 CC бағдарламасына AVI, MOV, MPEG, OpenDML, WMF сынды форматтардағы бейне файлды жүктеп, Timeline тақтасына видеоны тінтуірдің көмегімен орналастырамыз. Өзгертетін аймақтарын «Қиып алу» құралының көмегімен белгілейміз (1–сурет).

Белгіленген аймақтың үстінен тінтуірдің оң жақ батырмасын басу арқылы жанама мәзірді шақырып, «Жылдамдық/ұзақтық...» командасын тандаймыз (2–сурет).

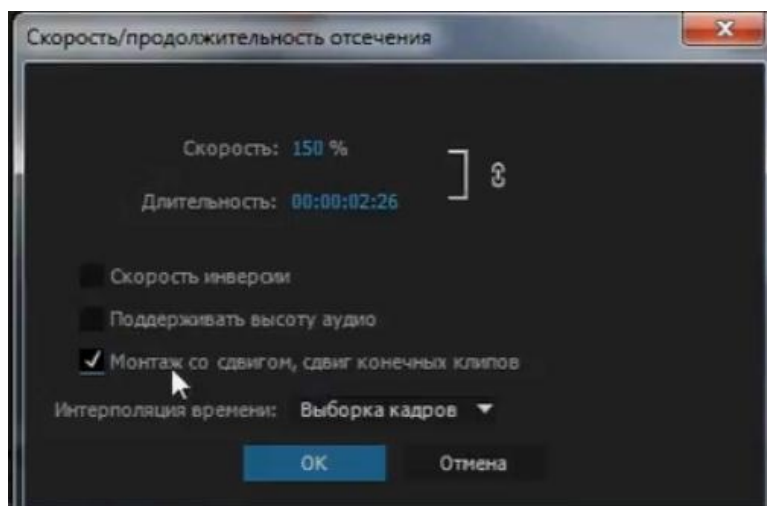

1–сурет. «Қиып алу» құралының көмегімен қажетті аймақта белгілеу

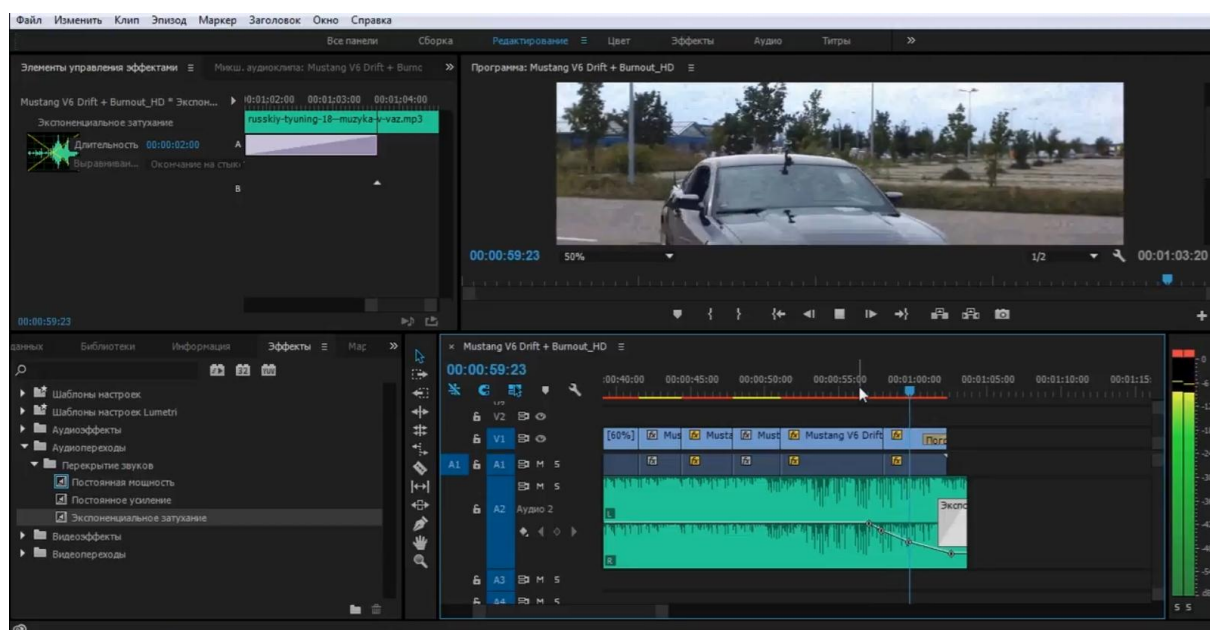
2–сурет. «Жылдамдық/ұзақтық...» командасы

Ашылған «Іріктеудің жылдамдығы мен ұзақтығы» сұқбаттасу терезесінде «Жылдамдық» есептеуішінің мәнін 150% өзгертеміз де, «Жылжытып монтаждау, соңғы клиптің жылжуы» командасына жалауша қоямыз. «Уақыт интерполяциясы:» қаттамасына «Кадрларды таңдау» мәнін қойып, ОК батырмасын басамыз (3–сурет).

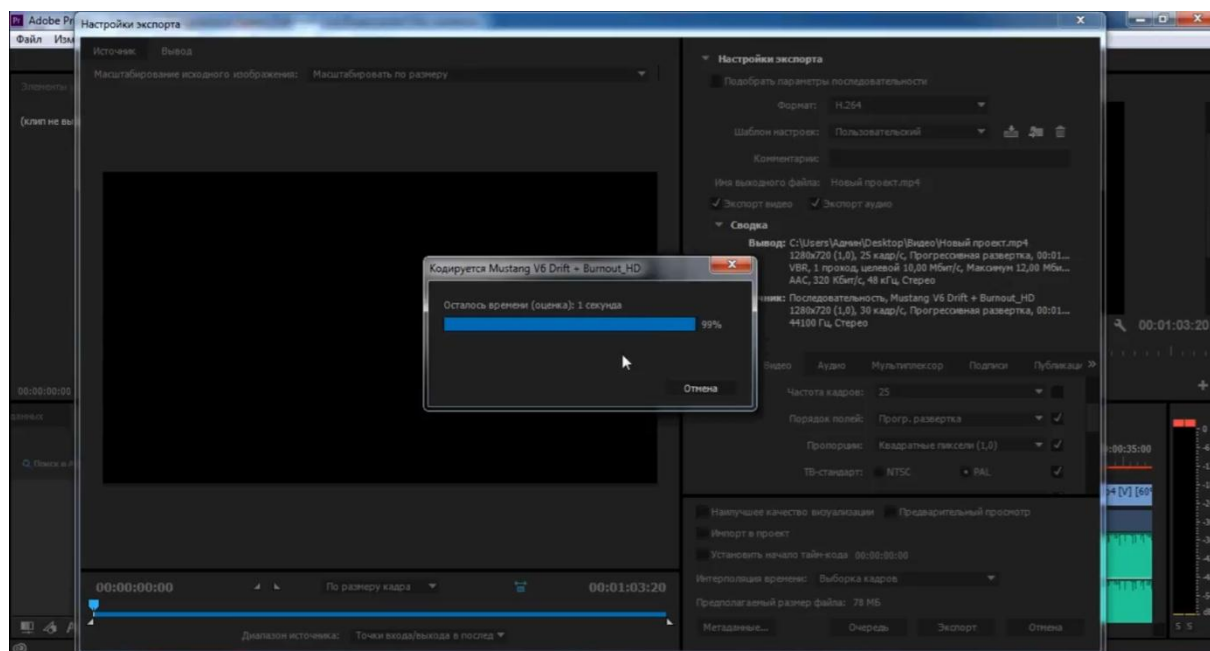
3–сурет. «Іріктеудің жылдамдығы мен ұзақтығы» сұқбаттасу терезесі

Видеоның соңында «Эффекттер» тақтасынан «Қара түске ену» эффектісін пайдалану көрерменге жақсы әсер қалдырады. Ендігі кезекте бейне материалға музыка қосу. Ол үшін «Жоба» тақтасына қажетті музыканы жүктеп алып, тінтуірдің көмегімен сол файлды «Timeline» тақтасына енгіземіз. Әрине дыбыстық файл жолағындағы материал ұзынырақ болғандықтан, «Қиып алу» құралымен артығын қиып тастаймыз. Музыканы әрлеу үшін «Эффекттер» тақтасынан «Экспоненциалдық өшу» эффектісін тандап алып дыбыстық файлдың соңына қоямыз (4 – сурет).

4 – сурет. Дыбыстық файлға эффект қолдану

Осымен монтаждық жұмыстарымыз өз мәресіне жетті деп айтсақ та болады, енді бұл файлдың форматын тандап, сақтау керек. Ол үшін Файл→ Экспорт→Медияконтент командасын орындаймыз. Ашылған «Экспортты баптау» терезесінен керекті форматын тандап, сақталатын орнын көрсетіп, экспортқа жібереміз (5 – сурет).

5 – сурет.Бейне файлды сақтау

Жасалынған жұмыстың толық нәтижесін youtube желісінен <https://www.youtube.com/watch?v=3Ptk6xWkT7w> адресі бойынша көре аласыздар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Столяров А.М., Столярова Е.С. Ваш первый видеофильм. М.:НТ Пресс, 2004.
2. Колпаков О.Л. и др. Предпрофильная подготовка. Образовательная область «Информатика и ВТ» Часть II. Обработка информации. Учебно – методическое пособие.- Кемерово: Изд-во КРИПКиПРО, 2005.
3. Левин А.Ш. Самоучитель компьютерной графики и звука. – СПб.: Питер, 2003.
4. Гринберг А.Д., Гринберг С. Цифровые изображения. Минск: «ООО Попурри», 1997.
5. Алексеева М.Б., Балан С.Н. Технология использования систем мультимедиа: Учебное пособие.- СПб: Изд. дом «Бизнес-пресса», 2002.

Оразбаева А.А., Тайлак К.Е.

Теоретические основы видеомонтажа

В статье представлен обзор концепции видеоконтента и его типов. Одно из основных правил монтажа - сосредоточить внимание на планах и описать процесс создания видео. В результате авторы создают, описывают и анализируют технологию видео, применяемое в образовательном процессе.

Ключевые слова: видеомонтаж, план, аудио и видео материал, видеоконтент, камера, Adobe Primere Pro 2014 CC.

A.A. Orazbayeva, K.E. Tailak

Theoretical foundations of video-connection

This article provides an overview of the concept of video content and its types. One of the main rules of editing is to focus on plans and describe the process of creating a video. As a result, the authors create, describe and analyze the video technology used in the educational process.

Key words: video connect, plane, creating audio and video material, video content, camera, Adobe Primere Pro 2014 CC.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Адилгазы С. ҚАРТ АДАМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	4
Таубаев Б.Р., Алдабергел А.Д. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИОННЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ.....	8
Таубаев Б.Р., Алдабергел А.Д. ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ.....	14
Ибраев А.С., Дарибаев Ғ.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ ЖҮЙЕСІН РЕФОРМАЛАУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	17
Копбасарова Ғ.К., Медерова Н.М. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	22
Сериев Б.А., Абишев Ч.Ж. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ТҮСІНІГІ.....	27
Темирбаев М.Д., Темирханов Е.У., Тайқулакова Ғ.С. ЮРИДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ РАСХОДОВ. ЗАЧЕМ ПЛАТИТЬ ДВАЖДЫ?	31

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

S.K. Baydybekova, A.M. Iyemberlinova AUTOMATIZATION OF FINANCIAL STATEMENTS AT THE ENTERPRISE.....	38
S.K. Baydybekova, A.A. Butabaeva AUDIT AND ANALYSIS OF MONEY.....	43
Айтқулова С.Н. АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНДЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГТІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	52
Корабаева Н.Б., Рысханова А.А. ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА АЙМАҚТАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	56
Кудерин И.К., Кончибаев Б.Е. НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БАНКОВСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	60
Тулешова Ғ.Б., Муратбек К. РАЗВИТИЕ И ПОДДЕРЖКА МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....	67

Тулешова Г.Б., Кенжебаева Э.Ш. АЛМАТЫ, КАК УНИКАЛЬНЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ, КУЛЬТУРНЫЙ И ДЕЛОВОЙ ЦЕНТР КАЗАХСТАНА.....	70
Цой Р. РЕАЛИЗАЦИЯ СТРАТЕГИИ ФИЛИАЛЬНОЙ СЕТИ БАНКА ВТОРОГО УРОВНЯ.....	73
Шомшекова Б.К., Күржікбаева Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЛЫҚТАН ЖАЛТАРУДЫ ТЕЖЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	78
Шомшекова Б.К., Жамаубаев Р. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ САЛЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	84

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абишев Н.А., Абишева Д.Н. ПЕРЕПОДГОТОВКА И ПОВЫШЕНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ КАДРОВ В УРОВНЕВОЙ СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	90
Ахмедиева К.Н., Әдібаев Ұ. ҚАҢҒЫБАС БАЛАЛАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ.....	104
Капенова А.А., Калипанова К.Т. ІЗДЕНУШІЛІК ӨРЕКЕТ БАРЫСЫНДАҒЫ БАЛАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ.....	109
Тажинова Г.А. РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА.....	112
Унгарбаева Ш.У., Аслан Э.А. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ ӨЗДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	117
Ханина Н.Н., Шмидт М.А. ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ.....	122

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Закирова А.Т., Жумадилова А.С. КӘСПОРЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҮЙРЕНУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	128
Оразбаева Э.Б. Ә.КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «МӨРТӨБЕ» ТОПОНИМІНІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СИПАТЫ.....	132
Рзабай А.И. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ТҰРАҚТЫ ЕЛДІҢ НЕГІЗІ.....	136
Толамисов А.Г., Зейнелгабдылов О.Е. КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ТҮБЕГЕЙЛІ ӨЗГЕРУІ.....	141

Чалтикенова Л.А., Жұмағали Қ. «НҰР» СӨЗІМЕН ЖАСАЛҒАН АНТРОПОНИМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	149
---	------------

ЕСТЕСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Акмуллаева А.С., Кабдрахманова А.К., Жунусова Б., Медетбекова Т., Муканова Ф.Т. ПОЛИМЕРЛІК КОМПОЗИТТЕРДІҢ АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ДАҚЫЛДАРЫ ТҰҚЫМДАРЫН СЕБУАЛДЫ ӨНДЕУГЕ АРНАЛҒАН ҚҰРАМЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	155
--	------------

Оспанова Д.Е., Жанкулдукова А.Д., Омарова Қ.Н. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ОҚУ ЖҮКТЕМЕСІНІҢ ӨСЕРІН БАҒАЛАУ	159
--	------------

Жанкулдукова А.Д., Серікұлы Р.С. МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАДАҒАЛАУ	164
---	------------

МАТЕМАТИКА

Смагулова Л.А., Нурбекова А.К. МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ОҚЫТУШЫ ҚОЛДАНБАЛАР ҚҰРУ ҚҰРАЛДАРЫ.....	170
--	------------

Оразбаева Ә.А., Тайлақ Қ.Е. ВИДЕОМОНТАЖДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	173
--	------------

ЖМУ ХАБАРШЫСЫ Ғылыми журнал 1997 ж. шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж. 12 қыркүйегінде № 4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123	ВЕСТНИК ЖГУ Научный журнал Издается с 1997 г. Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство № 4188-Ж от 12 сентября 2003 г. ISSN 1813-1123
ВНИМАНИЮ АВТОРОВ! ➤ Электронные версии статей доступны на сайте zhgu.edu.kz Мақалалардың электронды нұсқалары zhgu.edu.kz сайтында орналастырылған Electronic versions of the articles are available on the web page zhgu.edu.kz ➤ Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами	
Общие положения Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются. Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы: 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами; 2) Резюме, размещенное после текста публикуемого материала, которое должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений). Резюме публикуется на других языках, отличающихся от языка текста публикуемого материала; 3) ключевые слова (5-10); 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе; 5) сведения об авторах: (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты. Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках. <i>Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.</i>	

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,

Arginbay@mail.ru

Резюме на русском языке

Ключевые слова:

Текст доклада

ЛИТЕРАТУРА:

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Тема на казахском языке

Резюме на казахском языке

Кілттік сөздер:

G.Zh. Shatyrbayeva, M.M.Moldabayeva

Тема на английском языке

Резюме на английском языке

Key words:

Корректоры:

А.А. Сейдахметова, А. Саурамбекова

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета
Пеньков В.В.

Подписано в печать 25.04.2018 г.

Гарнитура Times New Roman. Формат 64х80/8.

Бумага SvetoCory. Тираж 43 экз. Усл.п.л. 26.25. Заказ № 00121

Отпечатано в издательском отделе

ЖГУ им. И. Жансугурова

040009, г.Талдыкорган, Жетысуский государственный
университет им. И. Жансугурова, ул. Жансугурова, 187а.